

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

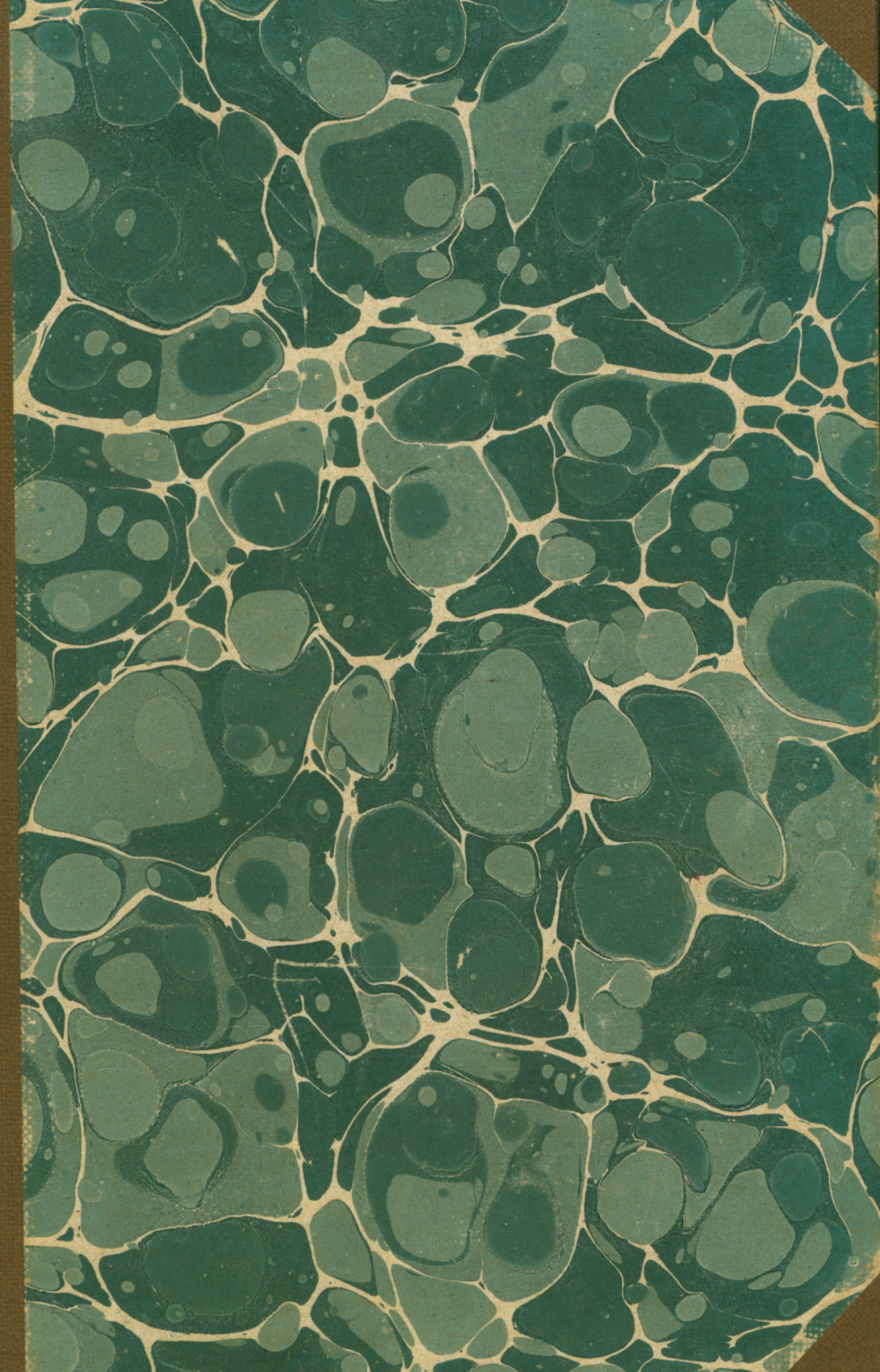
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

P. MUNCH

ERINDRINGER

1909-1914

INDENRIGSMINISTER OG
FORSVARSMINISTER

Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck

København 1960

Ministeriet Zahles Dannelse 1909

Den 22. Oktober 1909 faldt Ministeriet Holstein. Man kunde sige, at dette betød et nyt Skridt i den parlamentariske Udvikling, idet det var første Gang, et Ministerium veg for et Mistillidsvotum. Men i øvrig var den parlamentariske Situation broget nok.

Intet Flertal stod rede til at danne det nye Ministerium. Efter Afstemningen antoges det almindelig, at Zahle vilde blive opfordret til at danne Ministerium. Det var jo hans Dagsorden, der var vedtaget, og da intet Flertal fandtes, laa det nær for Kongen at henvende sig til Forslagsstilleren. Grev Holstein anbefalede da ogsaa Kongen at følge denne Vej. I vor Kreds gik vi ogsaa ud fra, at dette vilde ske, og begyndte at drøfte Mulighederne indbyrdes. Paa selve Afstemningsdagen havde Zahle, Rode og jeg en Samtale derom paa „Politiken“s Kontor, og den 23. om Formiddagen mødtes vi igen hos Zahle. Vi maatte gaa ud fra, at der ikke forelaa Mulighed for et socialdemokratisk Ministerium eller et Fællesministerium af Socialdemokrater og Radikale. Den socialdemokratiske Kongres i Efteraaret 1908 havde udtrykkelig afvist enhver Tanke om Deltagelse i et Ministerium, før Socialdemokraterne havde absolut Flertal i Folketinget. Efter Afstemningen den 22. kom en af Socialdemokraterne hen og sagde til mig, at nu gjaldt det om, at vi ikke opfordrede dem til at gaa med i Ministeriet, thi skete det, var der Fare for Partiets Sprængning. Ogsaa i vor egen Lejr vilde en saa nær Forbindelse med Socialdemokraterne have mødt megen Uvillie.

Om Eftermiddagen meddelte Kongens Kabinetssekretær, Rosenstand, Zahle, at Kongen ønskede en Samtale med ham den næste Dag Søndag den 24. Kl. 10 paa Fredensborg. Lørdag Aften havde vi Partimøde, hvor Redaktører og Partiets Forretningsudvalg deltog. Det blev en fredelig Drøftelse uden nogen udpræget Stemning. Rode og jeg talte sammen derefter. Rode sagde, at Edv. Brandes og Zahle, forudsat at der skulde dannes Ministerium, var noget betænkelige

ved at tage nogen fra den nye Bevægelse med, men dog var gledet over til, at dette vilde se demonstrativt ud. Han havde om Eftermiddagen været hos Brandes sammen med Zahle. Brandes havde her holdt stærkt paa, at Rode ikke kunde gaa ind i Ministeriet, med den Begrundelse, at man ikke kunde have baade „Politiken“s forhenværende og nuværende Redaktør.

Man havde talt om Herman Trier som Konsejlspræsident og Forsvarsminister; meget kunde jo tale for at have ham i hvert Fald som Forsvarsminister; han havde været Forsvarskommissionens Formand, han stod med usædvanlig Anseelse, passede til at være med i det Opgør med den Albertiske Periode, der forestod. Men der var en afgørende Hindring. Edv. Brandes erklærede bestemt, at han kunde ikke sidde i et Ministerium sammen med en anden Jøde; tog vi Trier, gik han ikke med. Der havde været talt om Heilbuth som Handelsminister, men det havde af samme Grund mødt et bestemt Nej fra Brandes. Man var standset ved, at man burde spørge Deuntzer, om han vilde være Udenrigsminister, men for det Tilfælde, at han ikke vilde, var Erik Scavenius allerede da nævnt. Han havde været Legationssekretær i Berlin hos Hegermann-Lindenchrone og var nu Kontorchef i Udenrigsministeriet. Han anbefalede stærkt af Heilbuth, der kendte ham personlig, og af Aage Friis, som kendte ham fra Udenrigsministeriet, til hvilket Friis var knyttet som Raadgiver med Hensyn til sønderjydske Forhold.

Søndag Formiddag var Zahle da hos Kongen. Kongen rettede endnu ikke nogen direkte Opfordring til ham, da Ministeriet Holsteins Afgang endnu ikke var ordnet. Kongen talte om Militærlovene og sagde, at han haabede ikke, at Zahle vilde prøve at faa dem ændrede. Zahle svarede, at han jo maatte rette sig efter de en Gang vedtagne Love, men som Finansernes Tilstand var, vilde det være rigtigt at fordele Udgifterne over en længere Aarrække. Det radikale Venstre kunde ikke foreslaa Skatteforøgelse til Dækning af de forøgede Militærudgifter.

Endvidere sagde Zahle, at de radikale Ministre kunde jo ikke tage Ministeruniformer, og man maatte se at ændre Kancellistilen, Spørgsmaal Kongen ikke tog op. I Stedet sagde han, at han haabede, at Zahle vilde danne Ministerium hurtigt. Den sidste Krise havde varet 14 Dage.

Efter at Zahle var kommet tilbage fra Kongen, samledes han, Rode

og jeg ude hos Brandes. Vi gik her ud fra, at Edv. Brandes maatte være Finansminister, Zahle Konsejlspræsident og Justitsminister. Brandes og jeg ønskede egentlig Oskar Johansen som Justitsminister; det var altid min Opfattelse, at Konsejlspræsidenten ikke burde have noget Fagministerium; men Zahle delte ikke denne Opfattelse. Zahle ønskede til Landbrugsminister Poul Christensen, der jo havde taget betydelig Del i Bestræbelserne for Husmandslovgivningens Forbedring. Baade Brandes og Zahle var nu af den Opfattelse, at een, men ikke flere, af de nye burde med i Ministeriet. Brandes var jo meget imod Rode. Bransager var ikke saa rask, at der var Mulighed for ham. Vi enedes da om, at jeg burde gaa ind som Indenrigsminister. Det var ubetinget det Ministerium, der tiltalte mig mest; der forelaa her betydningsfulde Lovopgaver, deriblandt Valgkredsloven.

Som Forsvarsminister foreslog Zahle nu Krabbe; det vilde være et lidet udfordrende Valg. Han var ganske vist i Udlandet paa Kurophold, men vi tænkte os da, at Zahle kunde tage Forsvarsministeriet indtil hans Hjemkomst. Til Kultusminister ønskede jeg meget Erslev, idet jeg dog saa tænkte mig, at man maatte dele Ministeriet i et Undervisnings- og et Kirkeministerium. Det var jo klart, at Erslev ikke kunde tænkes at ville paatage sig Kirkeministeriet. Men de andre mente ikke, at det gik an nu at adskille de to Ministerier. Vi talte da om at spørge Thomas Bredsdorff eller Holger Begtrup. De havde begge taget klar Stilling under Striden om Alberti og var gaaet mod Militærlovgivningen. For Begtrups Vedkommende var det dog givet, at der ingen Mulighed var; han var for nær knyttet til den Bergske Kreds. Derimod enedes vi om et Forsøg med Bredsdorff. Han havde vel ikke ment at kunne stille sig ved Valgene, men han havde staaet vor Bevægelse nær, deltaget i Grundlovsfester og lignende med os. Dernæst aftalte vi at spørge Professor Carl Torp, om han vilde være Handelsminister. Som Trafikminister taltes der om N. P. Madsen-Mygdal. Han var jo gaaet imod Militærlovene i Landstinget, men var ikke traadt ud af Venstrereformpartiet. Vi opgav dog denne Tanke, og Zahle foreslog da Jensen, Onsted; han hørte til dem, der i 1905 havde fulgt Folketingets Venstre, saa Zahle kendte ham meget godt. Han var faldet i sin Kreds i 1906, men var i 1909 Kandidat i Maribo. Det var endelig Meningen at spørge Deuntzer, om han vilde tage Udenrigsministeriet. Vi var saaledes i Løbet af Søndagen

blevet nogenlunde klare over, hvorledes vi vilde søge Ministerlisten ordnet.

Klaus Berntsen fortæller i sine Erindringer, at Grev Holstein den 25. anbefalede Kongen at henvende sig til Zahle, men at Kongen ikke rigtig syntes om dette og den 26. havde en Samtale med Klaus Berntsen, hvori han opfordrede denne til at danne Ministerium støttet til de tre Delegationsgrupper. Berntsen svarede, at de tre Grupper var jo ikke et Parti, og han tilhørte en af de mindste. Han anbefalede Henvendelse til Zahle, hvis Dagsorden var blevet vedtaget. Dette maa dog aabenbart være foregaaet tidligere end Klaus Berntsen angiver, thi Mandag den 25. Kl. 12.30 var Zahle hos Kongen, der nu overdrog ham at danne Ministerium. Kl. 1 havde vi Partimøde, og dette gav enstemmig sin Tilslutning dertil.

Efter Mødet talte Zahle med Deuntzer. Det var efter alle de foregaaende Begivenheder givet, at vi maatte kræve, at Medlemmer af det radikale Ministerium ikke kunde have Forretningsstillinger. Erfaringerne med Alberti havde noksom bevist Rigtigheden af dette Krav. Det var ogsaa forstaaeligt, at Deuntzer ikke for at indtræde i et rimeligvis kortvarigt Ministerium kunde opgive de store Stillinger, han beklædte. Det sagde han straks; han lovede at betænke sig, men det blev til, at han fastholdt denne Stilling. Rode talte imidlertid med Professor Torp, som svarede, at han var ganske enig i den radikale Politik – han havde jo i 1906 været Partiets Kandidat – men ikke mente, at han for Tiden var rask nok til at paatage sig Opgaven. Zahle telefonerede til Bredsdorff, der kom ind til ham om Aftenen. Jeg kendte Bredsdorff bedre end de andre og deltog i Samtalen; han havde megen Betænkelighed, hans Interesse var jo i første Række Arbejdet i hans Højskole. Han fik Betænkningstid til den næste Dag. Desuden bad Zahle Jensen, Onsted komme til Byen. Efter Deuntzers Afslag henvendte Zahle sig til Scavenius og fik hans Samtykke. Fra Krabbe fik man et telegrafisk Ja.

Bredsdorffs Svar blev derimod et Afslag. Brandes foreslog saa Provst M. C. B. Nielsen. Denne var blevet valgt som moderat Kandidat i Bogense i 1892 og 1895, men han kunde ikke ret komme ud af det med sit Parti, og i 1898 havde han ikke stillet sig. I 1909 stillede han sig i Ruds Vedby som radikal Løsgænger, men opnaede ikke Valg. Brandes, der et Par Aar havde været Folketingsmand sammen med ham, havde et godt Indtryk af ham, og ogsaa Zahle kendte ham

fra sine første Folketingsaar. Vi henvendte os til ham, og han sagde Ja. Det samme gjorde Jensen, Onsted, da han kom til Byen. Til sidst kom ogsaa Handelsministerspørgsmaalet i Orden. W. H. O. Weimann, der var udsendt Generalkonsul i Hamborg, tog dette Ministerium.

Zahle kunde da gaa til Kongen med den færdige Ministerliste, og den 28. Oktober fandt Udnævnelsen Sted. Den Hurtighed, Kongen havde ønsket, naaedes.

Det kunde med god Grund betvivles, at det var heldigt for Det radikale Venstre, at det saa tidlig kom til at danne Ministerium. Den fremtidige Stilling vilde vistnok være blevet ikke saa lidt lettere for Partiet, hvis Ministeriet Holstein havde fortsat, og de tre Venstregrupper og to Højregrupper havde faaet Lejlighed til at oprive hinanden i indbyrdes Strid. Men det synes lidet sandsynligt, at denne Situation kunde være opnaaet. Der var hos os bagefter nogen Tvivl om, hvorvidt det ikke havde været uforsigtigt at stille den Dagsorden, der fremkaldte Ministerskiftet. Men havde vi ikke gjort det, vilde det ret sandsynlig være gaaet saaledes, at Højres Dagsorden med den af Dr. Birck foreslaaede Ændring var blevet vedtaget. Socialdemokraterne og vi kunde vanskelig undlade at stemme for dette Ændringsforslag, Venstre kunde antages at undlade at stemme. Det var i hvert Fald en Mulighed, vi maatte regne med, og det var ikke nogen tiltalende Mulighed, at Højres Dagsorden, ændret saa den i Indholdet faldt sammen med den, vi kom til at stille, var blevet vedtaget. Og i det hele syntes det os svært at undlade at benytte Muligheden for at faa vedtaget et Mistillidsvotum til det Ministerium, vi nys saa stærkt havde angrebet. Det var jo den Mulighed, der forelaa for en ganske vist forsinket Appel til Vælgerne.

Forøvrig er det vel ikke troligt, at Ministeriet Holstein, selv om det var kommet igennem denne Afstemning, var blevet ret længe. Nogle af dets Medlemmer ønskede det maaske, Grev Holstein ikke. Han stod skarpt paa, at hans Ministerium maatte være „Venstre“, uafhængigt af Højre. Og det kunde det ikke blive, selv om det lykkedes at holde de i tre Grupper splittede 49 Mand sammen, hvilket kunde være meget svært med I. C. Christensen udenfor. Højre var delt i to Grupper, der maatte kappes om at vise deres Selvstændighed; de fleste af dem havde fundet sig i alt for at kunne sikre Militærlovenes Gennemførelse, men efter denne følte de sig friere, og begge Grupper dreves frem af den Vrede, der herskede i Partiets Vælgerstyrke, dels

over Forliget om Militærvæsenet, dels mod I. C. Christensens Person. Det syntes givet, at Rigsretsanklage vilde blive vedtaget. Det laa ikke for Grev Holstein at finde sig i en saadan Situation.

Imidlertid, hvilke Muligheder der end kan have foreligget: den 28. Oktober 1909, godt 4 Aar efter Partiets Dannelse, stod vi pludselig med et rent radikalt Ministerium udgaaet af et Parti, der kun talte 20 af Folketingets 114 Medlemmer, kun 1 af Landstingets 66.

Blandt vore Meningsfæller var sikkert Overraskelsen den fremherskende Følelse. Nogle glædede sig ved den Mulighed, der pludselig syntes at frembyde sig for at standse den tilbagegaaende Bevægelse, andre frygtede, at Partiet skulde overanstrenges sig, og at det skulde hævne sig paa den kommende Valgdag. De Lykønskninger, vi modtog udefra, var tit blandet med Bekymring. I et Brev, Redaktør Kristiansen skrev til mig fra Langeland, hed det: „Hilsen fra Hr. Gasberg, han sidder og græder over Situationen.“ Bransager, der trods Sygdom var kommet ind til Afstemningen, var yderst betænkelig.

Det var aabenbart, at jeg selv havde en stærk Følelse af Vanskelighederne. I en lille Udtalelse, jeg efter Ministerskiftet fremsatte i „Det ny Aarhundrede“, gengav jeg Spørgsmaalet i vore Vælgerkredse: „Blegner Partiets røde Farve ikke i det Øjeblik, det tager Regeringsmagten? spindes dets Mænd ikke ind i de Tusind Hensyns Net, naar nogle af dem er Ministre?“ Jeg svarede: „Den største Opgave, de har, er at vise Befolkningen, at der *kan* findes Regeringspartier, som staar ved de Anskuelser, de hævdede som Opposition. Lykkes dette, da vil Partiet derved yde et betydningsfuldt Bidrag til at genrejse den danske Befolknings Tro paa sig selv.“ Naturligvis var det mig klart, at en Politik, der satte dette som Maal, maatte banke alle de nu splittede Modstandere sammen til Kamp imod os. Det blev jo ogsaa det, som skete.

Hos Socialdemokraterne var Stemningen delt. Den Dagsorden, de havde stillet, var ved Udtalelserne om Militærlovene og Valgkredsordningen af saadan Karakter, at de var sikre paa ikke at faa den vedtaget. Og adskillige af dem vilde utvivlsomt have foretrukket, at Ministeriet Holstein i al dets Svaghed fortsatte en Tid endnu. Borgbjerg og Stauning syntes imidlertid tilfreds med den nye Situation, og Socialdemokraterne støttede i den følgende Tid Ministeriet Zahle med stor Beredvillighed.

Den 3. November, ved første Behandling af Finansloven, holdt

Zahle Ministeriets Programtale. Det var ikke en Tale, der nævnede en Række Love, man vilde søge gennemført. Ministeriet var paa det rene med, at Forsøg paa at gennemføre Odenseprogrammets Ideer vilde blive mødt med fast Modstand af Flertallet, selv om Zahle udtalte Forhaabning om, at de 27 vilde støtte Forslag som stemmede med deres nys udsendte Program. Hovedpunktet i Talen indeholdes i Ordene: „Vor første Opgave som Regering er at optræde saaledes, at Vælgerne genvinde Troen paa, at der er Politikere i Danmark, der staa som Mænd bag deres Ord. Vi ville ikke svigte vor Fortid. Der ses hen til os med Forhaabning, men ogsaa med Ængstelse. Der er mange, mange, der sige: disse Mænd tro vi, men det er ogsaa det sidste Hold af Politikere, vi tro. Hvis disse Mænd ogsaa svigte, saa er der mange, mange – og især mange af de bedste –, som ville sige, at nu er deres Tro paa, at denne Nation virkelig kan bære offentlige Mænd frem, som ville staa fast paa deres Standpunkter, knækket for bestandig.“ „Naar vi blot den Dag – den være nær eller fjern – da vi forlade disse Pladser, ere lige saa gode Venstremænd som i Dag, da gaa vi her fra i glad Overbevisning om, at det første Formaal med vor Overtagelse af Regeringsmagten er naaet; thi da er Troen paa, at der gives overbevisningstro Politikere i Danmark, genrejst.“

Dette Formaal blev bestemmende for hele Ministeriets Gerning. I Overensstemmelse dermed meddelte Zahle, at ved Ministeriets Sammensætning var det Princip overholdt, at intet af dets Medlemmer tillige kunde have nogen „lønnet Stilling“. Han sagde, at det var et Princip, der ikke altid vilde kunne gennemføres, men under de nuværende Forhold var det nødvendigt at gennemføre det. I Overensstemmelse med Ministeriets Hovedformaal var det ogsaa, at der var truffet Aftale med Kongen om, at Bestemmelserne om Ministeruniformer og om Ministrenes Rang ikke kom til Anvendelse paa dette Ministeriums Medlemmer, Udenrigsministeren dog undtaget, ligesom Ministrene ikke vilde foretage Indstilling om Ordener eller Titler. Dog ansaas det for nødvendigt, at Ordener ikke kunde tildeles Udlændinge uden Udenrigsministerens Indstilling. Det var en Ordning, der viste sig at have sine Vanskeligheder, men som siden opretholdtes under radikale og socialdemokratiske Ministerier.

Som første Opgave nævnede Zahle „Udrensningen efter Alberti“. Forslag om et Udvalg til Forhandling om Rigsretssag var allerede indbragt af Det radikale Venstre; Tinget maatte træffe Bestemmelse

derom, men Ministeriet ansaa Rigsretssag for nødvendig. Man vilde iværksætte en Undersøgelse med Hensyn til Embedsmænds Adgang til at forene andre lønnede Hverv med deres Embede og Rigsdagsmænds Adgang til at modtage statslønnede Stillinger. Man vilde forsøge at løse Valgkredsspørgsmaalet. De vedtagne Militærlove kunde ikke nu ændres, først maatte der et andet Flertal i Tinget, men ved Gennemførelsen kunde tages Hensyn til Finansernes vanskelige Stilling; af Hensyn til denne skulde nedsættes et Udvalg til at gennemgaa Finansloven. Man vilde undgaa nye Skatter, men søge Ejendomsskylden ændret. Ministeriet sluttede sig til det af Det radikale Venstre indbragte Grundlovsforslag. Samledes der i Tinget et Flertal mod Ministeriet, vilde det appellere til Vælgerne.

Vendingen: „det sidste Hold af Politikere, vi tro“ blev Genstand for megen Spot af Modstanderne, men den svarede til de Stemninger, Skuffelsen efter Systemskiftet havde fremkaldt i radikale Kredse og ret langt udenfor disse; det er nu paa Afstand vanskeligt for de fleste at forstaa, hvor dybt denne Stemning gik.

Det blev en livlig Rigsdagssamling, der fulgte. Ved første Behandling af Finansloven gik det forholdsvis stilfærdig til. De 27's Ordfører, P. Th. Nielsen, var skarp nok, skønt han omtalte mig personlig med en vis Velvillie. Men Neergaard understregede stærkt, at han ønskede Ministeriet en rolig, forholdsvis lang Prøvetid. Han gjorde det ud fra den Betragtning, at nu gjaldt det om at faa Ministrene til at tilpasse sig til Forholdene, lære ved deres nye Gerning at stemme Kravene ned. Det var Betingelsen for den lange Prøvetid og det dertil fornødne Samarbejde. Han ikklædte sine Bemærkninger herom den milde Ironis Form. Dr. Birck anlagde det samme Synspunkt, men med større Skarphed. Neergaard knyttede sine Ord til Tanken om en midlertidig Valgkredsordning, saa jeg fik Lejlighed til at svare ham: „Den Belæring, det ærede Medlem tænkte sig, vi skulde hente os, var nærmest den, at vi skulde lære at vige, at vakle, at slaa af, at lade, om jeg saa maa sige, Tingene gaa deres egen skæve Gang, som de kunne bedst, men jeg haaber, at denne Belæring ville vi ikke hente.“

Fra socialdemokratisk Side fik vi stærk Tilslutning. K. M. Klausen tog dog med Hensyn til „det sidste Hold af Politikere“ det Forbehold, at det kun gjaldt det sidste Hold af Venstrepolitikere.

I sin Programtale havde Zahle opretholdt en vis Forventning om

Samarbejde med de 27, bygget paa den Tilnærmelse, disse i deres Septemberprogram havde foretaget til Odenseprogrammet. Men denne Forventning havde ingen Udsigt til at gaa i Opfyldelse. Forudsætningen for den havde i hvert Fald været, at det radikale Parti havde været rede til at opgive Rigsretssagen og ændre Holdning overfor I. C. Christensen, og dertil var ingen villig.

Det Tilbud om forholdsvis fredeligt Samarbejde, hvormed Oppositionen under Finanslovsbehandlingen havde mødt os, var jo i det hele knyttet til Kravet om, at vi i passende Grad skulde afsværges vore hidtidige Anskuelse. Og det var netop det, vi ikke vilde gøre. For os var det vigtigere at bevare Tilliden hos Partierne til Venstre end at opnaa et og andet Resultat ved at tækkes Partierne til Højre. I Løbet af Vintermaanederne, efterhaanden som dette blev klarere, gled baade Delegationspartierne og Højre ind i en stedse hæftigere Modstand mod vore Forslag paa alle Omraader, hvor ikke særlige Hensyn bragte dem til at tage anden Holdning. Ministeriet kom, som Dr. Birck ved Lejlighed udtrykte det, paa en efter hans Mening „velfortjent Sultekur“.

Rigsretsanklagen,
Menighedsraadene, Militærlovene.
Angrebene paa
Jensen, Onsted, og Poul Christensen

Kort efter Ministeriets Dannelse vedtoges Forslag om Rigsretsanklage mod I. C. Christensen og Sigurd Berg. Den Stemning, der raadede i Højres Vælgerkorps, gjorde det umuligt for Højre at gaa imod. Paa Samlingens første Dag, under Ministeriet Holstein, havde Det radikale Venstre stillet Forslag om Nedsættelse af et Folketingsudvalg til at gøre Indstilling om eventuel Rigsretsanklage.

Paa „Delegationens“ Vegne stillede Anders Nielsen sig nu paa det Standpunkt, at Spørgsmaalet om Rigsretsanklage kun benyttedes „i tarvelige Partiformaals Tjeneste“, var en Sag, som man brugte, naar det passede til den politiske Situation, og glemte, naar det passede bedre ind i Situationen. Oberst N. P. Jensen gik paa den lille Højregruppes Vegne skarpt imod Paastanden om, at Rigsretsforslagene tjente Partiformaal. Efter en længere Debat vedtoges det, at et Udvalg inden 14 Dage skulde afgive Indstilling om, hvorvidt der skulde anlægges Sag mod I. C. Christensen og Sigurd Berg. Alle Udvalgets Medlemmer undtagen Delegationens foreslog Rigsretssag.

Den 7. December kom Forslaget til Afgørelse i Tinget. Rode havde ønsket at være fri for at være Ordfører, og Keiser-Nielsen havde paa taget sig dette. Delegationspartierne nægtede, at der forelaa Grundlag for en Rigsretssag, men anbefalede at undlade at stemme. Anklagebeslutningen vedtoges for I. C. Christensens Vedkommende med 60 Stemmer, medens 38 ikke stemte, for Bergs Vedkommende med 61 Stemmer og 37 Stemmer ikke. Et af Delegationspartiernes Medlemmer stemte for.

Samlingens politiske Hovedspørgsmaal var i øvrig Forslagene om Valglov og Grundlovsforandring; men før man naaede til en Afgørelse heraf, der førte til Udskrivelse af Valg, havde mange andre haarde Stridigheder fundet Sted. I eet af Tilfældene var det ret almin-

delig ventet, at det skulde være kommet til en Konflikt. Det gjaldt Menighedsraadene.

I. C. Christensen havde i 1903 faaet gennemført Oprettelse af Menighedsraad og Nedsættelse af et kirkeligt Udvalg, der før 1907 skulde afgive Betænkning om Folkekirkens Forfatning, herunder Præstevalg og Retspleje i kirkelige Sager. Menighedsraadene skulde dog kun bestaa, til der var vedtaget Lovgivning om Kirkens Forfatning, og i alle Tilfælde ikke udover 1. Januar 1910. Udvalgets Betænkning afgaves i rette Tid, men Ministeriet fremsatte ikke dets Forslag. Det nøjedes med at foreslaa Bestemmelserne om Menighedsraadene forlænget til 1913, medens det kirkelige Udvalg skulde bortfalde. I Folketinget vedtoges dette Forslag i noget ændret Form; men Højre og Frikonservative i Landstinget enedes om Forlængelse i eet Aar, gældende for baade Menighedsraad og det kirkelige Udvalg. I vore Kredse var der Kølighed overfor Menighedsraadene og Uvilje mod det kirkelige Udvalg, som man frygtede skulde blive en Art Kirkerigsdag. Det var i det hele Stemningen hos en stor Del af Grundtvigianerne; baade Bredsdorff og Holger Begtrup stod saaledes paa dette Standpunkt.

Da Forslaget naaede tilbage til Folketinget, foreslog Kultusminister Nielsen at give det samme Form som Aaret før. Dertil kunde vore gaa med, skønt adskillige af dem egentlig helst var fri for det hele. Forslaget vedtoges og havnede i Fællesudvalg. Her sluttede I. C. Christensen et Forlig med de Frikonservative og en Del af Højre, men i Folketinget forkastedes dette. Sammen med Radikale og Socialdemokrater stemte den mindre Højregruppe og enkelte andre Højremænd, samt to af Delegationsgrupperne imod. Det var den 17. December, og fra 1. Januar 1910 bortfaldt baade Menighedsraad og kirkeligt Udvalg. I. C. Christensen, der havde en stærk personlig Interesse i dette Spørgsmaal, var yderst misfornøjet med Resultatet, der synes at være kommet ham overraskende, og der begyndte snart en hæftig Kampagne i de Blade, der fulgte ham.

I Ministeriet var der Overvejelser fremme om et Cirkulære til Bisperne med Opfordring til Dannelse af frivillige Menighedsraad, men det opgaves. Men Menighedsraadenes Bortfald rejste forskellige Spørgsmaal af praktisk Art, der maatte ordnes. Det skete ved to kultusministerielle Cirkulærer, hvortil føjedes et Cirkulære, hvori Ministeriet lovede ved Besættelse af Præsteembeder at tage Ønsker fra

et Udvalg udpeget paa Sognemøder med i Overvejelserne. Dette var en Ordning af rent midlertidig Karakter, men Formen for Indflydelse paa Præsteudnævnelserne tiltalte utvivlsomt den mere frisindede Fløj af Grundtvigianerne mere end den hidtidige Ordning.

Men I. C. Christensen var meget utilfreds hermed. Han fik Klaus Berntsen med til at stille en Forespørgsel om, hvorvidt Ministeren erkendte, at Grundloven paabød, at Folkekirkens Forfatning ordnedes ved Lov, og hvorledes han kunde forene Cirkulæerne dermed. I en stor Del af Delegationsgruppernes Blade tog man stærkt fat; det saa næsten ud, som om man betragtede Cirkulæerne som Grundlovsbrud. Det var den almindelige Opfattelse, at det var Hensigten at fremkalde en Krise paa dette Spørgsmaal. Der var da heller ikke saa lidt Spænding den 19. Januar, da Forespørgselen kom for. I. C. Christensen var som Forespørger meget skarp. Hans Tale lød som Optakten til et hvast Mistillidsvotum. Zahle fandt det derfor fornødent straks at meddele, at hele Ministeriet delte Ansvar med Kultusministeren, at ingen betvivlede, at Grundloven paabød, at Kirkens Forhold ordnedes ved Lov, men at dette intet havde at gøre med den rent midlertidige Løsning af de praktiske Spørgsmaal, som Menighedsraadenes Bortfald havde fremkaldt.

Diskussionen kom i øvrig ikke til at frembyde større Interesse. Den løb ud i, at de to Forespørgere stillede en Dagsorden, der kun sagde, at de i Cirkulæerne omhandlede Forhold „bør ordnes ved Lov“. Derom var alle enige, ogsaa Kultusministeren, og Dagsordenen vedtoges enstemmig. Efter Beretninger, der offentliggjordes og ikke blev benægtede, havde I. C. Christensen begyndt med at foreslaa sine Meningsfæller en Dagsorden, der erklærede Cirkulæerne for uforenelige med Grundloven, og da han ikke fik Tilslutning dertil, forsøgte han med forskellige Dagsordener, der kunde opfattes som Udtryk for Mistillid, men det lykkedes ikke at faa sikret Flertal for nogen af dem. Der var adskillige inden for Delegationsgrupperne, der ingenlunde saa med Velvillie paa det kirkelige Udvalg, og der skulde jo ogsaa nogle Højremænd med, for at Dagsordenen kunde vedtages. Derfor løb det hele ud i en Dagsorden, der kun indeholdt Selvfølgeligheder. Cirkulæerne virkede i den følgende Tid helt tilfredsstillende. Henimod Slutningen af Samlingen forelagde Kultusministeren Forslag ud fra de Synspunkter, der havde faaet Udtryk i Cirkulæerne, men disse Forslag naaede ikke at komme til Behandling.

Ikke længe derefter begyndte Spørgsmaalet om de militære Bevil-linger paa Finansloven at spille en Rolle. Der laa i det hele for Mini-steriet en stor Vanskelighed deri, at det var traadt til paa et Tids-punkt, hvor de nye militære Love, dets Mænd saa stærkt havde bekæm-pet, skulde føres ud i Livet.

I den Tale, hvormed Edv. Brandes den 30. Oktober havde frem-lagt Finansloven, brugte han om Militærlovene den siden saa ofte citerede Vending: „Det Parti, af hvilket Ministeriet er udgaet, er Modstander af disse Love. Dog Lov er Lov, og Loven skal overholdes“.

Det var selvsagt, at Ministeriet maatte bøje sig for de vedtagne Love, indtil der blev Mulighed for at ændre dem. I og for sig var dette ligetil. Ministeriet maatte jo ogsaa rette sig efter Grundloven af 1866, hvor misfornøjet dets Medlemmer end var overfor denne. Det maatte administrere talrige Love, som det højlig ønskede at se ændrede. Men uanset al Logik følte det som noget andet at gennem-føre de nys vedtagne, af os bekæmpede Militærlove. Der var i vort eget Parti en dyb Uvillie derimod, og vore Modstandere forsømte, som forstaaeligt var, ingen Lejlighed til at tale om, at vi her befandt os i Modsigelse med os selv. Dertil kom, at de mente at vide, at For-svarsminister Krabbe i Grunden stod deres Opfattelse af Militærvæ-senet nærmere end vort Parti som Helhed. Det var jo ikke helt urig-tigt, at han neppe ønskede at indskrænke Militærvæsenet saa stærkt som de fleste i Partiet. Men Krabbe var ganske enig i de to Hoved-krav, vi havde stillet under alle Forhandlinger: Nedlæggelse af Fæst-ningen og Nedgang i Udgifterne.

I alle Tilfælde var der i Partiet stærkt Ønske om, at vi skulde tilkendegive, at vi ikke vilde lade noget lovligt Middel uforsøgt for at standse Gennemførelsen af Militærlovene. Det førte til Tanken om at søge saa meget som mulig af de nye Udgifter udsat, indtil der havde været Tid til det Valg, som vi i alle Tilfælde regnede med, saasnart en ny Valglov var gennemført, eller det havde vist sig, at vi ikke kunde sætte en saadan igennem. Fik vi Flertal ved dette Valg, kunde jo Militærlovenes Ændring vedtages i Folketinget, selv om Udsigten til Vedtagelse i Landstinget var ringe. Dette Ønske om Udsættelse fandt stærk Tilslutning hos Edv. Brandes.

Der var paa det Tidspunkt en stærk Følelse af økonomisk Krise. 1908 havde bragt adskillige Banksammenbrud, Standsning i Bygge-riet og megen Arbejdsløshed. I Virkeligheden var det kun en kort-

varig Forstyrrelse i den økonomiske Fremgang fra midt i Halvfemserne til 1914, men det kunde den Gang ikke fastslaaes med Sikkerhed. I hvert Fald var der betydelige finansielle Vanskeligheder for Staten. Krisen medførte nogen Tilbagegang i Indtægter, medens Udgifterne var stærkt stigende, baade de civile og de militære. Brandes var ikke villig til at foreslaa nye Skatter til Dækning af de øgede Udgifter; det vilde jo i væsentlig Grad blive til Afholdelse af de af os bekæmpede forhøjede Militærudgifter. I Sommeren 1909 var optaget et Statslaan paa 38 Millioner Kr. Nu maatte Brandes optage et Laan paa godt 15 Millioner Kr. Han lagde da megen Vægt paa at holde Aarets Militærudgifter nede, saa vidt Lovene tillod det.

I Slutningen af November og Begyndelsen af December stillede nu Forsvarsminister Krabbe Forslag om Nedsættelser af de militære Bevillinger paa Finansloven. Der var ingen Modstand herimod fra de militære Myndigheder; man havde i Virkeligheden rigeligt at gøre med Foranstaltninger, der allerede var sat i Gang. Det var klart, at det, forudsat at Lovene vedblev at gælde, ikke drejede sig om endelige Bespareser, men om Udsættelser. I vort Parti modtoges Forslaget med megen Tilfredshed, og Oppositionspartierne gik ind paa Nedsættelserne. De ønskede ikke, med det forestaaende Valg for Øje, at staa som dem, der hindrede saadan Nedsættelse. Men de var meget ivrige for at understrege, at det i alle Tilfælde kun var en Udsættelse, det drejede sig om.

Ved anden Behandling af Finansloven lige ved Begyndelsen af Februar 1910 vedtoges Nedsættelserne enstemmig efter en forholdsvis rolig Debat. Forsvarsministeren fik her Lejlighed til at fastslaa sin Enighed med det øvrige Ministerium med Hensyn til Militærvæsenet. Han sagde derom: „Alle de nuværende Ministre, som vare i Folketinget, da Forsvarslovene behandledes, og som vare til Stede ved Afstemningen, alle som een stemte mod Forsvarslovene, og jeg kan dertil føje en Ting, der ganske vist er ny, men er lidet overraskende, nemlig den, at alle de Ministre, som ikke vare i det Tilfælde, vilde ubetinget have stemt imod dem, hvis de havde været der.“ Han tilføjede, at Ministeriet i den foreliggende Situation følte sig forpligtet til at gennemføre de Love, der var gældende; men at det, der senere skulde ske, maatte afhænge af Folketingets fremtidige Sammensætning.

Livligere blev tredie Behandling 6 Uger senere. Det var her Neer-

gaard, der som Ordfører slog Tonen an. Han søgte at paavise en Modsætning mellem Udtalelser af Forsvarsministeren og Regeringens almindelige Standpunkt. Han krævede Klarhed over, hvilke Ændringer det var, Ministeriet tænkte sig, hvis der kom et nyt Flertal. Krabbe svarede paa Spørgsmaalet om, hvilken Ændring man tilsigtede. „Denne Ordning er, som enhver ved, og som jeg ogsaa tydelig tilkendegav, den: Nedlæggelse af Københavns Befæstning til Lands og til Vands og Nedsættelse af de militære Udgifter. Det er i al Korthed det Program, som ethvert Barn i Landet ved, at det radikale Parti, den radikale Regering og den Forsvarsminister, der for Øjeblikket har denne Portefeuille, have.“

Brandes understregede stærkt, at Striden vilde komme til at staa om, hvor store Militærudgifter der skulde paa næste Aars Finanslov. Neergaard hævdede derimod med megen Iver, at det var afgjort ved Lovene, det kunde ikke ændres ved fortsatte Udsættelser, og Lovene kunde ikke forandres før Oktober. Brandes svarede, at hvis Regeringen fik Flertal i Folketinget vilde den selvsagt søge Lovene ændrede, og der vilde da ikke komme saa meget paa Finansloven som Neergaard troede, selv om Lovene til den Tid endnu ikke var ændrede.

Fra nu af synes der i Delegationspartierne og i Højre at have fæstnet sig den Opfattelse, at Ministeriet vilde tage Militærspørgsmaalet alvorligere, end man fra først af havde tænkt sig. Baade Neergaard og Birck havde jo i Efteraaret talt ud fra Haabet om, at Ministeriet skulde passe sig til efter Forholdene; nu bredte sig en Følelse af, at det i Stedet vilde sætte sin Stilling ind paa at faa Magt med disse. Resten af Samlingen arbejdede man, navnlig Neergaard, ved hver given Lejlighed med at faa Tilsagn om, at alle de Militærudgifter, han ansaa for Følgen af Lovene, skulde blive opførte paa det følgende Aars Finanslov. Og i det hele skærpedes Oppositionens Tone stærkt overfor Ministeriet.

Ikke mindre livlig gik det til i Landstinget under Finanslovsbehandlingen dér i de sidste Dage af Marts. Her gentoges atter og atter det Neergaardske Spørgsmaal om, hvad der til Efteraaret skulde staa paa Finansloven. Grev Frijs optog i den Forbindelse en Udtalelse af Grev Ahlefeldt-Laurvig om, at intet var uheldigere for Konservatismen, „end at have en Regering, sammensat af pæne, dannede Folk med en radikal Etikette og uden Mulighed for og derfor ogsaa uden Forpligtelse til at føre en radikal Politik, siddende ret længe.“

Brandes svarede paa Oppositionens Angreb, at ingen kunde dog tænke sig, at en radikal Regering kunde blive siddende i længere Tid uden at søge Militærlovene ændrede. „Det er to Livsanskuelser, der staa overfor hinanden, to Anskuelser om, hvad der baader det danske Samfund bedst. Og den ene Anskuelse skulde nu pludselig kaste sig til Jorden og bøje sig for den anden, blot fordi de Mænd, der nære denne Anskuelse, ere komne til Regeringen.“

Det synes i det hele, at vore Modstandere havde haft den Forestilling, at vi vilde have sat os til Ro og bøjet os for den Kendsgerning, at Lovene nu en Gang var vedtagne, men nu pludselig hen paa Foraaret havde valgt en ny Politik. Denne Opfattelse synes ret uforstaaelig. Zahle havde jo straks ved Finanslovsbehandlings Begyndelse gjort det til et Hovedpunkt i sin Erklæring, at Regeringen vilde staa ved den Politik, dens Medlemmer havde ført som Opposition. Under alle de Forhandlinger, vi i Vinterens Løb førte indbyrdes, gik vi ud fra dette som en Kendsgerning. Paa intet Tidspunkt førte vi Drøftelser om Overgang til en ny Politik af den ene eller den anden Art. Det, der havde ændret sig, var ikke vore Udtalelser eller vor Politik, men de Stemninger, hvormed Oppositionen mødte os.

Ogsaa det Spørgsmaal rejstes, hvorfor vi ikke havde foretaget en Opløsning af Folketinget straks efter Ministeriets Tiltræden. Fra vor Side var Svaret det, at Valgloven virkede saa uheldigt, at vi først maatte forsøge, om det lod sig gøre at faa en Valglov, der gav rimeligere Resultater. Det var jo et Krav, vi med Styrke havde fremført lige fra Partiets Dannelse.

En besværlig Sag havde vi, som stod i Forbindelse med Militærspørgsmaalet. Trafikminister Jensen, Onsted, fremsatte ved et Møde i Randers nogle Udtalelser, der ansaas for fornærmelige for Officererne. Der kom hæftigt Røre blandt disse. General Gørtz tog Sagen op med megen Bitterhed. Jensen, Onsted synes ikke at have haft Blik for, at Udtalelser, som ikke vilde have interesseret meget, hvis han ikke havde været Minister, nu kunde føles som en Krænkelser. Han gik ikke til Zahle med Sagen, men forhandlede den til at begynde med med Forsvarsministeren og Officererne. Han kom derved ind i saa megen Uklarhed, at Zahle og han, efter at Zahle var blevet bekendt med Sagen, blev enige om, at det var bedst, at han traadte tilbage. Det skete ved Begyndelsen af Februar. Det gav Anledning

til hæftig Polemik i Oppositionspressen, og i vore Kredse følte man sig ret trykket derved.

Umiddelbart derefter satte man ind med en Kampagne mod Landbrugsminister Poul Christensen. Han havde før 1905 været Revisor i Bondestandens Sparekasse, og „Sorø Amtstidende“ paastod nu, at han havde vidst eller haft Adgang til at vide Besked om Albertis Bedragerier. Klagerne blev paa Zahles Foranledning straks undersøgt og opløste sig i intet. Paa Samlingens sidste Dag rejste ikke desto mindre Anders Nielsen et hæftigt Angreb paa Landbrugsministeren. Zahle og Rode viste med stor Styrke disse Angreb tilbage.

Indenrigsminister 1909–10

Hvasse Sammenstød var der da nok af Vinteren igennem. Men foreløbig var man ikke til Sinds at give Ministeriet et Mistillidsvotum. Til enhver Tid kunde Oppositionen have fremkaldt Valg, hvis dens forskellige Fløje havde kunnet enes derom; men det kunde man ikke. Der gik da nogle Maaneder, hvor Ministeriet kunde gøre nyttigt og lærerigt Arbejde baade i Lovgivning og Administration til Trods for, at det ikke havde Flertal i noget af Tingene. Ikke mindst var der Arbejdsmuligheder i Indenrigsministeriet. Virksomheden dér var for mig yderst interessant. Ministeriet havde paa det Tidspunkt et meget stort Arbejdsomraade. Under det hørte ikke alene de kommunale Anliggender, men ogsaa den sociale Lovgivning, Postvæsenet og Grønland.

Ministeriets Departementschef var A. Krieger. Han var en overmaade tiltalende og overmaade dygtig Medarbejder, som jeg kom til i høj Grad at sætte Pris paa. Han behandlede alle Spørgsmaal med den yderste Omhu, og hele hans Adfærd prægedes af Retssans. Hans Anseelse indenfor Centraladministrationen var da ogsaa særdeles stor. Desværre forlod han fra 1. Februar 1910 Indenrigsministeriet for at blive Kongens Kabinetssekretær. Han opgav nødig Arbejdet i Ministeriet, men afgørende for ham var det, at han ikke kunde forson sig med den Tanke atter at komme til at virke under et Ministerium I. C. Christensen–Berg efter den Maade, hvorpaa hans Advarsler i 1906 og siden med Hensyn til Alberti var blevet modtaget.

Hans Efterfølger blev Henrik Vedel, der kom fra Handelsministeriet. Han var en betydelig Begavelse og meget interessant at arbejde med, men han havde ikke Kriegers ligevægtige Ro. Blandt Ministeriets øvrige Embedsmænd var to, som jeg havde haft som Modstandere i Studenterforeningens Stridigheder: Martensen-Larsen og Haarløv; vi kom meget godt ud af det med hinanden, da vi nu mødtes i Indenrigsministeriet. Postvæsenet lededes af Generaldirektør V. O.

Kjørboe, en dygtig og energisk Mand, med hvem jeg havde et godt Samarbejde. Der bestod mellem ham og Departementschef Jerichau-Christensen i Finansministeriet, der havde Revisionen af Postvæsenets Regnskaber under sig, en skarp Strid om dennes Ordning. Brandes og jeg havde adskillig Besvær med at faa det til at gaa mellem dem; jeg mindes, hvorledes de ved et Forsoningsmøde, vi havde med dem, mødte op med store Pakker af Bevismateriale baaret af et Par Bude; vi maatte jo opgive at komme det imponerende Materiale igennem og holde os til, hvad de fremførte under den mundtlige Diskussion.

I grønlandske Sager forhandlede Departementschef Krieger og jeg især med Inspektøren for Nord-Grønland, den siden saa myndige Direktør for de grønlandske Anliggender, V. J. Daugaard-Jensen, der da var en ung Mand, men allerede i Besiddelse af en stærkt udpræget Opfattelse af, hvorledes Styrelsen paa Grønland burde være. Den grønlandske Administrations Chef var dengang Direktør C. Ryberg.

Et Lovgivningsspørgsmaal af særlig tilfredsstillende Karakter var Loven om Voldgift og Forligsmand for Arbejdsstridigheder. Der havde i 1908 været en større Arbejdskonflikt mellem Arbejdsgiverforeningen og De samvirkende Fagforbund. Den daværende Indenrigsminister, Sigurd Berg, havde grebet ind, og det var lykkedes ham at opnaa Forstaaelse om et Mæglingsforslag. Et Punkt deri var, at der skulde nedsættes et Fællesudvalg fra de to Organisationer til Forhandling om Voldgiftsdomstole og om Bestemmelser til Forebyggelse af Lock-out eller Strejke, Mægling under Konflikter etc.

Udvalget udarbejdede tre Forslag: Regler for Behandling af faglig Strid, som man anbefalede Organisationerne til Anvendelse, Lovforslag om Voldgiftsret til Afgørelse af Retstvister mellem Organisationerne og Lovforslag om en Forligsmand, der kunde mægle i Interessestridigheder. De to første fandt Tilslutning fra begge Sider, det sidste, der var udarbejdet af Udvalgets Formand, Overretsassessor Ussing, tiltraadtes ikke af Arbejdsgiverne. De mente vel, at det vilde være heldigt at have en Forligsmand, men de fandt, at hans Myndighed vilde gaa for vidt, saaledes som Forslaget var formet.

Betænkningen underskrevs den 12. Januar 1910, og den 5. Februar forelagde jeg Forslagene. Udsigten til at faa Lovene igennem i den korte Tid, der var tilbage af Samlingen, syntes ikke stor. De samvirkende Fagforbund havde sluttet sig til Forslagene, men med

Tilføjelsen: kun uændrede, og Arbejdsgiverforeningen havde fastholdt de Indvendinger, deres Repræsentanter i Udvalget havde gjort. Ved Forelæggelsen sagde jeg, at jeg mente tvungen Voldgift i Interessestrid ikke kunde anvendes „fra Samfundets Side før det Øjeblik, da der foreligger en afgørende Nødstilstand“, men mod „tvungen Mægling“ kunde der ikke gøres berettiget Indvending. Jeg fremhævede stærkt det Ansvar, der vilde hvile paa Rigsdagen, hvis den ikke gjorde disse Forslag færdige, og der saa før næste Samling udbrød en større Arbejdskrig. Jeg haabede derfor paa hurtig Beslutning, „selv om der iøvrigt i dette Ting skulde herske ringe Tilbøjelighed til at fremme denne Vinters Lovgivningsarbejde.“

Min Forhaabning gik i Opfyldelse. Som Helhed var Modtagelsen af Forslagene velvillig, selv om der fremkom Ønsker om adskillige Ændringer. Det Udvalg, der nedsattes, optog Forhandlinger med de paagældende Organisationer, og det lykkedes her at blive enige. I betydelig Grad bidrog dertil Udvalgets Ordfører, Sigurd Berg, der i sin Tid havde sat Sagen i Gang, og som var ivrig for at naa et Resultat. Arbejdsgiverne opgav i det væsentlige deres Krav. Overenskomsten lettedes ved en Revisionsbestemmelse, hvorefter Loven om Forligsmand skulde bortfalde i 1914, hvis ikke ny Lov var vedtaget. Det betød jo, at Landstinget til den Tid kunde fremtvinge Lovens Bortfald, hvis Arbejdsgiverne mente, at den virkede uheldig. Men vi gjorde Regning paa, at Arbejdsgiverforeningen vilde finde sig til Rette med Lovens Hovedprinciper. I Landstinget vedtoges Lovene uændrede, bortset fra at der efter Ludvig Bramsens Ønske gennemførtes nogle faa formelle Ændringer i Voldgiftsloven.

Det Resultat, der saaledes naaedes, stemmede godt med Synspunkter, jeg efter Konflikten i 1908 havde gjort gældende i en Kronik i „Politiken“ og en Artikel i „Det ny Aarhundrede“, men naar det lykkedes at naa en Løsning, beroede dette jo paa, at der forelaa Forslag fra det af Sigurd Berg foranledigede Fællesudvalg, og at det under Forhandlingerne i Folketingsudvalget lykkedes at fjerne de tilbageværende Uoverensstemmelser.

Mindre tilfredsstillende var den anden større Lov, jeg i denne Samling fik gennemført. Den gjaldt Indkomstskatten til Københavns Kommune. Denne var paa det Tidspunkt i en meget vanskelig økonomisk Stilling. Indkomstskatten laa efter Reglerne fast. Skatteprocenten maatte ikke overstige $2\frac{1}{2}$ og var ens for smaa og store Ind-

tægter, bortset fra, at der for Indtægter under 2400 Kr. gjaldt nogle Fradrag.

Det var yderst svært at faa Indtægterne til at slaa til. I 1908-9 efter Bankkrisen og den dermed følgende Arbejdsløshed blev der et klækkeligt Underskud. Man stod overfor den Nødvendighed i de følgende Aar at skaffe Balance ved Hjælp af Kapitalforbrug. I December 1907 indgav Kommunalbestyrelsen et Forslag, hvorefter der skulde indføres en progressiv Skala stigende til ca. 5 % for Indtægter over 100.000 Kr., desuden skulde der efter Forslaget gennemføres en beskedne Formueskat og endelig gives Ret til Forhøjelse af Skatteprocenten, naar Udgifterne krævede det.

Først i Foraaret 1909 forelagde den daværende Indenrigsminister Klaus Berntsen dette Forslag i Folketinget. Det ændredes her noget, men ikke afgørende. Det ændrede Forslag fandt Tilslutning fra samtlige Partier, ogsaa fra de Konservative, men det naaede ikke videre det Aar.

Jeg var ingenlunde tilfreds med Indholdet af Forslaget, men Københavns Kommunalbestyrelse, hvor Socialdemokrater og Radikale havde Flertal, var meget ivrige derfor; der skulde jo skaffes Penge. Jeg gik derfor ind paa at fremsætte det i Folketinget vedtagne Forslag i Landstinget. Her mødte det skarp Kritik. Højre og Frikonservative og Delegationsgrupperne gik sammen om at ændre Skalaen, saaledes at de lavere Indtægter beskattedes højere end efter Forslaget. Højre og Frikonservative, der var Flertal, afviste dernæst den beskedne Formueskat og skærpede endelig Begrænsningen af Retten til at forhøje Skatten. Jeg kritiserede stærkt disse Ændringer.

Først 2 Dage før Samlingens Slutning naaede Forslaget at komme til Behandling i Folketinget. Hvis vi forsøgte Ændringer, kunde det ikke blive færdigt det Aar. Fra Kommunalbestyrelsens Side pressede man haardt paa, og vi kom da til det Resultat, at det var nødvendigt at tage Forslaget som det var. Det var klart, at dette vilde blive stærkt benyttet mod os. Sigurd Berg og Klaus Berntsen spottede os af et godt Hjerte. Vi havde kritiseret det, naar de nøjedes med smaa Fremskridt uden at tage kraftig fat paa Landstinget; nu tog vi, hvad vi kunde faa.

Jeg svarede, at med deres smaa Fremskridt plejede at følge Tilbage-skridt, ved Hjælp af hvilke de købtes; at vi aldrig havde været imod at tage smaa Fremskridt, naar man ikke havde Magt til at sætte

mere igennem; at der var den afgørende Forskel, at de havde staaet med et overmægtigt Flertal i Folketinget bag sig, hvis de gik frem mod Landstinget, medens vi kun havde et Mindretal i Folketinget. Selv om vi kunde faa et Flertal for os i denne Sag paa to af de omstridte Punkter, var dette ikke Grundlag nok for en Styrkeprøve med Landstinget, naar de gik imod os i de store politiske Spørgsmaal.

Grundene var i sig selv stærke nok, men jeg var paa det rene med, at der alligevel vilde blive agiteret tappert med dette Spørgsmaal. Det slog til. Atter og atter maatte jeg i de følgende Aar paa Vælgermøderne høre megen Spot for den københavnske Skattelov. Men for København betød den, at det blev muligt at komme igennem.

Medens man saaledes, jeg tør vel sige paa Skrømt, opmuntrede os til at binde an med Landstinget, mødte vi paa den anden Side fast Modstand hos Folketingets Flertal, saa snart vi søgte at flytte Lovgivningen et Stykke til Venstre. Det gjaldt i høj Grad vort Forsøg paa at begrænse de uheldige Følger af Skattelovene fra 1903. Efter disse skulde der foregaa en gradvis Overgang fra Hartkornsskat til Ejendomsskyld med $\frac{1}{5}$ hvert femte Aar. Den første Femtedel var flyttet over i 1905, i 1910 skulde den næste følge. Nu viste det sig ved Vurderingen, at de mindre Brug til Ejendomsskyld vurderedes meget højere pr. Td. Hartkorn end de store. Medens Ejendommene over 12 Tdr. Hartkorn kun vurderedes til gennemsnitlig 6000 Kr. pr. Td. Hartkorn, Ejendommene fra 4–12 Tdr. H. endda kun til 5400, var Husene med under 1 Td. H. helt oppe over 12 200 Kr. Det skyldtes dels, at Bygningerne her udgjorde en større Del af Værdien, dels at Jorden i de smaa Brug i sig selv betaltes dyrere, fordi der i Virkeligheden betaltes for at faa en Arbejdsplads, og fordi den mere intensive Dyrkning bevirkede, at der frembragtes mere paa disse Brug.

Meget højt vurderedes ogsaa forholdsvis de smaa Brug, der ejedes af Smaahaandværkere, Smaahandlende og Fiskere, der kun i meget ringe Grad havde Hartkornsskat. Noget bødedes der derpaa ved nogle Fradrag for de allermindste Ejendomme, men som Helhed foreslog dette ikke. I det hele var det jo saaledes, at Ejendomsskylden gik paa tværs af det i vore Kredse raadende Synspunkt, at Skatten paa Ejendom burde hvile paa den samfundsskabte Værdi, ikke paa det Plus, der kom til i Kraft af personligt Arbejde.

Jeg foreslog derfor allerede i December 1909, at den Overgang af en Femtedel fra Hartkorn til Ejendomsskyld i Amt og Kommuner,

der skulde foregaa i 1910, skulde udsættes. Der vilde da blive Tid til i Stedet at sætte en Afgift bygget paa Grundværdien. Baade Højre og Delegationspartierne vendte sig med Iver mod dette Forslag. De paastod, at det vilde gavne Villaejere, Fabrikanter o. s. v. Det blev en livlig Debat med et overdaadigt Opbud af Tal. Folketinget havde i Amtsforvalter N. P. Jensen en stor Taldebattør, og han gjorde sit yderste ved denne Lejlighed. Jeg havde foranstaltet en Opgørelse for de langelandske Kommuner. Den viste tydelig Ejendomsskyldens urimelige Karakter. Men Flertallet blev ved sit; her spillede ogsaa den traditionelle Uvillie mod Hartkornsskatten ind. Vor Holdning i dette Spørgsmaal tilfredsstillende ligesom et Forslag af Brandes om Bevilling til en Prøvevurdering af Grundværdierne meget de ivrige Tilhængere af Grundskyldsteoriene, vi havde i vore Rækker.

I Samlingens Løb fik jeg Lejlighed til at gøre Forsøg paa at opnaa Forbedring af forskellige sociale Love, men mødte som Regel en fast Modstand fra Flertallets Side. Jeg stillede saaledes et Forslag om Ændringer i Hjælpekasselovene. Jeg fik dobbelt Foranledning til at tage Spørgsmaalet om disses Virksomhed op. Den første Anledning var en Forespørgsel fra Ringkøbing om, hvorvidt det var tilladt at føre Enker og andre, der havde været hjulpet af Fattigvæsenet, over til Hjælpekasserne. Tvivlen beroede paa, at Loven fastsatte, at Hjælpekassernes Opgave var at yde Hjælp til værdige Trængende, der ikke nød Fattigunderstøttelse. Jeg lod Ministeriet svare, at Meningen dermed var, at man ikke kunde nyde Understøttelse baade fra Fattigvæsen og Hjælpekasse, men at dette ikke hindrede Overførelse fra Fattigvæsen til Hjælpekasse; det tilføjedes, at det ikke stemmede med Lovens Aand at begrænse Hjælpen til dem, der var forsørgelsesberettigede i Kommunen. Dette Svar bevirkede, at man i den følgende Tid i talrige Tilfælde overførte Enker, navnlig Enker med uforsørgede Børn fra Fattigunderstøttelse til Hjælpekasselov. Der begyndte dermed en Bevægelse, som siden førte videre til Foranstaltninger til Gunst for saadanne Enker.

Den anden Foranledning var Menighedsraadenes Bortfald. De havde i 1903 fra de frie Fattigkasser overtaget de Penge, der kom ind i Kirkebøsserne. Nu, da Menighedsraadene ikke fandtes længere, maatte der træffes en Bestemmelse om, hvor disse Penge, der ansloges til 100 000 Kr. om Aaret, skulde gaa hen. Vi mente egentlig, at det fulgte af sig selv, at de faldt tilbage til Hjælpekasserne, der havde

afløst de frie Fattiggasser. Men da der ikke var klar Lovhjemmel derfor, enedes vi i Ministeriet om, at jeg skulde optage Bestemmelse derom i et Forslag til Ændringer i Hjælpekasseloven.

Mit Forslag kom til at gaa ud paa, at Kirkebøsseindtægten skulde tilfalde Hjælpekasserne, og at der ikke skulde sættes en Grænse for det Beløb, disse maatte anvende; hidtil havde de ikke kunnet bruge mere end 30 Øre pr. Indbygger i Kommunen uden Samtykke af højere Myndighed. Dernæst at Hjælp ikke skulde kunne nægtes, fordi vedkommende ikke var forsørgelsesberettiget i Kommunen; at det nævnedes som en særlig Opgave for Kasserne at støtte Enker med uforsørgede Børn, og at Statens Tilskud til Hjælpekasserne skulde forøges fra 250 000 Kr. til 500 000.

Da dette Forslag fremsattes i Begyndelsen af Marts, drog I. C. Christensen og Klaus Berntsen straks med megen Iver i Leding mod det; men det støttedes stærkt af Radikale og Socialdemokrater, og Højre syntes ikke helt uvilligt. Flertallet lod imidlertid Forslaget ligge i Udvalg til Samlingens Slutning.

Socialdemokraterne havde allerede i tidligere Samlinger indbragt Forslag om Hjælp til ubemidlede faderløse Børns Underhold og Opdragelse og om vederlagsfri Behandling af ubemidlede Syge. Begge Forslag mødte megen Modstand fra Flertallet. Med Hensyn til det første tog navnlig Klaus Berntsen til Orde for et Forsikringssystem, hvilket Tilhængerne deraf plejede at kalde Hjælp til Selvhjælp. Jeg ansaa Forsikringssystemet for uanvendeligt paa dette Omraade og udtalte mig for, at Spørgsmaalet skulde tages op som Regeringsforslag, idet jeg henviste til, at man, indtil dette kunde ske, kunde benytte de Muligheder, som var skabt ved vort Svar paa Spørgsmaalet om Overførelse fra Fattigvæsen til Hjælpekasse. Med Hensyn til Sygehjælpen anbefalede jeg derimod at bygge paa de bestaaende Sygekasser, men jeg erkendte, at disse ikke naaede til Bunds, og jeg gik ind for en gennemgribende Ændring af Sygekasseloven, der kunde muliggøre, at den anvendtes ogsaa af de daarligst stillede Folkelag.

Ogsaa Arbejdsløshedsspørgsmaalet havde vi til Behandling. I 1907 var gennemført den første Lov om Tilskud til Arbejdsløhedskasserne, og disse havde vundet betydelig Tilslutning. De kunde imidlertid ikke magte den store Arbejdsløshed, der blev en Følge af Bankkrise, Tilbagegang i Byggeriet o. s. v. i 1908. Under Indtryk deraf var det lykkedes Socialdemokraterne i Foraaret 1909 at faa gennemført to

Forslag. Det ene gav Kommunerne Ret til at yde Arbejdsløsheds-kasserne ekstraordinært Tilskud og forhøjede Beløbet fra Staten til Hjælpekasserne, det andet gik ud paa, at Hjælp ydet til Arbejdsløse, der havde opbrugt deres Kassehjælp, ikke skulde regnes for Fattig-hjælp, saalænge den ikke gik ud over det Beløb, Kassen i Forvejen havde ydet. Begge Love gjaldt kun for eet Aar, og Socialdemokraterne indbragte dem nu igen med Stauning som Ordfører, dog ændret saa-ledes, at der skulde gives et Statstilskud til Kommuner, der ydede den ekstraordinære Hjælp.

Jeg indsamlede Udtalelser fra Kommunerne, der overvejende var velvillige, og fik tilvejebragt en Opgørelse af Arbejdsløsheden hos De samvirkende Fagforbunds Medlemmer i Februar 1910. Det viste sig, at den havde ramt 19 000 af Forbundenes 85 000 Medlemmer, altsaa ca. 22 %. Det var lidt mindre end ved samme Tid Aaret før, og der var en Følelse af, at det saa smaat begyndte at gaa frem igen. Men det var dog klart, at der vedblivende var Brug for ekstraordinær Hjælp. Det lykkedes da ogsaa i Folketinget at opnaa Enighed om Forslagene, mod at Socialdemokraterne opgav Kravet om Statstilskud til Kommunerne. Men i Landstinget var man bange for at fortsætte med den anden af Lovene, og det lykkedes kun at faa Tilslutning til den første. Debatten bærer Vidnesbyrd om, at de Problemer, der siden atter og atter er vendt tilbage, allerede da var fremme; blot var de Tal, det den Gang gjaldt, saa meget mindre. Diskussionen kom ogsaa, som sædvanlig, til at berøre det Spørgsmaal, om det var den kapitalistiske Samfundsorden, der var Krisernes Aarsag, og man drøftede flittig den Modsætning, der syntes at være mellem de Arbejdsløses store Tal i Byerne og Vanskeligheden ved at skaffe Arbejds-kraft paa Landet. Jeg havde hos Kommunerne stræbt at undersøge Muligheden af at overføre Arbejds-kraft fra By til Land, men jeg maatte oplyse, at de Indberetninger, Ministeriet havde modtaget, ikke gav det Indtryk, at der var stort at opnaa ad den Vej.

Før Ministeriet var dannet havde Det radikale Venstre straks ved Samlingens Begyndelse fremsat Forslag om folkevalgte Borgmestre, om Udvidelse af den kommunale Valgret gennem Indførelse af en rimeligere Opholdsbestemmelse, Afskaffelse af den privilegerede Valgret til Amtsraadene og folkevalgte Formænd for Amtsraadene. Jeg havde skrevet Udkastene til disse Forslag, og jeg bestræbte mig nu for at føre dem saa langt frem som mulig.

Det første af Forslagene, der gjaldt de folkevalgte Borgmestre, fik en forholdsvis velvillig Modtagelse fra Delegationspartierne, medens Højregrupperne gik imod. Det andet Forslag, der omfattede de øvrige tre Spørgsmaal, mødte megen Uvillie ikke blot fra Højre, men ogsaa fra Delegationspartierne. Intet af Forslagene blev færdigbehandlet i Folketinget.

Lettere gik det i en vis Forstand med Forslaget om Beværterlov. Der havde jeg ikke Sigurd Berg og Klaus Berntsen at forhandle med, men Medlemmer fra Delegationsgrupperne, der var sagligt interesserede i Afholdsspørgsmaalet. Jeg var straks kommet til i Praksis at staa overfor et omstridt Spørgsmaal. Naar der søgtes Beværterbevilling paa Landet, afgaves Udtalelser derom af Politimester, Amsraad og Sogneraad, og derpaa afgjordes Spørgsmaalet af Indenrigsministeren. Var Parterne enige, havde man jo det at gaa efter, men var de uenige, maatte Indenrigsministeriet træffe sit Valg efter et ret vilkaarligt Skøn.

En Ædruelighedskommission med Zahle som Formand havde i 1907 udarbejdet et Forslag til Beværterlov, som var blevet fremsat flere Gange uden at være blevet færdigbehandlet. I dette Forslag, der var billiget af Flertallet i det Folketingsudvalg, der var nedsat kort før Ministerskiftet, fandtes en Bestemmelse om, at Kommunalbestyrelsen eller en vis Del af Vælgerne skulde kunne kræve Kommuneafstemning, før en Bevilling gaves; hvis $\frac{2}{3}$ af alle de kommunale Vælgere stemte mod Bevillingen, skulde denne nægtes. Jeg udsendte nu et Cirkulære om, at indtil videre vilde Indenrigsministeriet følge de saaledes af Folketinget billigede Regler. Der fulgte nogle Afstemninger. De viste, at det var nogenlunde umuligt at opnaa de $\frac{2}{3}$ af alle Vælgere. Dette fremkaldte et stærkt Røre i Afholdskredse. De var ivrige for Kommuneafstemninger, men de ønskede, at Flertal maatte være afgørende uden Hensyn til, hvor stor en Del det var af alle Vælgerne. „Afholdsbladets“ Redaktør Larsen-Ledet, der hørte til vort Parti, henvendte sig med Iver til mig derom; han erkendte, at det var nødvendigt at følge den af Ædruelighedsforslaget anviste Vej, saa længe de paagældende Bestemmelser ikke var ændrede. I Folketingsudvalget trængte dog nu den Opfattelse igennem, at Forslagets Afstemningsregler ikke var holdbare, og efter en Række ret besværlige Forhandlinger samledes man her om et af mig stillet Forslag, der gik ud paa, at Flertallet skulde være afgørende, dog

kun, naar det udgjorde $\frac{1}{4}$ af alle Vælgere. Det vil sige, at ved en Afstemning, hvor der deltog ca. 50 %, vilde Flertallet blive afgørende. Jeg meddelte derefter, at fremtidig vilde denne Regel blive fulgt, ogsaa i Tiden, der gik indtil Lovforslagets Gennemførelse. Denne Ordning fremkaldte almindelig Tilfredshed indenfor Afholdsorganisationerne.

I det hele lykkedes det at faa nogenlunde Enighed i Udvalget om Lovens Bestemmelser. Den vedtoges i Folketinget og gik til Landstinget i Begyndelsen af Marts. Den blev imidlertid her ikke færdigbehandlet i Udvalget i den Tid af Samlingen, der var tilbage.

Paa et Omraade opnaede vi et Resultat af stor Rækkevidde, men det muliggjordes kun derved, at det gjaldt Forhold, hvor det ikke krævede Lovgivning. Det var med Hensyn til Embedsmændenes og Statsfunktionærernes Forhandlingsret. Allerede i 1903 havde Christopher Hage tilladt Statsbanernes Funktionærer og Arbejdere at danne Foreninger, der kunde forhandle med „deres Foresatte“ om „tjenstlige Forhold“. Der var allerede tidligere opstaaet nogle Foreninger, og efterhaanden kom der Foreninger indenfor de 4 Etater: Jernbane-, Post, Telegraf- og Toldetaten. For hver af Etaterne dannedes en Hovedforening for Embedsmændene, „Guldsnorene“, og en for Funktionærerne, „Sølvsnorene“. Ved Siden af dem bestod dog Foreninger af særlige Grupper. Hovedforeningerne sluttede sig sammen i to samvirkende Centralorganisationer. Men der var tit Modsætning mellem Særforeningerne og Hovedorganisationerne, og det kneb at faa virkelige Forhandlinger i Gang mellem Organisationerne og Generaldirektoraterne.

Bortset fra Toldetaten var der megen Brydning mellem Foreningerne og Administrationen. Stærkest var den indenfor Jernbaneetaten, hvor Administrationen navnlig var i Modsætning til Jernbaneforbundet, Sølvsnorenes Forening. I Foreningerne var der nu et stærkt Ønske om at faa Forhandlingsretten virkelig anerkendt og at opnaa faste Regler derfor.

Spørgsmaalet førtes frem overfor mig af Ivar Berendsen, med hvem jeg jo var i nøje Forbindelse. Han var Sekretær for de samvirkende Centralorganisationer og meget ivrig for at faa ordnede Forhold paa dette Omraade. Jeg delte ganske hans Opfattelse. Erfaringerne fra Frankrig fra de foregaaende Aar vidnede noksom om de Vanskeligheder, der kunde opstaa ved Stridigheder mellem Staten og Funk-

tionærerne med dertil hørende Strejker og Tvangsforanstaltninger. Herhjemme havde vi haft Besvær med Strejker af Sporvognskonduktørerne, Begivenheder, der havde medført megen Strid indenfor Københavns og Frederiksbergs Kommunalbestyrelser.

Ivar Berendsen forelagde mig et af ham udarbejdet Udkast til Forhandlingsregler. Jeg gennemgik det omhyggelig med ham, og vi enedes om adskillige Ændringer. Jeg talte med Edv. Brandes og Weimann derom, og vi blev enige om at optage Forhandlinger paa Grundlag af det mellem Berendsen og mig aftalte Forslag. Vi drøftede Sagen med de paagældende Generaldirektører. Af disse var kun Toldvæsenets Generaldirektør, Marcus Rubin, velvillig. De andre var skarpt imod, først og fremmest Statsbanernes Generaldirektør, G. C. C. Ambt. De mente, at saadanne Forhandlingsregler vilde give overvældende Arbejde med ligegyldige Smaaspørgsmaal baade for Ministre og Generaldirektører, Klager over Generaldirektionens Afgørelser vilde idelig blive ført frem til Ministrene, og der vilde blive endeløse Stridigheder mellem Hovedforeningerne.

Forslagene drøftedes dernæst med Talsmænd for Personalet, og samlede Møder fandt Sted, hvor Ministre, Generaldirektører og Foreningernes Ledere mødtes. Vi fik store Indlæg af de tre Generaldirektører med skarp Kritik. Dog fandt jeg under Samtaler med Generaldirektør Kiørboe efterhaanden ogsaa Forstaaelse hos ham.

Hovedtanken i Forslagene var, at de Foreninger, der var sammenluttede i de samarbejdende Centralorganisationer, skulde have Ret til at blive hørt, naar der forberedtes Lovændringer vedrørende Personalets Rettigheder og Pligter eller Regulativer og Instrukser af mere almindelig Karakter, som medførte Ændringer i Lønningsregler, Arbejdstid, de Ansattes personlige, retslige Stilling og lignende. Ligeledes skulde de have Adgang til at rette Henvendelser til deres Foresatte, og der tilsagdes dem Svar indenfor visse Frister. Forhandlingerne skulde kunne foregaa baade skriftlig og mundtlig og føres frem til Ministeren, hvis dette ønskedes af Organisationerne.

Nogle Spørgsmaal traadte særlig frem under Drøftelserne. Som Betingelse for Anerkendelse af en Organisation som berettiget til at behandles efter Forhandlingsreglerne sattes, at den overvejende repræsenterede den paagældende Etat og gav alle indenfor denne Adgang. Der var megen Strid om, hvorvidt tidligere Ansatte i Etaten skulde have Adgang. Administrationen var uvillig dervedfor, Personalet

ivrig for det. I Jernbaneforbundet var en af de tidligere Funktionærer, Chr. Nielsen, Forretningsfører. Man havde netop ved hans Udtræden af Tjenesten søgt at sikre hans Uafhængighed af Administrationen, men han var i høj Grad blevet en Torn i Øjet for Generaldirektoratet, der stadig søgte at holde ham borte fra Forhandlinger.

Vi fandt det rigtigt, hvor stærkt de tre Generaldirektører end var imod det, at give Adgang for tidligere Ansatte. Det syntes naturligt, at pensionerede Embedsmænd og Funktionærer skulde kunne bevare deres Forbindelse med deres gamle Forening, men ydermere erkendte vi det rigtige i Kravet om, at Foreningerne skulde kunne lade sig repræsentere ved Mænd, der ikke stod i Afhængighedsforhold til Administrationen, saa det fastsattes udtrykkelig, at Forhandlingsudvalgets Medlemmer skulde være fastansatte i vedkommende Etat, men dog saaledes, at der skulde kunne deltage 2 Forretningsførere, selv om disse ikke var ansatte i Etaten. Der indføjedes den Betingelse for Anerkendelse af en Forening, at Valg af Forhandlere skulde foregaa efter Regler, der sikrede Mindretalsgrupper rimelig Repræsentation.

Megen Strid var der om Særforeningernes Stilling. Jeg fik det ordnet saaledes, at det udtrykkelig fastsloges, at den enkeltes Ret til at henvende sig ad tjenstlig Vej til sine Foresatte ikke berørtes af de nye Regler, og at det samme gjaldt „den almindelige Ret, som enhver Forening eller Enkeltmand har til at henvende sig til Administrationen.“

Et Spørgsmaal var stadig i Bevidstheden under Forhandlingerne, men uden at blive draget i Forgrunden. Det var Spørgsmaalet om Personalets Strejkeret. Embedsmandsorganisationerne havde vel ingen Tanke derom, men i Funktionærgrupperne var der en Forestilling om, at de maatte vel have samme Ret til at strejke som Arbejderne. Men de førte ikke Tanken frem, og de fandt sig uden Modstand i, at jeg i Bestemmelserne om Forhandlingerne i det Tilfælde, at Organisationerne førte en Sag frem til Ministeren, fik indsat Ordene: „Ministerens Bestemmelse er afgørende.“ Det betød jo efter Ordlyden, at der ikke var Strejkeret, men det var ikke sagt paa en udfordrende Maade, der kunde volde Forhandlerne Vanskelighed overfor Organisationernes Medlemmer. Og det gik siden saaledes, at dette Spørgsmaal, maaske netop som Følge af Forhandlingsreglerne, aldrig blev levende i Danmark.

Den 4. Maj 1910, midt under Valgkampen, udsendtes disse Regler. Det skete under den Form, at de 3 Ministerier i et Cirkulære meddelte, at de agtede under Forhandlinger med Organisationerne at følge disse Regler. Ingen kunde bestride Ministeriets Ret dertil, og Forsøg derpaa blev heller ikke gjort. Det var klart, at et følgende Ministerium kunde ophæve Reglerne igen, men vi gik ud fra, at dette ikke vilde ske; man vilde vige tilbage for den Uvillie, dette vilde skabe, selv om en og anden af Generaldirektørerne vilde sætte meget ind paa at komme af med de ildsete Regler.

Forhandlingsreglerne omfattede kun de 4 Etater. Af andre Tjenestemandsgupper var sikkert allerede da Underofficererne interesserede i at opnaa en lignende Ordning, men de gik endnu ud fra, at det vilde blive hævdet overfor dem, at det vilde være uoverensstemmende med de Tjenesteregler, der gjaldt for Hær og Flaade.

Cirkulæret af 4. Maj følte siden baade af Embedsmands- og af Funktionærorganisationer som en Art Grundlov, der gav dem en hidtil nægtet Ret. Det blev staaende og blev ved Tjenestemandsløven af 1919 lovfæstet for alle Tjenestemænd. De frygtede Vanskeligheder viste sig ikke. Mere og mere erkendtes det, at den faste Ordning ogsaa for Administrationen var en Fordel. Det har i høj Grad bidraget til at lette Forholdet mellem Stat og Tjenestemænd. Dette udviklede sig siden helt roligt i Danmark i stærk Modsætning til de Stridigheder mellem Funktionærer og Stat i Frankrig, der havde fremkaldt megen Bekymring for, at det skulde blive ligesaa andetsteds. Men dernæst blev Samarbejdet mellem Organisationerne et væsentlig Middel til at udjævne den Kløft mellem Embedsmænd og Bestillingsmænd, Guldsnore og Sølvsnore, der i tidligere Tid havde været saa dyb.

Grundlovssagen.

Valget 1910 og Ministeriet Zahles Demission

I alle Spørgsmaal, som ansaas for at have politisk Rækkevidde, stod vi overfor et Flertal, der stillede sig i Vejen for os, selv om de længe afholdt sig fra Mistillidsvotum eller andet, der maatte fremkalde Valg. Om Gennemførelse af vidtrækkende Forslag kunde der derfor ikke være Tale. Vor Opgave blev da, som Zahle allerede i Programtalen havde angivet, at optræde saaledes, at vore Vælgere bevarede Tilliden til Ministeriet, saaledes, at man ikke kunde bebrejde os, at vi svigtede vore Ideer. Dette lykkedes. Det var uforenelig med at føre en Politik, hvor vi søgte at komme igennem i længere Tid ved at balancere mellem de forskellige Retninger i vore Modstanderes Lejr. Vi maatte indskrænke os til at føre en uangribelig Administration, rejse og forberede en Række Fremtidsspørgsmaal paa saadan Vis, at de bevarede Livskraft i de følgende Aar.

Midt i April 1910 tog Flertallet omsider Stilling i Grundlovs- og Valglovsspørgsmaalet paa saadan Vis, at der ikke kunde være Tale om at føre Forslagene derom videre. Ministeriet havde sluttet sig til det Grundlovsforslag, som vor Partigruppe før Ministerskiftet havde fremsat. Valglovsforslag forelagdes i November 1909 af mig som Indenrigsminister. Vi havde i Odenseprogrammet krævet enten en Opfyldelse af Grundlovens Bud om Folketingsmandater eller en Grundlovsændring til Gennemførelse af en tilfredsstillende Valgkredsordning. Det første betød 170 Folketingsmænd; jeg personlig nærede ingen Ængstelse ved det store Tal, men jeg var noget nær den eneste, der ikke gjorde det; i alle Partier var der megen Uvillie derimod. Grundlovsændring alene om Valgloven var forsøgt af I. C. Christensen, men strandet; hans Iver for Gennemførelse havde sikkert nok været ringe, men vi turde ikke gøre Regning paa at kunne sætte en saadan Grundlovsændring igennem. Landstingets Flertal havde modsat sig hans Forslag med den Begrundelse, at han ikke vilde udtale sig om de Kongevalgtes Opløselighed. Vi maatte selvsagt paa Spørgs-

maal derom svare, at vi ansaa dem for opløselige; det vilde saa vist ikke lette Vedtagelsen af en Grundlovsændring. Derimod syntes der at have aabnet sig en vis Mulighed for en midlertidig Valglov, der i beskeden Grad forøgede Valgkredstallet, og som kun fremtraadte som Forløber for en mere omfattende Grundlovsforandring, der afskaffede de Kongevalgte og dermed fjernede Interessen for Opløseligheden.

I Efteraaret 1908 havde Neergaard som Konsejlspræsident spurgt Rigsdagens forskellige Partigrupper, om de vilde gaa ind paa en saadan Lov. Alle Folketingsgrupper gav under Forbehold af almindelig Tilslutning deres Ja dertil, men Højre og Frikonservative i Landstinget stillede sig uvillige, og Ministeriet lod Forslaget falde. I Sommeren 1909 syntes man imidlertid at forberede en Genoptagelse af Tanken. Berntsen lod som Indenrigsminister udarbejde et Forslag til midlertidig Valglov, der skulde bringe en Forøgelse af Kredsenes Tal fra 114 til 126.

Under Finanslovsforhandlingen 1909-10 kom det til en livlig Debat herom. Paa Forespørgsel af P. Th. Nielsen sagde Zahle om Opløseligheden: „selvfølgelig ophøre de kongevalgte Landstingsmænd med at være Landstingsmænd, naar Landstinget opløses.“ Men Ordførerne for de to Ellevemandsgrupper udtalte sig saaledes, at man havde Ret til at antage, at de vilde medvirke til en videregaaende Grundlovsændring, og vi mente, at der var nogen Grund til at regne med, at der kunde skabes Enighed i Folketinget om en midlertidig Valglov som Indledning dertil. Vi gik ud fra, at hvis en Lov derom kom til Landstinget med Tilslutning fra alle Folketingspartierne, vilde dette vanskelig kunne modsætte sig den. Vi besluttede os da til at gøre et Forsøg paa at komme frem ad denne Vej, skønt vi var klare over, at Oppositionspartierne vilde drille os med Odenseprogrammet, og skønt vi ingenlunde var sikre paa, at Partierne vilde tage samme Standpunkt i den nye Situation som Aaret før.

For at vanskeliggøre en saadan Ændring tog vi det i Klaus Berntsens Tid udarbejdede Valgkredsforslag næsten uden Forandringer. I det Forslag, jeg forelagde, havde jeg imidlertid optaget Omvalgssystemet. Den hidtidige Valgordning næsten fremtvang Alliancer mellem Partierne. Disse Alliancer følte i alle Partier som yderst ubehagelige. Hvert Parti ønskede at tælle Stemmerne i alle Kredse, men gjorde de det under den bestaaende Ordning, da kunde det bringe

store Mandattab og yderst tilfældige Resultater i mange Kredse. Dette kunde afbødes ved Omvalg. Afholdtes saadanne i de Tilfælde, hvor ingen Kandidat havde over Halvdelen af de afgivne Stemmer, da kunde hvert Parti uden Tab tælle Stemmerne i første Omgang. Dog kun, hvis det var frit Omvalg, saa man ikke i anden Omgang var bundet til at vælge mellem de to Kandidater, der havde flest Stemmer. Var man det, vilde Resultatet blive, at man allerede i første Omgang maatte slutte Alliance for at komme med i Omvalget.

Frankrig havde det frie Omvalg, og det gav dér oftest Resultater, der førte til en nogenlunde forholdsmæssig Repræsentation. Tyskland havde det bundne Omvalg, og det gav Resultater, der afveg lige saa stærkt fra en rimelig Fordeling som Resultaterne i Danmark og England, hvor man ikke havde Omvalg. Det blev da helt naturlig det frie Omvalg, jeg foreslog.

I. C. Christensen gik imidlertid straks imod Forslaget. Han vilde Grundlovsændringens Vej, der saa tit var prøvet uden Resultat. Blot vilde han denne Gang en Grundlovsændring, der ogsaa udvidede Valgretten til Folketinget, medens Landstinget blev uændret. Og han holdt paa det bundne Omvalg. Som Forholdene nu en Gang laa, kunde han jo gøre Regning paa, at Delegationspartierne, hvis de holdt sammen, vilde komme med i Omvalget i de allerfleste Kredse. Han mente, at Zahle havde handlet uklogt ved at sige sin Mening om de Kongevalgtes Opløselighed. „Det har vist mig i et Lynglimt den politiske Forstand, som det Ministerium har, der nu fører an,“ sagde han, hvortil Zahle bemærkede: „At svare ærligt og aabent paa Spørgsmaal anser det ærede Medlem for at være en ufattelig Dumhed.“

Debatten fik iøvrigt det Resultat, at I. C. Christensen under et Ordskifte med Borbjerg til sidst lod sig bevæge til at sige, at de Kongevalgte kunde og burde opløses. Men da det var et Stridsspørgsmaal, mente han, at man maatte se at faa det ordnet saaledes, at det blev „hvilende“.

Umiddelbart efter Valglovsforhandlingen fulgte Forhandlingen om vort Grundlovsforslag. Det blev gennem Udtalelserne ved første Behandling klart, at Delegationsgrupperne vilde standse baade Grundlovs- og Valgkredsforslag, og at de vilde faa Tilslutning fra Højre dertil. Men de ønskede ikke at gøre dette straks. De ønskede at lade Ministeriet sidde en passende Tid med Vanskelighederne og selv vinde

Tid til at arbejde sig sammen, før der blev Valg. Forslagene gik derfor til Udvalg; I. C. Christensen blev Formand for Valgkredsudvalget, Neergaard for Grundlovsudvalget. Og de to Udvalg arbejdede passende langsomt, saa der først kom Betænkning fra dem hen i Marts.

Delegationsgrupperne foreslog her, at den nye Valglov først skulde træde i Kraft, naar der var vedtaget en ny Grundlov. Den skulde da gælde ved Opløsningsvalget, men falde bort igen, hvis Grundlovsændringen ikke gennemførtes. Ved Afstemningerne stillede Højre sig saaledes, at de sikrede Forkastelsen af vore Forslag. Vi tilbød at ordne det saaledes, at den nye Valgkredslov kun skulde gælde eet Valg. Hvis der ikke før næste Valg blev gennemført en Grundlovsændring, skulde den bortfalde. Men ogsaa dette gik de andre imod.

Det endte da med, at Delegationsgruppernes Forslag, der koblede Valgkredsordningen sammen med den begrænsede Grundlovsændring og saaledes sikrede mod Gennemførelse, blev vedtaget med Delegationsgruppernes 44 Stemmer. 20 Højremænd stemte imod, Radikale og Socialdemokrater, 41 i alt, undlod at stemme.

Sammen med Forhandlingen om Valgloven gik Grundlovsforhandlingen. Det blev en stor Turnering. Den førtes mellem I. C. Christensen, Neergaard, Klaus Berntsen, Anders Nielsen, Hammerich, N. P. Jensen, Birck, Johan Knudsen, Ellinger, Borgbjerg, Rode, Zahle og flere andre. Ogsaa jeg tog Del deri, om jeg end kun i mindre Grad gik ind i selve den politiske Debat. Ordene var til Tider meget hvasse. I stort Omfang inddroges Spørgsmaalet om Ministeriets Stilling til Gennemførelsen af Militærlovene og om de Kongevalgtes Opløselighed. Som I. C. Christensen havde udtalt sig for denne gjorde nu ogsaa Neergaard det.

Ved anden Behandling søgte Delegationspartierne at standse Grundlovsforslaget ved en Dagsorden, der sagde, at Grundlovens Ændring „og særlig en Omdannelse af Landstinget i Junigrundlovens Aand“ var en Opgave, der burde søges løst „saa snart de politiske Forhold tillade det“, men føjede til, at de foreliggende Forslag ikke var egnet Udgangspunkt derfor. Som Grund for Afvisningen gav man, at Grundlovsforslag burde komme fra en Regering, der hvilede paa et sikkert parlamentarisk Grundlag; det burde da ogsaa omfatte andre Sider af Grundloven end Valgene til de to Ting. Neergaard nævnede som saadanne Rigsrettens Sammensætning og Afgørelse af Finans-

lovsstridigheder. Derimod mente man, at en Grundlovsændring, der kun gjaldt Valgene til Folketinget burde kunne gennemføres allerede nu.

Delegationens Dagsorden forkastedes imidlertid med 48 Stemmer mod 43, idet ikke blot Radikale og Socialdemokrater, men ogsaa den mindre Højregruppe stemte mod den, og den større Højregruppe undlod at stemme.

Ved tredje Behandling stillede nu Delegationen sit Grundlovsforslag, der kun gjaldt Valgene til Folketinget, men det ændredes af Hensyn til den større Højregruppe saaledes, at der aabnedes Mulighed for paa Valgloven at indføre Forholdstalsvalg til Folketinget.

Vi stillede heroverfor vort Forslag, der medtog Valgene til Lands­tinget, men saaledes ændret fra det oprindelige, at Landstinget skulde bygges paa de kommunale Raad. Det var det, jeg havde begyndt med, da jeg den foregaaende Sommer skrev det Udkast, der blev Udgangspunktet for vort Grundlovsforslag. Det var stillet i Udsigt i Junigrundloven, og baade I. C. Christensen og Neergaard havde i denne Vinter udtalt sig derfor. Da vi Sommeren før drøftede Tanken, var Betænkelighederne derved traadt frem for os, men vi mente dog nu, at vi kunde forsøge ogsaa denne Udvej. Ved Afstemningen gik Højre og Delegationsgrupperne sammen mod vore Forslag, kun en enkelt fra Delegationsgrupperne sagde „Stemmer ikke“. Vore Forslag forkastedes da med 66 Stemmer mod 40. Derefter vedtoges Delegationens Forslag med 60 Stemmer mod 40. Den større Højregruppe stemte for af Hensyn til Indrømmelsen med Hensyn til Forholdstalsvalg. Den mindre Højregruppe stemte ikke.

Under Drøftelserne rykkede Tanken om Forholdstalsvalg i Forbindelse med Enkeltmandskredse ikke saa lidt frem. General Madsen havde tidlig talt derom. I Udvalget fremsatte Hammerich eet Forslag, Socialdemokraterne et andet. Men intet af Forslagene kom frem til Afstemning. Fra de forskellige Sider tog man venlig paa Tanken, saa det var aabenbart, at en Fremtidsmulighed her var skabt.

Det var klart, at vi efter Afstemningen ved tredje Behandling maatte indstille til Kongen at opløse Folketinget, og det var lige saa klart, at vort Valgprogram maatte blive en Standsning af Militærvæsenets Udvildelse og en Grundlovsforandring i Junigrundlovens Aand. Dagen efter Afstemningen hjemsendtes Rigsdagen, og vi forelagde derpaa Kongen Indstilling om Folketingets Opløsning.

Forholdet til Kong Frederik havde i Ministeriets Tid været godt. Zahle, der jo var den, som havde mest Forbindelse med ham, satte megen Pris paa Kongen. Men Kongens Holdning ændredes, da Striden spidsedes til midt i April. Han frygtede, at et Valg vilde gaa imod den Militærlovgivning, det for ham først og fremmest kom an paa. Klaus Berntsen fortæller i sine Erindringer, at Kongen sendte Bud efter ham, meddelte ham sine Bekymringer ved et Valg og bad ham danne et nyt Ministerium. Klaus Berntsen tilraadede imidlertid at opfylde Zahles Ønske om Valg; han mente, at Vælgerne ellers vilde tro, at Venstre frygtede et Valg. Kongen spurgte da, om han troede, at Klaus Berntsens Venner kunde sejre ved et Valg, hvortil Berntsen svarede, at derom havde han de bedste Forventninger. De tre Delegationsgrupper vilde gaa enige til Valget og bagefter samles i eet Parti. Kongen fulgte da hans Raad. Vi var den Gang ikke nærmere underrettet om disse Forhandlinger, men vidste dog, at Forhandling fandt Sted.

Den 18. April underskrev Kongen Opløsningsdekretet efter Zahles Forslag. De nye Valg skulde afholdes den 20. Maj 1910. Der var da god Tid til Valgkamp, og vi gik med megen Energi til Valgarbejdet.

I Slutningen af Marts havde vort Forretningsudvalg, suppleret med Bransager, begyndt Forhandlinger om Valget med Socialdemokraterne. Disse, hvoraf adskillige ved Ministeriets Dannelselse havde været ret forbeholdne, havde i Vinterens Løb med stigende Styrke støttet Ministeriet, og det var nu naturligt at overveje en eller anden Form for Samarbejde ved Valgene overfor den Alliance, som maatte paaregnes mellem Delegations- og Højregupperne. Ved Valget i 1909 var 10 Kredse, hvor Socialdemokraterne og vi tilsammen havde Flertal, tilfaldet Modstanderne, fordi Socialdemokraterne og vi havde staaet mod hinanden. Desuden var der en Række Kredse, hvor Stemmeforskellen havde været meget ringe. Det laa da nær at prøve Mulighederne for ved et hensigtsmæssigt tilrettelagt Samarbejde at opnaa en betydelig Mandatfremgang. De mest optimistiske sagde et Flertal, hvortil det krævedes, at vi tilsammen skulde vinde 14 Kredse.

Vor Opfattelse var, at den mest egnede Fremgangsmaade var at søge Enighed om de Kredse, hvor Udsigterne sikredes eller øgedes ved at samles om een Kandidat, hvorimod begge Partierne kunde opstille i de Kredse, hvor Udfaldet i alle Tilfælde var sikkert, eller hvor der ingen Udsigt var. Socialdemokraterne havde imidlertid i frisk Erindring de Vanskeligheder, de i 1909 havde haft med deres Kredsorga-

nisationer. De saa et Middel til at komme ud derover ved at opstille et enkelt Princip for Valgsamarbejdet. Vi maa betragte Valget som et Omvalg, sagde de, saaledes at hver af os stiller op i de Kredse, hvor vi har haft flest Stemmer i 1909. Vi ansaa en saa systematisk Alliance for uheldig, men ogsaa vi havde jo Erindringen om besværlige Kredsorganisationer og saa, at det vilde være lettere at faa Aftalerne i Orden, naar vi saaledes havde et Princip at gaa ud fra. Trods vore Betæneligheder blev da Resultatet, at vi hver for sig skulde forelægge henholdsvis Kongres og Landsmøde et saadant Forslag. Princippet bragte en nogenlunde ligelig Opstilling for de to Partiers Vedkommende i 59 Radikale, 54 Socialdemokrater.

Medens det ved den socialdemokratiske Kongres i 1908 kun havde været muligt at vedtage et delvist Samarbejde med Det radikale Venstre med een Stemmes Flertal, vedtog Socialdemokraterne nu den fuldstændige Alliance ved deres Kongres den 21. April med 312 Stemmer mod 38. Vi holdt vort Landsmøde i Odense den 23. og 24. April. Ogsaa her vedtoges Alliancen uden stærk Modstand, men ikke uden Tvivl i Anbefalernes Sind med Hensyn til, om den havde faaet den rette Form.

Dagen før Landsmødet holdt vi et Folkemøde i Odense Kasernes Gymnastikhus med Taler af Zahle, Brandes, Weimann og mig. Tilstrømningen var overvældende. Tilhørerne kunde langtfra rummes i Eksercerhuset, saa vi maatte gentage Talerne udenfor. Der var svært Humør og stor Tillid til Valgets Udfald. Den samme forventningsfulde Stemning raadede paa Landsmødet, og den var i det hele almindelig under Valgkampen blandt vore Meningsfæller. I hver omstridt Kreds drøftede man, om den nu skulde blive en af de 14 Kredse, der skulde erobres for at naa Flertallet. Ogsaa Zahle og Rode var meget optimistiske. Jeg var mindre forventningsfuld; jeg var overbevist om, at selve det, at vi havde Ministeriet, vilde drive Modstanderne sammen, hvor de kunde have Gavn af det, og desuden kalde ikke faa af de forholdsvis uinteresserede til Valgbordene.

Dertil kom, at vi maatte regne med en energisk Anvendelse af Socialistforskrækkelsen under Valgkampen. Under Finanslovsdebatten i November 1909 havde K. M. Klausen talt om „den dybe Kløft“, der var mellem Socialdemokratiet og alle de andre Partier. Ved anden Lejlighed havde Sabroe talt om Det radikale Venstre som „Gødningen for Socialdemokratiet“. Det var Slagord, der blev gentaget atter og atter

af Modstandernes Talere ved Møde efter Møde under Valgkampen i 1910 som ved mange senere Valg.

Dertil kom endelig, at medens Vælgerne i 1909 ved at stemme med os havde haft Haab om at hindre de nye Militærlove, som overmaade mange, vistnok de allerfleste af Venstrevælgerne i Virkeligheden var imod, saa drejede det sig nu om at „omstyrte“ disse Militærlove. Og dette syntes mange en utopisk Tanke. Dertil krævedes jo det Flertal i Landstinget, man ikke kunde vinde ved at sejre paa Folketingsvalg-dagen. For mange stod det, som den Sag var afgjort. Den indeholdt ikke samme Tilskyndelse til at bryde med gamle Meningsfæller som i 1909.

Jeg tog i Slutningen af April og Begyndelsen af Maj en lang Møderække i Jylland. Møderne gik godt, men de fæstnede dog det Indtryk hos mig, at det store Gennembrud, som saa mange troede paa, ikke vilde komme.

Medens jeg var derovre, var en hæftig Valgagitation sat ind paa Langeland. Vore Meningsfæller dér regnede længe med, at Delegationspartierne ikke vilde kunne tage sig sammen til at opstille en Modkandidat. De tænkte sig, at Højre vilde blive ene derom, og en Højrekandidat kunde jo i alle Tilfælde kun samle nogle faa Hundrede Stemmer. Men ved Begyndelsen af Maj begyndte en Kandidat for Delegationsgrupperne pludselig at holde Vælgermøder. Det var Redaktør Krarup fra Struer. Han var knyttet til den Bergske Presse og maatte da regnes til de 27's Gruppe, men han tog ikke Standpunkt mellem Delegationens forskellige Grupper, holdt sig til, at det Stridspunkt, der havde delt dem, nu var afgjort. Saa snart det vidstes, at han vilde blive opstillet, forhandlede vi om fælles Vælgermøder, men da min Møderække i Jylland var bekendtgjort, begyndte han uden videre at holde Møder paa egen Haand.

Jeg kunde jo ikke pludselig blive borte fra averterede Møder, saa foreløbig kunde jeg ikke møde ham. Redaktør Kristiansen var med Billigelse af Folkebladets Bestyrelse blevet opstillet i Otterupkredsen, saa han var kun lidt hjemme. Nogle af Vælgerne tog Diskussionen op, og Dyrslæge Caspersen og Redaktør Elmholt kom til et Møde; men Krarups Tilhængere mødte frem langt mere end sædvanlig, og snart blev vore Meningsfæller alvorlig bekymrede. Særlig syntes det dem uheldigt, at den socialdemokratiske Redaktør, Madsen, der var en dyg-

tig Taler, i betydelig Grad kom til at føre Debatten. Det gav Krarup god Lejlighed til at arbejde med Socialistforskrækkelsen.

Jeg fik nu Brev efter Brev om at komme til Langeland. Saa snart jeg var færdig med de averterede Møder i Jylland, tog jeg da derned. Der var nu knap en halv Snes Dage tilbage til Valget. Men i de Dage fik vi store og livlige Møder, og Stemningen kom hurtig op igen blandt vore Meningsfæller.

Krarup førte Diskussionen efter de sædvanlige Delegationsmetoder paa Grundlag af Delegationsgruppernes Valgbog. Med særlig Iver benyttedes Forslaget om Standsningen af Overgangen fra Hartkornsskat til Ejendomsskyld. En høj Vurdering af Tranekjær Slot bevirkede, at Greven fik større Ejendomsskyld end Hartkornsskat, og det blev et Hovedpunkt i Agitationen. Jeg havde jo imidlertid samlet Oplysninger om Virkningerne af de to Skatteformer for alle de langelandske Kommuner og kunde da for Kommune efter Kommune paavise, hvor uretfærdigt Ejendomsskylden i al Almindelighed virkede. Det blev et rent Bombardement med Tal fra Møde til Møde.

Ogsaa den københavnske Indkomstskattelov maatte i høj Grad holde for. Det var overfor Krarups Diskussionsmetoder svært at føre Debatten over paa de større Spørgsmaal, men jeg tog dog altid mest mulig med deraf. Jeg kan ikke sige, at jeg følte mig sikker paa Valg. Jeg vidste, hvad det betød, naar Delegationspartierne og Højre samlede alle deres Kræfter. Jeg regnede dog med at faa et om end ret beskedent Flertal paa Langeland, selv om den af mange ventede store Fremgang i hele Landet ikke kom.

Det blev da ogsaa Resultatet. Jeg fik 1622 Stemmer mod Krarups 1443. Jeg havde næsten Hundrede Stemmer mere end i 1909. Krarup fik ca. 400 Stemmer mere end Guldbrandsen i 1909, da Partiet næsten havde givet op. Hans Stemmetal var omtrent som Reformpartiets og Højres tilsammen i 1906, medens vort var godt 500 Stemmer mere end den Gang. Det var mit Indtryk, at Kredsen var sikret mere ved dette Valg end ved det forrige, altfor lette Valg.

Det samlede Resultat af Valget blev for Socialdemokraterne og os uforandret Mandattal: 24 Socialdemokrater, 20 Radikale; Delegationspartierne gik frem fra 49 til 57, Højre tilbage fra 21 til 13. Vort Stemmetal opgjordes af Statistisk Bureau til 65 000 mod 59 000 ved forrige Valg, men der havde den Gang ud over de 59 000 været nogle Tusind Stemmer for Kandidater, der tog Stilling mod Militærlovene.

Paa vor Side havde der allerede den Gang staaet ca. 65 000 Stemmer. Forskellen var egentlig kun, at disse Stemmer nu alle var afgivet for Kandidater, der tog klart radikalt Standpunkt.

Meget haardt følte det i vor Lejr, at Rode faldt i Holbæk. Han selv havde under Valgkampen været fortrøstningsfuld, Anders Larsen derimod bekymret. Rodes Modkandidat, Mads Tange, havde vist en særlig Evne til at gøre Rode vred under Møderne; han gentog uforstyrret de samme Valgbogshistorier, hvor tit Rode saa havde paavist deres Urigtighed, og til denne ustandselige Gentagelse foreslog Rodes Taalmodighed ikke. Det hed sig, at Tange havde vundet megen Beundring hos sine Tilhængere ved denne Evne til at fremkalde Vredesudbrud fra Rode.

I København gik Valget bedre for os denne Gang end i 1909. Den Militærbegejstring, der da havde gjort sig gældende, var svundet hen, da man saa det Militærforlig, hvormed det endte. Alfred Christensen genvandt 3. Kreds, og Ivar Berendsen, der førte en meget energisk Valgkampagne, erobrede 2. Kreds.

Ude i Landet fik vi af nye Mænd valgt Pastor Th. Povlsen og Eduard Larsen. Derimod faldt den gamle Jungersen i Hjørring og Anders Hedegaard i Sæby. Særlig Opmærksomhed vakte det, at Sigurd Berg faldt i Frederikssund for den radikale Kandidat Lars Pedersen, Annisse. Det var en af de faa Kredse, hvor Højre ikke mødte fuldtallig for at stemme paa Delegationskandidaten. Det hed sig, at de havde stillet som Betingelse, at Sigurd Berg skulde udtræde, hvis han dømtes ved Rigsretten, og det vilde han ikke gaa ind paa. Bransagers Sygdom bevirkede, at han ikke stillede sig ved dette Valg. I Stedet valgtes i Køge Mads Larsen.

Valgets Udfald var for de fleste i vort Parti en Skuffelse, ikke af samme Art som i 1906, da Valget bragte vor Gruppe Tilbagegang, men i Forhold til de Forventninger om Fremgang, Ministeriets Politik havde vakt.

Det er siden af og til drøftet, om der vilde være kommet et lignende Gennembrud til Fordel for os i 1910 som det, der kom i 1909, hvis der ikke havde været Alliance med Socialdemokraterne. Der er vel ikke Tvivl om, at denne Alliance, navnlig i Jylland, men ogsaa andetsteds, holdt adskillige Vælgere tilbage i Delegationsgrupperne trods megen Misfornøjelse med disses Politik. Men paa den anden Side vilde en almindelig Opstilling af baade radikale og socialdemokratiske Kandi-

dater have kostet begge de to Partier talrige Mandater, ikke mindst i en Situation, hvor Delegationsgrupperne og Højre gik sammen. Det var nu en Gang den Vanskelighed, vi med den gældende Valglov stod overfor, at gik vi tæt sammen med Socialdemokraterne kostede det Stemmer, stillede vi i betydeligt Omfang op mod hinanden, da kostede det Mandater. Formentlig vilde det hensigtsmæssigste have været en lignende Fremgangsmaade som i 1909, da vi samvirkede eller stillede op mod hinanden under Hensyn til Kredsenes særlige Forhold, dog med Samvirken i noget flere Kredse end i 1909.

Det er imidlertid min Opfattelse nu, som det var det den Gang, at enten vi valgte den ene eller den anden Fremgangsmaade, kunde det ikke have fremkaldt det store Opbrud fra Delegationsgrupperne. Det kunde maaske være kommet, hvis Ministeriet Holstein havde siddet Vinteren igennem og derpaa i Foraaret var gaaet til Valg i Strid med Højre. I nogen Grad kunde det vel ogsaa være kommet, hvis der var dannet Delegationsministerium, da Kongen i April 1910 opfordrede Klaus Berntsen dertil, og dette Ministerium derefter i Løbet af kort Tid var kørt fast. Men det lod sig ikke gøre i en Situation, hvor Ministeriet Zahle havde banket alle Modstandere sammen ved en klar og skarp Politik baade i Grundlovssagen og i Militærspørgsmaalet. Det, vi kunde regne med, var i Virkeligheden kun at holde de Vælgere sammen, der allerede i 1909 havde vist Sympati for os. Det afgørende var, at vi havde optraadt paa saadan Vis som Ministre, at vi ikke havde skuffet deres Forventninger. I en Valgartikel i „Tilskueren“s Majhæfte lagde Oskar Johansen Hovedvægten paa, at Ministeriet havde opfyldt Kravet om „Hæderlighed“. Det kan godt og vel tre Aar tier derefter synes mærkeligt, at noget saa selvfølgelig den Gang kunde føles som et Hovedkrav. Men Forklaringen ligger i det stærke Indtryk, der i 1910 levede af, at dansk Politik i saa Henseende for Alvor havde været paa Afveje. Oskar Johansen gav det Udtryk i disse Ord: „Det er unægtelig beklageligt, at Hæderlighed skal opstilles som en særlig Fordring til et Ministerium. Men ingen kan bestride, at der endnu et Aar og to Ministerier efter Katastrofen trængte til at lufte ud efter Alberti. Som Bedrager og Falskner var Alberti enestaaende, men som politisk Forbryder havde han dannet Skole. Fra dette store Forbillede var den Opfattelse trængt vidt ud og stærkt ind, at den var et godt Fjols, som ikke forstod, at Politik fortrinsvis var et Middel til at skaffe sig personlige Fordele. Bevillinger, Benaadninger, Embeds-

besættelser, Titler o.s.v., alt misbrugtes ovenikøbet under den Paa-stand, at det var den rette Brug. Det er Reformpartiets store Skam, som aldrig kan udslettes, at de satte sig tilrette i den Sump uden at generes af Stanken.“

Sikkert er det, at der i vort Parti var almindelig Tilfredshed med, at man var gaaet til Valg paa det dobbelte Program: Junigrundlovens Generobring og Indskrækning af Militærvæsenet. Og ogsaa efter Valget saa vore Meningsfæller med Fortrøstning hen til det kommende Arbejde.

Da Valget fandt Sted, var Kongen bortrejst til England til Kong Edwards Begravelse. En Uge derefter, den 27. Maj, kom han hjem, og samme Dag overrakte Zahle ham Ministeriets Demissionsbegæring. Kongen modtog den, men anmodede Ministeriet om at fungere indtil videre.

Han sendte straks Bud efter Klaus Berntsen, der, saa vidt jeg har forstaaet, ubetinget var den Politiker, han satte mest Pris paa. Han opfordrede ham til at danne det nye Ministerium. „Jeg havde aldrig“, siger Klaus Berntsen i sine Erindringer, „set ham saa glad som denne Dag, da han lykønskede mig til Valgets Udfald og opfordrede mig til at danne den nye Regering.“ Klaus Berntsen gik da ind paa at danne Regering men sagde, at han kunde ikke gøre Forsøg derpaa, før Rigsretssagen var til Ende. Antagelig maa han i Forvejen have aftalt med Delegationsgruppernes Ledere, at man skulde indtage denne Stilling. Han foreslog da Kongen at opfordre Ministeriet Zahle til at fortsætte, til Rigsretssagen var sluttet. Han sagde, at Kongen jo forinden kunde raadføre sig med Grev Frijs og Anders Nielsen. Kongen gik da ind paa dette.

I hvert Fald meddeltes det 1. Juni, at Kongen, da der var Vanskelighed ved „i Øjeblikket“ at danne et nyt Ministerium, havde anmodet Zahle om at tage Ministeriets Demissionsbegæring tilbage, hvilket derefter var sket. Men samtidig lod Zahle meddele, at Ministeriet vedblivende ønskede at træde tilbage snarest mulig, at det kun var udsat, fordi „Delegationen ikke for Tiden kan eller vil paatage sig at danne et Ministerium.“ Demissionsbegæringen vilde blive indgivet igen, naar Rigsdagen var traadt sammen efter Rigsretsdommens Afsigelse.

Rigsretten var traadt sammen allerede den 8. Januar i Landstings-salen. Blandt de af Landstinget valgte Medlemmer var toneangivende Mænd fra Højre, Frikonservative og Delegationsgrupperne. En enkelt

Socialdemokrat var med, derimod ingen af vore. Vi havde jo ikke andre Medlemmer i Landstinget end Edv. Brandes. Anklager var Højesteretssagfører Réé, Forsvarer Højesteretssagfører Fr. Bülow. Først den 25. Maj, 5 Dage efter Folketingsvalget, begyndte de egentlige Forhandlinger, der fulgtes med anspændt Opmærksomhed af de interesserede, som det var muligt at skaffe Plads.

For os stod det, som om der ud af disse Forhandlinger dukkede en helt overvældende Række af Vidnesbyrd om, hvorledes I. C. Christensen og andre Ministre gennem mere end to Aar havde modtaget de vægtigste Advarsler med Hensyn til Albertis Færd, ogsaa med Hensyn til hans Misbrug overfor Bondestandens Sparekasse. Det var og blev helt uforklarligt, at man atter og atter kunde skyde disse Vidnesbyrd til Side, til han meldte sig selv.

Den 17. Juni blev Dommen afsagt. Den sagde, at en Undersøgelse af de Anklager, der i Foraaret 1908 paa Rigsdagen var rettet mod Alberti, havde været paakrævet, og naar I. C. Christensen havde nægtet sin Bistand dertil, havde han „ikke handlet forsvarligt“, men der var „saadanne undskyldende Omstændigheder“, at hans Forhold ikke kunde henføres under Straffelovens Bestemmelser. For Sigurd Bergs Vedkommende fastslog man, at han ved at undlade at foranledige Undersøgelse efter Kriegers Meddelelser i 1906 havde tilsidesat „sin Embedspligt“, og han idømtes derfor en Bøde paa 1000 Kr.

Saa forsigtig Dommen var, følte den sikkert af de fleste som et Vidnesbyrd om, at det havde været velbegrundet, at Rigsretstiltalen blev rejst. Ingen af os kunde være interesseret i et haardere Udfald; hvad det kom an paa var, at Sagen oplystes, saa vidt det lod sig gøre, og at det blev fastslaaet, at der var vist en uforsvarlig Adfærd.

Paa eet Punkt var og er Dommen for mig i særlig Grad uforstaaelig. Det var, at Sigurd Berg idømtes Bøde, medens I. C. Christensens Forhold ikke fandtes strafbart. Sigurd Berg havde jo forelagt Sagen for Konsejlspræsidenten, og jeg ser ikke rettere end, at naar en Fagminister har forelagt en Sag, og da navnlig en Sag vedrørende en Ministerkollega, for Konsejlspræsidenten, da hviler Ansvar for Sagens videre Behandling i første Række paa Konsejlspræsidenten. Begrundelsen af den modsatte Afgørelse fra Rettens Side maa vel have været den rent formelle, at Spørgsmaalet hørte under Bergs Embedsomraade, ikke under I. C. Christensens Fagministerium. Men efter hele den Maade, hvorpaa Ministerier virker, maa en Sag af denne Art, om forsvarlig

Behandling skal sikres, nødvendig høre under Konsejlspræsidentens Ansvar.

Den 27. Juni sluttede de tre Delegationsgrupper sig sammen til et Parti under Navnet „Venstre“. Som Program tog man det, de 27 havde udsendt i September 1909. Foreløbig blev Anders Nielsen Formand.

Den 28. Juni mødtes Rigsdagen, og saa snart den var konstitueret den 1. Juli, traadte Ministeriet tilbage. Kongen henvendte sig nu atter til Klaus Berntsen. Denne svarede, at han maatte forhandle med Partiet. Efter Klaus Berntsens Fremstilling sendte Kongen, uanset at han havde overdraget Klaus Berntsen at forhandle med Partiet, Kabinetssekretæren til Anders Nielsen for at erfare, om Partiet vilde udpege den nye Konsejlspræsident. I hvert Fald holdtes der Partimøde til Forhandling derom. Pinstrup foreslog I. C. Christensen. Denne afviste det dels af Helbredshensyn, dels fordi han var et Tvistens Æble. Om dette paa Forhaand har været hans Standpunkt, eller Rigsretsdommen blev bestemmende for ham, er mig ubekendt. I alle Tilfælde har han været paa det rene med, at baade Rigsretsdommen og Kongens Ønske om at faa Klaus Berntsen til Konsejlspræsident spærrede ham Vejen til denne Stilling, og Lyst til at være almindeligt Medlem af et Ministerium Berntsen havde han vel ikke.

Det endte med, at man vedtog at nævne Klaus Berntsen, Neergaard og Anders Nielsen for Kongen. Det var paa Forhaand givet, at Kongen vilde foretrække Klaus Berntsen. Den 5. Juli udnævntes det nye Ministerium. Som en særlig Opmærksomhed mod I. C. Christensen tog man Forsvareren fra Rigsretten, Fr. Bülow, som Justitsminister.

Den Dag, Ministeriet Zahles Medlemmer var hos Kongen for at tage Afsked, meddelte denne, at han havde udnævnt Krabbe til Kammerherre. Det virkede unægtelig som en ubehagelig Overtaskelse paa os andre. Stemningen i vort Parti var jo stærkt mod Ordens- og Titelvæsenet, Ministeriet havde frabedt sig Rang og Excellencetitler, og det kunde ikke nægtes, at der kastedes et vist latterligt Skær derover, naar nu et af dets Medlemmer gik af som Kammerherre. Klaus Berntsen fortæller, at Kongen, da han forelagde ham sin Ministerliste, havde sagt ham, at han havde en Overtaskelse til det afgaaende Ministerium. Krabbe havde flere Gange anmodet ham om at blive Kammerherre, til sidst med den Begrundelse, at han ellers vilde være afskaaret fra at hilse paa Kongen paa Nytaarsdag og Kongens Fødselsdag, og Kong

Frederik agtede da nu at opfylde Ønsket. Han spurgte om Klaus Berntsen havde noget derimod. Klaus Berntsen svarede „Nej, aldeles ikke, Deres Majestæt vil jo hermed ikke blot glæde Hr. Krabbe, men ogsaa den nye Konsejlspræsident.“

I Rigsdagsgruppen var der stærkt Misnøje ved denne Begivenhed, og Stemningen gav sig klart Udtryk overfor Krabbe. Denne tog den med megen Værdighed, sikker paa sig selv, som han altid var, men allerede den 7. Juli nedlagde han sit Folketingsmandat. Han meddelte den Dag sin Beslutning i et Partimøde, efter at Vælgerne i hans Kreds havde givet Udtryk for deres Misfornøjelse.

I Partiet var der megen Sympati for Krabbe, rank og rolig, som han altid var. Men vi var paa det rene med, at han tilhørte en anden Tid. Han havde ikke haft det let som Forsvarsminister. Han var enig med Parti og Ministerium om de militære Spørgsmaal, der laa for, men hans Tro paa Militærvæsenets Betydning var vel nok en anden end Partiets, og i hvert Fald var hans Udtryksmaade en anden. Delegationspartiernes Rigsdagsmænd og Presse havde ikke forsømt at udnytte dette. Og paa den anden Side havde han haft meget Besvær med Krigsministeriets Embedsmænd. Vi var nu paa det rene med, at hans Tilbagetræden var den eneste Løsning paa den Situation, hvori han var kommet ved Kammerherretitlen. Den aabnede desuden Muligheden for, at vi kunde faa Rode valgt i hans Kreds. Zahle, der var meget ivrig derfor, sagde derom, at hvis Kammerherretitlen kunde føre det med sig, var det den nyttigste Titel, der var uddelt.

Der meldte sig imidlertid nogen Vanskelighed paa Vejen. Valget udskreves først til den 7. September. Der rejstes straks en Bevægelse blandt vore Meningsfæller i Kredsen for at faa Rode valgt dér. Men Redaktøren af det Blad, der havde støttet Krabbe, stillede sig uvillig overfor Tanken derom. Man mente i vore Kredse, at han selv ønskede at blive opstillet. Desuden viste det sig, at Kredsens Socialdemokrater var meget ivrige for selv at stille op, og da deres Hovedbestyrelse nægtede dem Tilladelse dertil, vedtog de paa et Møde at stemme for Rodes Modkandidat. En Tid saa det ud til, at Højre vilde stille op, men det endte med, at de sluttede sig til Regeringspartiets Kandidat, Højskolelærer Fred. Nørgaard, skønt denne stod paa venstre Fløj af det ministerielle Parti.

Rode, der efter Valgudfaldet som Helhed og navnlig i Holbæk, var noget mismodig, var en Tid lang i Tvivl om, hvorvidt han vilde stille

sig under disse Forhold. Han vilde jo nødigt udsætte sig for et Nederlag. Men da vor Vælgerforening derude opfordrede ham til at være Kandidat, besluttede han sig dog til at sige Ja. Tvivlen om Udfaldet bevarede dog længe. Zahle og jeg, der var til interparlamentarisk Konference i Bruxelles i Slutningen af August, fik stadig Telegrammer fra Heilbuth, snart forventningsfulde, snart bekymrede, men stadig opfordrende os til at være rede til hurtig at tage tilbage for at deltage i Valgkampen.

Jeg kom tilbage tidlig nok til at være med de sidste Dage derude. Aftenen før Valget havde jeg i Kalundborg et meget stort og stærkt bevæget Møde med Anders Nielsen, der nu var Landbrugsminister. Stauning kom ud i Kredsen og holdt Møde med de misfornøjede Socialdemokrater, hvilket siden fremkaldte megen Spot fra I. C. Christensen om de tvangsindlagte Vælgere.

Resultatet blev imidlertid tilfredsstillende. Rode valgtes med 1820 Stemmer mod 1139. Ved Foraarsvalget havde Krabbe haft 2077 Stemmer, medens en Højremand og en Delegationsmand tilsammen havde 864. Men Krabbe havde i mange Aar været Kredsenes Folketingsmand og stod vel ogsaa for en Del Vælgere med moderat Anstrøg som forsigtigere end andre Radikale. I hvert Fald var jo Rodes Flertal stort. Og Kredsen blev Rode en god Kreds, saa længe han stillede sig.

Lærer- og Forfattervirksomhed.

Det interparlamentariske Arbejde 1910–1913

Saasnart Ministertiden var til Ende, vendte jeg tilbage til mit tidligere Arbejde. Jeg havde Feriekursus paa Lærerhøjskolen i Juli Maaned. Professor Olrik blev i den Anledning ikke saa lidt angrebet af de Partifæller af Venstre, blandt hvem han færdedes, og beklagede sig til mig derover. Men han fandt deres Klager uberettigede og vilde ikke tage Hensyn dertil. Det blev dog sidste Aar, jeg havde Feriekursus. Aaret derefter var der paa Grund af Ombygninger paa Skolen ikke Feriekursus, og i 1912 benyttede man en Henstilling fra Sparekommissionen om Indskrækning i Lærerhøjskolens Udgifter til at stryge Feriekursus i Historie, skønt dette med Forkærlighed søgtes af Lærerne. Det var for saa vidt en Lettelse, som jeg havde været meget bundet om Sommeren af disse Kursus, men paa den anden Side satte jeg stor Pris paa dem. Det var en fornøjelig Undervisning under frie Former, og Lærerne var særdeles interesserede, og desuden syntes det mig meget værdifuldt at faa Adgang til personligt Bekendtskab med saa mange af Folkeskolens Lærere.

Jeg genoptog ogsaa Censuren til Studentereksamen, Folkeuniversitetsforedragene og Foredragene ved „Politiken“s Højskole for Samfundsvidenskab og Politik, der stadig fandt god Tilslutning. Jeg holdt her en Foredragsrække om dansk Politik efter 1901, der refereredes udførlig i „Det frie Ord“, om de politiske Partier i Hovedstaterne, om sociale og politiske Forhold i Tyskland, om Affolkningsbevægelsen i Frankrig, og endelig om Radikalismens Ideer og europæisk Forfatningsliv. Jeg holdt ogsaa nu som tidligere adskillige Foredrag i Foredragsforeninger, desuden en Foredragsrække ved Universitetskursus for Lærere 1911. Jeg fortsatte Medarbejderskabet ved „Folkenes Historie“, og til det af Friis redigerede store Værk „Verdenskulturen“ skrev jeg „Evropas politiske Udvikling efter 1814“.

Jeg skildrede her dels Forholdet mellem Staterne, dels den forfatningsmæssige Udvikling. Jeg gjorde Udviklingens Resultat op i disse

Ord: „Den Udvikling, der er foregaaet i Evropa efter 1814, har været forskellig fra Land til Land og fra Tid til Tid“. „Men spørger man om Udviklingens Hovedlinjer og om dens Resultat, da er det umuligt at bestride, at dette Aarhundrede har bragt en stærk Bevægelse fremad mod Gennemførelse af Ideerne fra 1789. Folkene er kommet hinanden langt nærmere end før; blodige Opgør mellem evropæiske Stater er blevet sjældnere, og den første Grund er lagt til en Retsordning mellem Staterne. Folkestyret er stedse mere traadt i Fyrstestyrets Sted, og den Grundvold, hvorpaa Folkestyret hviler, er blevet bestandig bredere, den politiske Frihed og den politiske Lighed er udviklet Side om Side. Ogsaa økonomisk er Uligheden formindsket; store Folkelag, som før bar Underklassmærket, lever nu under Vilkaar, der er bedre end Middelstandens Kaar i tidligere Tid; Samfundets Forsorg naar nu ganske anderledes tilbunds i Befolkningen end nogensinde før. Gennem Skole og Presse er de Kundskaber, hvorover Samfundet raader, blevet tilgængelige for alle Klasser i et Omfang som aldrig før. Ytringsfrihed og Diskussionsfrihed har afløst det gamle Tvangssystem og Religionsfrihedens Princip har sejret.“

„Betyder dette, at man er naaet nærmere frem mod det Ideal, der er udtrykt i Programmet: „Den størst mulige Lykke for det størst mulige Antal?“ Derom vil man kunne strides, saa vist som der ingen Maalestok findes for „Lykken“. Men øges Lykken ved bedre materielle Kaar, ved sikrere Livsforhold og ved større Frihed til Udvikling af hver enkelts egen Personlighed, da er den forøget i dette Aarhundrede. Mange forskellige Kræfter har virket dertil, men ingen, som vil bøje sig for Kendsgerningerne, kan bestride, at den store Omformning af Samfundets Styrelse, der er foregaaet under Indflydelse af Ideerne fra 1789, har haft afgørende Del i den mægtige Fremgang.“

I 1909 havde jeg udgivet en lille Skolebog om Danmark 1848–64, jeg fortsatte nu med en tilsvarende om Tiden 1864–1912, der udkom i Begyndelsen af 1913. Jeg havde endnu ikke opgivet mit Studium af Tiden efter 1864. Jeg forsøgte i 1912 efter Kongeskiftet at faa Adgang til Statsraadsprotokollerne, der i 1864 og Tiden nærmest derefter maatte antages at være ret indholdsrige, men Kongen var ikke villig til at tillade dette. Naar Tiden forslø, arbejdede jeg dermed, og i Slutningen af 1912 var jeg saa vidt, at jeg begyndte at skrive en Fremstilling af Forfatningsforhandlingerne 1864–66. Jeg naaede frem til Juliforfatningen, men kun med en meget løs Kladde. Saa kom Valg-

kampen i Foraaret 1913 og derpaa det nye Ministerium. Dermed forsvandt Muligheden for en Fortsættelse af dette Arbejde.

Efter Professor Fridericias Død i Efteraaret 1912 kom Aage Friis en Dag til mig i Rigsdagen for at spørge, om jeg tænkte mig at søge Professoratet; i saa Fald ansaa han mig for selvskreven, ellers haabede han selv at faa det. Jeg svarede straks, at der ikke var Tale om, at jeg vilde søge det. Det var mig klart, at jeg ikke kunde forene det med min hidtidige omfattende Deltagelse i det politiske Arbejde, og jeg var saa nær knyttet til Partiet, at jeg ikke kunde tænke mig at opgive denne. Havde Professoratet været ledigt 10 Aar tidligere, vilde jeg sikkert med Iver have søgt det. Det var vel blevet en lettere Tilværelse. Men nu laa det helt anderledes. Forøvrig er jeg ikke saa sikker paa, at Professorerne vilde have været enige med Friis i, at jeg var selvskreven. De gik sikkert ud fra, at jeg havde valgt Politiken fremfor Videnskaben. Og ikke med Urette. Jeg havde jo efter min Doktordisputats i 1900 vel arbejdet meget med historiske Emner og under forskellige Former undervist meget i Historie; men jeg havde ikke skrevet noget videnskabelig Specialarbejde af den Art, der sædvanlig lægges Vægt paa ved Professorudnævnelser. Det havde baade Friis og andre yngre Historikere. Jeg ansaa det for det naturlige, at Friis, der maatte siges stadig at have forberedt sig til Professoratet og havde meget store Forudsætninger for det, nu omsider fik denne Lærestol, og jeg var glad ved uden Betænkning at kunne svare ham, at jeg i hvert Fald ikke tænkte paa at være nogen Hindring derfor.

I de tre Aar, der gik mellem vort første og vort andet Ministerium, gled jeg i ikke ringe Grad ind i international Virksomhed og fik gennem Læsning og Rejser øget Kendskab til andre Landes Forhold. Den Viden, jeg fik derved, gav jeg Udtryk dels i Foredrag, dels i Kroniker i „Politiken“, og den dannede en Baggrund for den Skildring af Europas politiske Udvikling, jeg skrev til „Verdenskulturen“.

Straks efter at jeg i Juli 1910 var færdig med Feriekursus paa Statens Lærerhøjskole, tog jeg med min Familie ud paa en længere Rejse. Vi begyndte i London, som jeg nu besøgte for første Gang. I de første Dage af August holdtes her en Kongres af „International Law Association“. Det var en Organisation af Jurister, stiftet 37 Aar tidligere, med Medlemmer fra et meget stort Antal Lande, mest fra England og fra De forenede Stater. Dens Opgave var at virke for Voldgiftsbevæ-

gelsen og for ensartet international Lovgivning paa alle de Omraader, hvor denne kunde have Værdi for Samarbejdet mellem Nationerne. Fra Danmarks Jurister havde den kun fundet meget beskeden Tilslutning, men den optog ogsaa Foreninger, der havde taget internationale Opgaver op, og Fr. Bajer havde foranlediget, at den danske interparlamentariske Gruppe var Medlem deraf. Han var ivrig for, at jeg skulde tage derover, og skønt jeg manglede juridiske Forudsætninger, tog vi da dertil.

Møderne holdtes i Londons Raadhus, og de festlige Sammenkomster fandt for en stor Del Sted i de Bygninger og Parker midt inde i London, der ejedes af de store juridiske Selskaber. Der var her gamle højtidelige Forsamlingslokaler og Festsale, Boliger for ældre og yngre Jurister i Bygningsgrupper, der omgav store Parkanlæg. Hvert Selskab havde sine ejendommelige Skikke, og alle kappedes de om at overbyde hinanden i Gæstfrihed overfor de fremmede.

Mange af de ansete Jurister, der her var mødt frem, hørte i deres Hjemland til i den konservative Lejr, men med Hensyn til den internationale Retsudvikling syntes de besjælede af en lys Tro paa Fremtiden. Man mødte stadig Betragtningen: Det 19. Aarhundrede har været Nationalismens Aarhundrede, det 20. Aarhundrede vil blive Internationalismens. Hidtil kan det jo ikke siges, at denne Tro har bekræftet sig.

Jeg havde jo ikke Forudsætninger for at tage Del i Kongressens Drøftelser og kom da heller ikke i nærmere personlig Forbindelse med de højlærde juridiske Deltagere. Men jeg fik et stærkt Indtryk af de raadende Stemninger. Ogsaa med Hensyn til den haarde Strid, der det Aar førtes i England om Overhusets Magtstilling. Det var de konservative Synspunkter, jeg her mødte. Med særlig Vrede omfattede man Winston Churchill og Lloyd George. Den første opfattedes som Patriieren, der havde gjort sig til Plebejernes Fører, en samvittighedsløs Stræber; den anden som Folkets Mand, den store Opvigler, der hidse Masserne op ved grove, ubeherskede Taler. „Churchill husker aldrig, at han er en Gentleman, Lloyd George glemmer aldrig, at han ikke er det“, sagde en af de fornemme Dommere til mig.

I en Artikel i „Politiken“ om Kongressen opfordrede jeg vore Jurister til at tage aktiv Del i Law Associations Virksomhed, men saa vidt jeg ved, kom der intet Resultat heraf.

Under dette Ophold i London stiftede vi Bekendtskab med Lede-

ren af den georgeistiske Bevægelse i England, Mr. Fels. Det var Dr. Villads Christensen, der havde været ivrig for, at vi skulde søge ham. Vi traf i ham en ivrig Idealist, meget stærkt optaget af Grundskyldsteoriene.

Efter Kongressen tog vi ned til Bexhill, et Badested ved Englands Sydkyst, men der var her Klippestrand, som ikke tiltalte os, der var forvænt med Skagens Badestrand, saa vi blev der kun kort. Vi foretrak at tage over til Heyst ved den belgiske Kyst, og dér blev vi, indtil vi skulde til den interparlamentariske Kongres, der holdtes i Bruxelles i Begyndelsen af September.

Den interparlamentariske Union var grundlagt under Verdensudstillingen i Paris i 1889; en dansk interparlamentarisk Gruppe var stiftet 1891. Unionen holdt Møde næsten hvert Aar. Den drøftede en Række Spørgsmaal af international Interesse og udarbejdede en Række Forslag, der siden fik Betydning under Haagerkonferencerne i 1899 og 1907. Fra 1907 begyndte et Samarbejde mellem de nordiske Grupper, og 1908 vedtoges det at stifte et nordisk interparlamentarisk Forbund, der holdt særlige Møder i de følgende Aar. Medens det var en ret begrænset Del af de danske Rigsdagsmænd, der tog aktivt Del i de almindelige interparlamentariske Møder, var langt flere direkte interesserede i de nordiske Møder. Det var af ikke ringe Betydning, at de kunde sættes i Værk saa kort Tid efter Unionsopløsningen i 1905, da Norge og Sverige skiltes.

I 1909 blev Nordmanden Chr. Lange Generalsekretær for Unionen, og Sekretariatet flyttedes til Bruxelles. Hele Arbejdet fik derved langt mere Plan og Fasthed end før. Lange var Historiker af Fag. Han omfattede Bestræbelserne for at skabe en Retsorden mellem Staterne med den varmeste personlige Interesse, og han forstod med sjelden Takt at tilrettelægge Samarbejdet mellem Talsmænd for Nationerne, hvis Interesser ikke altid faldt sammen under Forhandlingerne. Han skrev efterhaanden en Række Værker om Fredstankernes Udvikling. Jeg kom tidlig i Forbindelse med ham, og der opstod mellem os et nært Samarbejde, der kom til at vare til hans Død.

Forud for Konferencen i Bruxelles skrev han til mig og spurgte, om jeg ikke kunde tage Ordet under Forhandlingen om et Forslag vedrørende Stræders Neutralisering – et Emne af særlig Interesse for Danmark – da han gerne vilde have mig ind i et Udvalg derom. Jeg maatte imidlertid sige Nej dertil. Det var jo den første interparlamen-

tariske Konference, hvor jeg var med; i 1909 havde der ingen saadan været holdt. Men desuden var Forholdet det, at Fr. Bajer netop talte om det Emne ved det nordiske interparlamentariske Forbunds Møde i Stockholm samme Aar, og det naturlige var da, at han fra dansk Side traadte ind i Udvalget.

I Konferencen i Bruxelles deltog ca. 800 Rigsdagsmænd fra 19 Lande. Der var 16 fra Danmark med, deriblandt Zahle, Ivar Berendsen, Rørdam og Fr. Bajer. Blandt Medlemmerne fra den tyske Rigsdag og den prøjsiske Landdag var H. P. Hanssen og Nis Nissen. Mange deltog i det hele i denne Konference, som jeg i de følgende Aar hyppig kom til at træffe ved saadanne Drøftelser, nogle af dem siden i Folkeforbundet. Kun faa Socialdemokrater deltog. Socialdemokraterne havde just ved samme Tid international Kongres i København.

Under Konferencen i Bruxelles begyndte vi at forhandle med Meningenfæller fra de forskellige Lande om at tilvejebringe en Føling mellem radikale og venstre-liberale Grupper til Drøftelse af Spørgsmaal af fælles Interesse. Jeg havde rejst Spørgsmaalet, og Ivar Berendsen virkede med megen Iver derfor. Hans store Evne til at komme i Forbindelse med Folk af de forskelligste Nationer var meget værdifuld derfor. Vi fandt megen Interesse for Planen, og vi besluttede da at tage Initiativet fra dansk Side.

Fra Bruxelles tog jeg direkte hjem til Valgkampen i Kalundborg.

Ved den danske interparlamentariske Gruppens Møde den 20. Januar 1911 blev jeg Medlem af Gruppens Bestyrelse. Neergaard var Formand, I. C. Christensen Næstformand. Konferencen i Bruxelles havde vedtaget at opfordre alle Rigsdage og Regeringer til at nedsætte Udvalg til Drøftelse af de Spørgsmaal, der vilde blive rejst ved Haagerkonferencen i 1915. Ved Mødet den 20. Januar nedsatte vi et saadant Udvalg. Fr. Bajer blev Formand; jeg blev Medlem og iøvrig bestod det af Hammerich, Moltesen og Amtsforvalter N. P. Jensen. Udvalgets Møder blev foreløbig sparsomme, og det kneb at komme i Gang med Arbejdet. I Foraaret 1912 besluttede man imidlertid at meddele Udenrigsministeren, at man vilde sætte Pris paa Forhandling med Sagkyndige, som Ministeriet maatte udpege. Der udpegedes da saadanne, og i 1912 nedsatte Regeringen en Kommission til Forberedelse af Haagerkonferencen. Ogsaa her var jeg med. Men der kom ikke rigtig Gang i Kommissionens Arbejde, og i 1914 brast jo Udsigten til en tredie Haagerkonference.

I September 1912 holdtes det nordiske interparlamentariske Møde i København, og jeg var her blandt de Delegerede. Man havde ordnet det saaledes, at der skulde holdes tre Foredrag, der ikke fulgtes af Drøftelse. De to af Professor V. Bentzon og Fr. Stang var af rent juridisk Karakter og modtoges med almindelig Tilfredshed. Det tredie var af Professor Knud Berlin om Voldgiftstraktater. Det løb ud i en meget overlegen Behandling af disse og gled til sidst over i militære Betragtninger, om hvilke der paa Forhaand var Uenighed. Jeg tog straks Afstand derfra og beklagede, at et Foredrag af den Karakter var holdt, uden at der var Adgang til Diskussion. Det samme gjorde Fr. Bajer, Stauning, Rode og Talere fra svensk og norsk Side.

I en Kronik i „Politiken“ om Mødets Forhandlinger skrev jeg om Foredraget, at „det holdtes i en underlig affejende, af og til lidt forsoren Tone, der næppe var ilde ment, men som ganske vist kun lidet passede til Lejligheden. Hr. Berlin begyndte saaledes med en højtidelig Henrettelse af dem, der „har troet den evige Fred saa nær, at den næsten kunde gribes med Hænderne“, en Henrettelse, der var saa inderlig overflødig, da saadanne Folk i alt Fald under vore Himmelstrøg kun forekommer i Militaristernes Fantasi.“ „I selve den Betragtning, at Voldgiftsbevægelsens Betydning er begrænset, og at Traktater og Retsregler i lange Tider endnu ikke vil skabe afgørende Sikkerhed, deri er saa vist intet Nyt eller Mærkeligt. Derom er alle enige, ikke mindst Rustningsagitationens Modstandere her hjemme. Hvis vi mente, at den evige Fred allerede var skabt, vilde disse Rustninger for os jo kun være et Spild af Kræfter og Penge. Naar vi desuden anser dem for farlige for vort Fædrelands Selvstændighed, er det netop fordi vi regner med, at der trods alt det, der virker i modsat Retning, dog *kan* komme en Krig, og at Traktatbrud da kan finde Sted.“

Hovedinteressen ved dette Møde knyttede sig i øvrig til et Foredrag af den norske Talsmand for Fredens Sag, Bernhard Hanssen, om „Neutrale Staters Rettigheder og Pligter“. Foredraget var et stærkt Indlæg for de Synspunkter herom, som jeg havde gjort gældende herhjemme under den store Diskussion om vort Militærvæsen som Neutralitetsforsvar. Han vendte sig med stor Skarphed mod de Forsøg, der ogsaa i Norge gjordes paa at benytte Neutralitetsreglerne som Paaskud til Militærvæsenets Udvidelse. Han foreslog en Resolution, der satte som en Opgave for de Udvalg, der skulde forberede den tredie Haagerkonference, at virke for, at Haagerkonventionen af 1907

skulde ændres „i den Hensigt at lette eller nærmere begrænse den neutrale Stats Pligter, specielt ligeoverfor forsætlige Neutralitetskrænkelser“. Palmstierna foreslog en Tilføjelse, der tillige satte som Opgave at virke for en Udvikling af Neutralitetsordningen med Hensyn til Territoriets Ukrænkelighed og Handelens Frihed, som svarede til de nordiske Rigers Behov. Det var naturligt, at jeg udtalte min uforbeholdne Overensstemmelse med Bernhard Hanssens Tale og den foreslaaede Resolution. I. C. Christensen, der havde ført hele sin Militærpolitik paa den Fortolkning af Neutralitetsreglerne, som Bernhard Hanssen afviste, nøjedes med at sige, at man altid maatte frygte en for de mindre, neutrale Stater ugunstig Fortolkning af Aftalerne, og sluttede sig derfor til Bernhard Hanssens og mit Ønske om en Klarlæggelse af disse i Overensstemmelse med Resolutionen. Neergaard, der ikke mindre havde bygget sine Militærforslag paa den her afviste Fortolkning, sagde intet.

Ved dette Møde fik jeg Lejlighed til at stifte nærmere Bekendtskab med Hjalmar Branting og Erik Palmstierna, J. Løvland og Fr. Stang.

Kort efter Mødet i København holdtes interparlamentarisk Konference i Genève. Min Kone og jeg deltog deri. Deltagernes Antal var kun 170, men de, der sædvanlig bar Arbejdet, mødte frem, og det noget mindre Antal gav bedre Betingelser for at stifte personlige Bekendtskaber end ved den store Konference i Bruxelles. Og der kom noget mere sluttet over Forhandlingerne. Voldgiftsspørgsmaalet drøftedes med en højkonservativ Indleder, Tyskeren Dr. Zorn, der havde repræsenteret Tyskland paa de to Haagerkonferencer. Det andet Hovedspørgsmaal var Rustningernes Begrænsning. En af Frankrigs ivrige Talsmænd for Fredens Sag, d'Estournelles de Constant, var Ordfører. Han hævdede, at Rustningskapløbet ikke kunde fortsætte uden at munde ud i en økonomisk Katastrofe. En Stormagtskrig, sagde han, var „et saa frygteligt Lotterispil for alle“, at intet tænkende Væsen kunde tage Ansvaret for den. Den syntes nu kun mulig „ved et Anfald af Sindssyge“. Han vendte sig meget skarpt mod den chauvinistiske Presse. Han foreslog, at man skulde opfordre Magterne til for Alvor at tage Spørgsmaalet op paa den kommende Haagerkonference. En Række Talere fra de forskellige Lande sluttede sig til ham.

I Foraaret 1911 havde det interparlamentariske Raad besluttet at nedsætte et Udvalg til at overveje Spørgsmaalet om Erklæring af permanent Neutralitet. Det var et Spørgsmaal, der adskillige Aar tidligere

var rejst i de tre nordiske Lande, og det ordnedes nu saaledes, at hvert af disse Lande fik et Medlem i Udvalget. I December 1911 valgtes jeg af den danske Gruppe dertil. Under Konferencen i Genève 1912 holdt dette Udvalg sit første Møde. Tilstede var foruden mig: Friherre Carlsson Bonde, samt hans Suppleant Friherre Palmstierna, Rektor Horst, Franskmanden Ferdinand-Dreyfus, Belgieren Houzeau de Lehaie, Rumæneren Dissesco. Desuden deltog Lange, der altid lagde saadant Arbejde til rette. Houzeau de Lehaie blev Formand. Jeg foreslog, at Udvalget skulde forsøge at udarbejde to Udkast til Konventioner. Det ene skulde gælde den permanente Neutralitet, det andet skulde være Ændringsforslag til de to Haagerkonventioner af 1907 om neutrale Staters Rettigheder og Pligter under Krig mellem andre. Formaalet med Ændringsforslagene skulde være at gøre Ende paa de Fortolkninger, der gik ud paa at lægge meget store Forpligtelser for de Neutrale ind i disse Konventioner. Dette Forslag fandt almindelig Tilslutning. Det endte med, at jeg blev udpeget til Ordfører og fik den Opgave at udarbejde Udkast til Konventioner.

Vi benyttede Lejligheden ved den interparlamentariske Konference til at gøre et Skridt fremad for Planerne om et Samarbejde mellem de radikale og venstre-liberale Partier rundt om i Europa. Fra dansk Side havde vi i 1911 med Henblik paa den interparlamentariske Konference i Rom, der da paatænktes, taget Initiativet til en Henvendelse til de forskellige Partigrupper om et saadant Samarbejde. Vi udsendte Opfordring til en Række Politikere, hos hvem vi tænkte os, at vi kunde finde Genlyd for denne Plan, om at underskrive en saadan Henvendelse. Planen gik ud paa, at man af og til skulde samles til Drøftelse af betydningsfulde Spørgsmaal, der stod paa Dagsordenen rundt om i Europa. Det skulde ikke være Hensigten at opstille et fælles Program eller at øve Indflydelse paa de radikale Partiers Taktik. Derimod fastslog man, at det vilde være nyttigt, at Talsmænd for Partierne af og til mødtes til indgaaende Drøftelse af en Række store Spørgsmaal. Som Eksempel paa disse nævnede man: Ulykkesforsikring og Arbejdsløshedsforsikring, Forsikring eller direkte Hjælp for Gamle, Statsdrift eller Privatdrift, Monopoler, Rustningernes Indskrænkning, Udvikling af det internationale Voldgiftssystem, tvungen eller frivillig Voldgift i Arbejdskonflikter, direkte og indirekte Afgifter, Grundværdibeskatning, Stat og Kirke, Forholdstalsvalgmaaden, privat Skole og offentlig Skole, Stats- og Kommunefunktionærers Rettigheder og Pligter. Vi

opnaaede at samle Underskrivere fra 13 Lande, deriblandt John M. Robertson, der snart efter indtraadte i Ministeriet Asquith, fra Frankrig bl. a.: Undervisningsminister Steeg, F. Buisson og Camille Pelleton. Fra Tyskland var der Professor Gerlach, fra Østrig: Czekoslovakiets senere Ministerpræsident, T. G. Masaryk, fra Schweiz den tidligere Præsident for Forbundsraadet, Albert Gobat, fra Belgien Paul Janson, fra Holland J. Limburg, fra den russiske Duma P. Milioukow. Ogsaa fra Ungarn og Finland var der Repræsentanter. Fra Norge og Sverige var der stærk Tilslutning, deriblandt J. L. Mowinckel, Carl Carlsson Bonde og Karl Staaff. Fra Danmark var blandt Underskriverne foruden Berendsen og jeg ogsaa Edv. Brandes, Henrik Cavling, Rode, Rørdam og Zahle.

Mødet i Rom maatte imidlertid opgives, men næste Aar fornyede vi Henvendelsen forud for Mødet i Genève. I Mellemtiden havde vi faaet en stærkere Repræsentation for Tyskland: 5 tyske Rigsdags- eller Landdagsmedlemmer, hvoriblandt Franz v. Liszt, Ludvig Quidde og Det frisindede Partis Formand, Dr. O. Wiemer. Ved Slutningen af den interparlamentariske Konference holdtes nu i Genève et Møde, hvori deltog ca. 40 radikale Politikere fra de forskellige Lande. Det var henved en Fjerdedel af alle de Delegerede. Mødet lededes af Albert Gobat. Det vedtog en Resolution, der sagde, at man ansaa en Forbindelse mellem de demokratisk-liberale og radikale Partier for ønskelig. For at føre Tanken videre nedsattes et Udvalg med Ret til at supplere sig. Det kom til at bestaa af A. Gobat, Ivar Berendsen, F. Buisson, Carl Carlsson Bonde, Belgieren Lorand og Franz v. Liszt. Videre kom vi ikke før Verdenskrigen standsede alle saadanne Bestræbelser.

Saa snart jeg kom hjem fra Genève, tog jeg fat paa at udarbejde Konventionsudkast. Den 16. Oktober havde jeg Udkast færdige. Det første gik ud paa, at enhver Stat, der tiltraadte den paagældende Konvention, havde Ret til at erklære sig vedvarende neutral. Dette medførte Pligt til ikke at deltage i Krig, men dette berørte ikke dens Ret til at forsvare sig. Den neutrale Stat bestemte i fuld Frihed, hvilken Karakter og hvilket Omfang den vilde give sine Forsvarsmidler. Den kunde ikke træffe Aftale med andre Stater, der forpligtede den til at deltage i Krig.

Ingen Stat, der deltog i Konventionen, skulde have Ret til at angribe en Stat, der havde erklæret sig vedvarende neutral. Krænkedes Neutraliteten, skulde de i Konflikten ikke indviklede Stater, der havde

underskrevet Konventionen træde i Forbindelse med hinanden for at overveje Midlerne derimod. Tvistigheder mellem en vedvarende neutral Stat og andre skulde afgøres af den faste Voldgiftsret i Haag, hvis Afgørelse ikke skulde kunne gaa ud paa Tab af Land eller Indskrænkning af Uafhængigheden for vedkommende Stat.

Neutralitetsreglerne fra 1907 foreslog jeg at tydeliggøre ved i Stedet for Sætningen der tillod Modstand at sætte: „Det er den neutrale Stats Pligt at udøve et Neutralitetspoliti for at hindre at nogen af de i denne Konvention givne Regler overtrædes. Det er overladt den neutrale Stat med fuld Frihed at bestemme Art og Omfang af den militære Styrke, med hvilken dette Opsyn udøves.“ Stridigheder, som gjaldt Konventionens Overholdelse, skulde afgøres ved Voldgiftsretten i Haag.

Jeg sendte mit Udkast til Oskar Johansen, Erik Scavenius, Niels Petersen, Palmstierna, Horst og Bernhard Hansen. Desuden til Lange. Oskar Johansen havde kun faa Forslag til Ændringer. Scavenius, der paa det Tidspunkt var blevet Gesandt i Wien, gik ikke ind paa Enkeltheder, men drøftede Mulighederne for Gennemførelse ved den ventede Haagerkonference i 1915. Han mente, det vilde være lettere at faa Stormagternes Tilslutning til Ændringerne i Haagerkonventionerne af 1907. I Udkastet om vedvarende Neutralitet tænkte han sig navnlig, at Stormagterne vilde være betænkelige ved Bestemmelsen om, at Deltagerne i Aftalen, hvis Neutraliteten krænkedes, skulde træde sammen til Drøftelse i den Anledning. Han tænkte sig, at de vilde opfatte det som noget, der nærmede sig Begrebet „Garanti“. I Stedet for „Neutralitetspoliti“ foreslog han at sætte „Tilsyn“ („surveillance“).

Niels Petersen var bekymret ved, at Ordene „Forsvar“ og „Forsvarsmidler“ i det hele anvendtes. Lange havde adskillige Ændringsforslag med Hensyn til Aftalens Opbygning. Forpligtelsen til at underkaste sig Voldgiftsavgørelse mente han burde begrænses til Tvistigheder om Overholdelse af Neutralitetsreglerne, da man ellers vilde blande Spørgsmaalet om obligatorisk Voldgift sammen med Neutralitetsspørgsmaalet.

Paa Grundlag af de Ændringsforslag, jeg saaledes havde faaet, skrev jeg nu et nyt Udkast, der i Indhold væsentlig var som det første, men hvor jeg i Formen tog Hensyn til de fremkomne Bemærkninger og saaledes at jeg i nogle Tilfælde optog de forskellige Muligheder.

Det nedsatte Udvalg holdt derefter Møde i Paris den 10.–11. Ja-

nuar 1913. Det var første Gang, jeg vendte tilbage til denne By efter 1901. Den gjorde samme vindende Indtryk paa mig nu som da. Der skulde just være Præsidentvalg, og jeg blev der længe nok til at overvære dette for at skrive Korrespondancer om det til „Politiken“.

Under Diskussionen opgav vi Forslaget om udtrykkelig at fastslaa, at hver Stat selv frit bestemte Omfanget af sine militære Forberedelser, idet Medlemmerne betragtede dette som saa selvfølgeligt, at der ingen Grund var til at sige det. Med Hensyn til Ændringsforslagene til Konventionerne af 1907 var der kun meget lidt Diskussion.

Ved samme Lejlighed var der Møde i Udvalget om Stræderne. Fr. Bajer var ved Sygdom forhindret i at tage til Paris, saa jeg deltog i dette Udvalgs Møder i Stedet for ham. Jeg havde her Lejlighed til at stifte nærmere Bekendtskab med d'Estournelles de Constant og Lord Weardale, to af dem, der indtog en særlig fremtrædende Stilling indenfor Unionen. Man enedes om et Forslag, der fastslog, at der skulde være fri Passage for Handelsskibe gennem Stræder, der forbandt to Have, som ikke kunde regnes for indre Farvande, samt gennem Kanaler, der forbandt to Oceaner. Passagen maatte følgelig ikke helt spærres med Miner.

Ved et Raadsmøde i Bruxelles i Marts 1913, hvor Danmark var repræsenteret af Moltesen og Borgbjerg, godkendtes det, at Forslagene fra de to Udvalg blev forelagt den forestaaende Konference i Haag.

Den politiske Udvikling i Frankrig, England og Tyskland 1910–1913. Krig eller Fred?

I Aarene 1910–13 fulgte jeg meget nøje den politiske Udvikling i Udlandet. Indtil 1909 havde jeg skrevet derom i „Det ny Aarhundrede“, fra 1908 ogsaa i Kroniker i „Politiken“. Fra 1910, endnu før Ministeriet var gaaet endelig af, genoptog jeg Kronikerne i „Politiken“, og indtil Ministerskiftet i Sommeren 1913 skrev jeg dér talrige Kroniker om udenlandske Forhold. Jeg vedblev at følge det Synspunkt, at det var vigtigere at gøre Rede for Udviklingens almindelige Karakter end at udpensle Dagens Brydninger mellem Lande, Partier og Personer.

Efterhaanden havde jo Udviklingen noget skiftet Karakter i de toneangivende Lande. I Frankrig havde jeg med stor Interesse og megen Sympati fulgt den Styrkeprøve, der fra 1899 fulgte Dreyfusaffæren. Under mit Ophold i Frankrig 1900–1901 havde jeg følt mig i nær Overensstemmelse med de radikale akademiske Kredse, der førte an i Politik, ved Universitet og i Skole.

Den Fremgangsbevægelse, der da satte ind, fortsattes nogle Aar ind i det nye Aarhundrede. Endnu i 1907 fandt den i det radikale og social-radikale Partis Nancy-Program et særdeles klart Udtryk i nær Tilknytning til de Ideer, Léon Bourgeois have givet Form i „La Solidarité“. Men efter at Adskillelsen af Stat og Kirke var gennemført, blev der Usikkerhed i Radikalismens Rækker. Clemenceau og Briand, der nu havde toneangivende Indflydelse, kom efterhaanden i ret skarp Modsætning til Socialdemokraterne. Dertil kom, at Funktionærstrejker gav Anledning til kraftig Indgriben af de styrende radikale Regeringer. Usikkerheden fra før Waldeck-Rousseaus Tid var ved at vende tilbage, og Ministerskifterne blev atter hyppige. Jeg saa med Beklagelse den dristige radikale Politik i Frankrig ligesom ebbe ud i disse Aar og understregede i mine Kroniker stærkt dette Tilbageslag.

Et stærkt Indtryk deraf havde jeg, da jeg opholdt mig i Paris under Præsidentvalget 1913. I en Kronik derom skrev jeg: „Det er blevet det

radikale Partis Skæbne, at det har besejret sine Modstandere altfor grundig.“ „Talrige Moderate er søgt over til det sejrende Parti; og samtidig er mange af de Radikale, ødelagte af Sejrene, faldne til Ro ved det, der er naaet, uden Energi til at søge videre frem.“

Vanskelighederne vilde vel været overvundne, om Léon Bourgeois kunde have taget Ledelsen; men han følte sig ikke rask nok, han afslog at lade sig vælge til Præsident, og kun af og til, naar særlige Forhold krævede det, gik han ind paa en kort Tid at være Medlem af Ministeriet. Ved Valget i 1913 var Poincaré, paa det Tidspunkt Ministerpræsident, den, der i første Række samlede Opmærksomheden om sig. Han var en stor Arbejder. „Naar Poincaré skal behandle en Sag“, sagde en Senator, jeg traf dernede, „samler han alle Dokumenterne og studerer dem til Bunds. Briand derimod sender Bud efter en Embedsmand, hører lidt paa ham og laver derpaa en behændig og elegant Tale om Sagen uden selv at have Begreb om den.“

Skarpere karakteriserede siden Clemenceau de to: „Poincaré ved alt, men forstaar intet, Briand ved intet, men forstaar alt.“ Denne Gang som saa ofte bekæmpede Clemenceau til det yderste Poincaré, men den Kandidat han fik stillet op mod ham var for svag, og Poincaré valgtes. Det fortaltes dernede, at Clemenceau om sin egen Kandidat havde sagt: „Jeg stemmer for den dummeste“, men det maa vel antages at være opfundet af en Journalist.

Jeg fik ved dette Besøg i Paris god Lejlighed til at stifte Bekendtskaber. d'Estournelles de Constant og Ferdinand-Dreyfus holdt Selskaber, hvor vi traf nogle af Politikerne. Og flere traf vi sammen med i Senat og Deputeretkammer. Desuden blev Udvalget modtaget af Poincaré, saa jeg fik et personligt Indtryk af ham. Han syntes mig hurtig og dygtig. Buisson søgte jeg for at tale med ham om det radikale Samarbejde, vi havde planlagt i Genève. Ogsaa Seignobos opsøgte jeg, og hos ham var jeg til Middag sammen med historiske Professorer og Studenter. Jeg gik i øvrig rundt til de forskellige Lærestalter, der i sin Tid særlig havde interesseret mig, og jeg kunde fastslaa, at der vedblivende var en overvældende Mængde af interessante Foredragsrækker. Jeg kom hjem med det Indtryk, at Paris stadig var Universitetsbyen fremfor alle for dem, der vilde studere Historie, Økonomi og Politik.

Medens den franske Politik i disse Aar syntes mig at være inde i et uheldigt Spor, gik derimod Udviklingen i England i en Retning,

der forekom mig at give de bedste Fremtidsløfter. I Slutningen af 1905 havde den konservative Regering, der havde ført Boerkrigen, kuert Ierne og holdt haardt igen i indre engelsk Udvikling, givet op over for Befolkningens Uvilje, der fik Udtryk ved det ene Suppleringsvalg efter det andet. En liberal Regering var dannet, og denne vandt i Begyndelsen af 1906 en Valgsejr af usædvanligt Omfang. De Liberale fik stort Flertal alene, og de kunde desuden til en dristig Fremskridtspolitik gøre Regning paa Støtte af Arbejderparti og Irer. Fra Begyndelsen af 1910 trak det op til en stor Forfatningskamp. Regering og Underhusflertal var fast bestemt paa at bryde Overhusets Magt til at standse Love, der havde Flertal i Underhuset. Forslag derom fremsattes, og Stemningen mellem de to Lejre blev skarpere og skarpere.

Under vort Besøg i London i Sommeren 1910 modtog jeg et stærkt Indtryk deraf. Hen paa Efteraaret var Striden ført saa langt frem, at Ministeriet Asquith kunde foretage en Underhusopløsning for at skaffe sig Vælgermandat til at bryde Overhusets Modstand ved om fornødent at udnævne et tilstrækkeligt Antal nye Overhusmedlemmer. Jeg tog derover for at følge Valgene, der foregik i December, og skrive Kroniker derom til „Politiken“. Et engelsk Valg gav jo god Lejlighed til at følge Bevægelserne rundt om i Landet, da det ikke foregik paa samme Dag i alle Kredse, men spredtes over et Par Uger.

Da jeg kom til England, var Valgkampen i fuld Gang. En Dag fulgte jeg Churchill fra Møde til Møde. Det begyndte i Politiretten. Der dreves i disse Aar en hidsig Agitation for Kvindernes Valgret. Da intet af de store Partier endnu vilde gaa ind for denne, iværksatte en Gruppe Kvinder hidsige Demonstrationer mod det siddende Ministerium, tit af saa hæftig Karakter, at Politiet maatte gribe ind. En mandlig Tilhænger af Kvindevalgretten, der rejste rundt til Churchills Møder for at lave Spektakler, havde i en Jernbanekupé overfaldet Churchill med en Pisk. Sagen kom for Politiretten, hvor baade Churchill og han mødte frem og gennemgik de ejendommelige Ceremonier, der hører til en engelsk Retssag. Churchill bad den meget aldrende og meget værdige Dommer behandle Angriberen saa mildt som mulig. Dommeren svarede højtidelig, at han skulde huske det Ønske, men at det satte ham i en vanskelig Situation. Resultatet blev 6 Ugers Fængsel.

Derefter hørte jeg Churchill ved et Møde i en meget omstridt Londonkreds. Tilhørerne var velstillede Arbejdere. De lønnede Churchills bidende Spot over det Aristokrati, han selv tilhørte, med et rungende:

„For he's a jolly good fellow“. Om Aftenen hørte jeg ham igen i de Liberales Hovedklub: National Liberal Club. Han havde været til andre Møder i Mellemtiden. Han var den Gang 36 Aar, førte an i Valgkampen Side om Side med Lloyd George, hadet af sine Standsfæller, beundret af Arbejdere og andre Smaafolk, maaske mest fordi han saa hidsigt angreb sine egne. Mit Indtryk af ham var ikke helt godt. Hans Taler var mere bygget paa Haan over Modparten end præget af Tro paa de Fremskridtsidéer, hvis Talsmand han var. Og jeg paavirkedes ikke stærkt af den Form, hans Veltalenhed havde. Det syntes mig, at John Simon, som jeg samme Aften hørte i National Liberal Club, var en betydeligere Taler.

Langt mere tiltalte Lloyd George mig. Han stod den Gang som Talsmand for den ny Liberalisme, der byggede paa en stærk Følelse af alle Folkelags Samhørighed, alles lige Ret. Hans Ideer, der just havde fundet Udtryk i en Bog, hvor han havde samlet en Række af sine Taler under Titlen „Better Times“, mindede om Léon Bourgeois', men førtes unægtelig frem med større agitatorisk Styrke. Lloyd George var nye Skatteideers og den sociale Lovgivnings Mand og samtidig, næst Asquith, Bærer af Forfatningskampen. Til en Interviewer, der havde spurgt ham, hvorfor han ikke var Konservativ eller Socialist, men Liberal, svarede han, at han ikke var Konservativ, fordi de Konservative saa alt fra de øverste to Femtedeles Synspunkt, og derfor altid gik ud fra, at alt var saare vel, saa der kun skulde rettes lidt hist og her. Og han var ikke Socialdemokrat, fordi han aldrig fra socialdemokratisk Side havde set en praktisk gennemførlig Plan. „Jeg elsker Drømme, men Drømme, der kan gennemføres.“ „Jeg ønsker at gøre Livet bedre, mildere, tryggere nu, nu i dette Øjeblik. Nøden er mig for nær, Elendigheden for nær og stor, Uretten for iøjnespringende, Faren for nærværende. – Jeg kan ikke vente, jeg kan ikke arbejde for det 25. Aarhundrede.“ Og om Liberalismen sagde han: „Den gamle, søvnige, halvt konservative Liberalisme er død. Den nye Liberalisme er ung, vaagen, kraftig og idealistisk. Den griber Folkets Sind.“ „Det er Overbevisningen om, at Livet kan blive bedre, stærkere, mere menneskeværdigt, end det nu er; det er Overbevisningen om, at store afgørende Forandringer kan ske uden Revolution.“

Jeg hørte Lloyd George i en Valgkreds paa Grænsen af Wales, hvor de Konservative sidst havde sejret med 8 Stemmers Flertal. Jeg kom derud sammen med P. Schou, den senere Gesandt, som jeg havde

truffet i London. Det var meget svært at faa Adgangskort til Mødet, saa jeg maatte paaberaabe mig, at jeg havde været Indenrigsminister i et radikalt Ministerium. Det førte til, at vi blev anbragt paa Tribunen.

Indtrykket af Lloyd Georges fængende, slagfærdige Veltalenhed var stærkt. Snart muntert, snart højtideligt skildrede han dette Valg som den afgørende Styrkeprøve, hvorfra der skulde fremgaa en ny Forfatning til Velsignelse for dem, der led ilde.

Saa snart han havde talt, hastede han videre til næste Møde. Han fik ikke Tid til at tage til et Møde af 1500 Damer, der holdtes i en Kirkesal i samme By. Vi førtes til dette Møde i Regnvejrhøj og Mørke ad stejle Bakker midt i en løbende Vælgerskare. Ogsaa dér anbragtes vi paa Tribunen. Der blev holdt Tale til de fremmede Gæster, og pludselig gav man mig Ordet. Meget lidt Engelsk kunde jeg, saa det var en yderst ubehagelig Situation. Men jeg maatte jo frem og sige nogle Ord om, at i Danmark førte vi den samme Kamp om Forfatningen, for Frihandel og sociale Fremskridt, som de førte her. Hvor meget Forsamlingen forstod deraf ved jeg ikke, men Jubelen var overvældende. Bagefter gættede det sig ved en Sammenkomst i Byens liberale Klub. Her holdt ogsaa Schou Tale paa betydelig bedre Engelsk. Det bør tilføjes, at Kredsen forblev konservativ med 9 Stemmers Flertal, een Stemme mere end forrige Gang.

Som jeg i London havde besøgt den liberale Klub, gæstede jeg ogsaa den store konservative Klub. I den danske Forening derovre holdt jeg et Foredrag om den danske Grundlovs Tilblivelse. Jeg hjemførte fra England en stor Samling af Valgpjecer og Valgplakater. De var paafaldende forskellige fra dem, jeg fra tidligere Tid kendte fra Frankrig. I Frankrig slog man op paa Gaderne lange logiske Udviklinger, som Vælgere kunde staa og studere en halv Times Tid. I England nøjedes man med brogede Billeder, saa dramatiske som mulig og kun forsynede med et enkelt Slagord af den mest mulig folkelige Karakter. Og samme Forskel var der i de smaa Valgpjecer. I Frankrig kaldte man paa det logiske Ræsonnement gennem lange, klare Udviklinger, i England talte man til Følelse og Fantasi i ganske korte, let tilgængelige Sætninger.

Valgets Resultat blev praktisk talt lige Styrke for alle Partier. Det vil sige, at der var 126 Stemmers Flertal for Regeringens Forfatningsforslag. Ogsaa et Vælgerflertal stod bag det. En Forskydning var dog

sket, i mere velhavende Kredse til Gunst for de Konservative, i mindre velhavende Kredse i liberal Retning.

Hen paa Sommeren 1911 førtes Forfatningsændringen igennem. Overhuset foretrak at lade den passere frem for at faa udnævnt nogle Hundrede ny Overhusmedlemmer. Banen var da fri for den Politik, Lloyd George og hans Meningsfæller havde forkyndt. Jeg fulgte dens Faser i Kroniker i „Politiken“ med den største Sympati. Allerede tidligere var der gennemført vederlagsfri Alderdomsunderstøttelse, nu fulgte Forsikring mod Sygdom, Invaliditet og Arbejdsløshed. Virkningerne af hele denne Lovgivning i den liberale Periode kan aflæses i Dødelighedstallene, der før havde været ret høje i England. De kom nu til at høre til de laveste.

I en Kronik i 1911 stillede jeg Udviklingen i Frankrig og England overfor hinanden. „For en halv Snes Aar siden“, skrev jeg, „førte Frankrig an i en europæisk Fremskridtspolitik“. Nu var der „Famlen og Usikkerhed i Paris.“ „Den Gang herskede Imperialismens og Konservatismens Aand i England. Boerne sloges ned med Vaabenmagt, Ierne kuedes og Rigmandsvælden blomstrede. Nu er det i England, der er Fremgang. Lykkes den Politik, der sejrede i December, da vil der ikke blot ske vidtrækkende politiske og sociale Fremskridt, men England vil gøre gammel Uret mod en underkuet Befolkning god igen og dermed give andre Lande et følgeværdigt Eksempel. Og det vil i saa Fald utvivlsomt ogsaa komme til at gaa i Spidsen for den internationale Fredspolitik.“

Modsætningen var Tyskland, selv om der ogsaa her saas Tegn paa en Bevægelse til Venstre. Fra 1909 stod her Konservative og det katolske Centrum sammen i „den sortblaa Blok“, der havde Flertal i Rigsdagen. Den førte en agrarisk-rotektionistisk og udpræget militaristisk Politik. Oppositionen stod delt. Det gamle nationalliberale Parti vaklede mellem Blokken og Oppositionen, selv om det nu ret ofte stemte sammen med Oppositionen. Det frisindede Parti og Socialdemokraterne stod meget køligt overfor hinanden. De Frisindede stod fjernt fra de socialistiske Teorier, og disse syntes ganske at præge Socialdemokratiets Politik. Men alt som Rigsdagsvalgene i 1912 nærmede sig, gled Socialdemokraterne lidt efter lidt bort fra den doktrinære Modstand mod Samarbejde med ikke-marxistiske Partier. Ved Partikongressen i Jena i September 1911 erklærede Bebel, der nærmest hørte til de doktrinære Socialister, at vel skulde man i første Omgang

kun søge at drive Socialdemokraternes Stemmetal saa stærkt i Vejret som mulig, men ved Omvalgene burde man stemme paa den Kandidat, der stod længst til Venstre. Kongressens Resolution, der prægedes af denne Tankegang, skabte Betingelser for at bryde den sortblaa Bloks Flertal ved Valgene i Januar 1912.

Jeg tog ned for at skrive om disse Valg til „Politiken“. Jeg var adskillige Gange rejst gennem Tyskland, men hidtil havde jeg ikke gjort Ophold dér. Denne Gang var jeg der en halv Snes Dage, og jeg var rundt til Møder i Berlin, i de polske Egne, i Vesttyskland og i Syd-tyskland.

Der var i Tyskland kun eet Parti, Demokratisk Forening, der forfægtede Anskuelse, der nogenlunde svarede til vore, og det var meget lille. Det var stiftet af Dr. Barth, men han døde før Valget. Dets ledende Mand var nu Dr. Breitscheid. Jeg var i god Forbindelse med ham og hørte ham ved et af hans Møder ude i Anhalt. Han syntes mig at tale bedre end de andre Talere, jeg hørte dernede, men han havde ingen Udsigt til Valg. Fremskridtspartiet, der ellers skulde staa os nærmest, syntes mig at have meget moderat Farve. Jeg fulgte en af dets ledende Mænd, Dr. Naumann, til et Par Møder. Han syntes mig meget tiltalende, en jævn, men ikke særlig fremragende Taler. Ludwig Frank hørte jeg ved et Kæmpemøde i Mannheim. Han var vel den af Talerne, der mest kunde sammenlignes med de store franske og engelske Talere, jeg havde hørt, men det syntes mig ikke, at han stod Maal med dem.

En af de fornøjeligste Talere, jeg hørte, var en konservativ Gods-ejer, der var opstillet i en Kreds, hvor Tysk og Polsk mødtes, og hvor Polakkerne sidst havde vundet. „Jeg var hellere“, sagde han, „blevet hos min Kone og mine Børn og min Jord, for det er ikke behageligt at jage rundt til disse Møder, men man har sagt mig, at jeg bedst kunde samle alle tyske Stemmer, og saa anser jeg det for min Pligt mod Fædrelandet at ofre min egen Bekvemmelighed.“ Han forklarede, at den Dyrtid, hvorom der taltes saa meget under Valgkampen, ikke skyldtes Skatterne, men Tørken, men forhaabentlig vilde Gud næste Aar skænke det tyske Folk en bedre Afgrøde. Kejseren var en sand Fredsfyrste, der hindrede Krig. Om Socialdemokraterne sagde han: „Af dem findes der Gud være lovet kun faa her i Østen.“ „De vil omstyrte Trone og Alter, og de tror ikke paa Kongedømmet af Guds Naade.“ Desværre var brave Karle fra hans Gods efter Ophold

i Byen kommet tilbage som Socialdemokrater, saa han havde haft stort Besvær med atter at bringe dem paa den rette Vej.

Modsætningen var stærk mellem franske og engelske Valgkampe og de stiltfærdige tyske Valgopgør. Jeg sammenlignede med England, hvor jeg havde været til Valg godt et Aar tidligere. Dér Kandidaternes Billeder i Vinduerne, Vælgere bærende Partifarverne, Valgmøder, der mindes som store Festmøder. I Tyskland: ingen Kampbilleder, ingen Partifarver, ingen Ministre, der nedlod sig til Vælgermøder, ingen Førere, hvis Navn gav Genlyd over Landet. „Alt i alt har man det Indtryk, at Valgene i Tyskland endnu kun „taales“, medens de i England er gaaet ind i Folkets Bevidsthed som Udtryk for dets Ret til selv at bestemme sin Skæbne; i England omfatter man disse Valg med en ejendommelig Stolthed, bevarer og skaber Traditioner om dem, der giver dem Liv og Farve. Saa vidt er man ikke i Tyskland.“ Ikke heller havde man i Tyskland som hos os Vælgermøder, hvor Kandidater af de forskellige Partier mødtes.

Valgets Udfald blev, at den sortblaa Bloks Flertal blev brudt, men kun naar Socialdemokrater, Fremskridtsparti og Nationalliberale holdt sammen dannede de Flertal. Blokken tabte et halvt Hundrede Mandater, Socialdemokraterne vandt dem og dertil en halv Snes paa Bekostning af Nationalliberale og Fremskridtsparti. Demokratisk Forening fik ingen valgt. Men Flertalsskiftet betød jo ikke en ny Politik. Ministeriet var uafhængigt af Rigsdagen, og der var ikke Tale om, at det nye Flertal kunde samle sig til en fast Opposition.

Alligevel søgte jeg paa disse Aars Udvikling i Tyskland at bygge et Haab, omend nok saa skrøbeligt, om Skabelsen af et nyt Tyskland. I 1913 gav jeg en Anmeldelse, jeg skrev til „Tilskueren“ af Marcus Rubins: „Tysklands Historie fra 1848 til Nutiden“ Titlen: „Det nye Tyskland“. Jeg fremhævede stærkt, at Tyskland paa det Tidspunkt var det Land, fra hvilket Danmark paavirkedes stærkest: økonomisk saa vel som aandelig. „Og i ret betydelige Kredse af vort Folk“, skrev jeg, „trænger tysk – eller rettere sagt prøjsisk – Samfundsopfattelse og Livsopfattelse umiskendelig frem. Netop de Kredse, der ivrigst anbefaler Rustninger til Værn mod det tyske Overfald, som altid er i deres Tanker, virker – vel sagtens uden selv at forstaa det – utrættelig for at udbrede saadanne Anskuelser, at Danmark, hvis deres Bestræbelser lykkedes, aandelig set vilde blive som en prøjsisk Provins, erobret af prøjsisk Tankegang. – Overfor denne mangeartede tyske Paavirkning

gælder det for det danske Folk at bevare Evnen til at skelne mellem Godt og Ondt, saa vi optager, hvad der stemmer med vore Forhold og er i Pagt med Fremtiden, men skyder fra os de Lærdomme, der strider mod vore nationale Egenskaber, eller som peger tilbage.“

Det sidste syntes mig unægtelig paa det Tidspunkt det overvejende, men jeg understregede ivrig de Tegn, der i de seneste Aar havde været paa en Bevægelse fremad, udtalte Haabet om en Udvikling „længere og længere bort fra Aanden fra 1870 over til nye Anskuelser, der i højere Grad er i Pagt med Aanden fra 1848. Nyttigt vilde det være for os, om denne Bevægelse tog Fart. Ikke blot fordi vi derved vilde faa en bedre og behageligere Nabo, men ogsaa fordi det vilde formindske den Fare for en altfor stærk Paavirkning af den bismarckske Tankegang, som er opstaaet hos os just paa det Tidspunkt, da man begynder at bryde med denne Tankegang i Tyskland.“

Med særlig Opmærksomhed fulgte jeg i disse Aar i „Politiken“ den Bevægelse til venstre, der foregik i de to andre nordiske Lande. I Sverige skete i disse Aar et stort politisk Gennembrud. Den gamle Valgordning for Førstekammer, der næsten udelukkede Valg af andre end Konservative, afløstes i 1909 af en ny, der tillod en Del andre end de Konservative at slippe ind. Og samtidig gennemførtes almindelig Valgret til Andetkammer, hvor der hidtil var krævet en vis Skatteindtægt. Samtidig indførtes Forholdstalsvalg i lidt ufuldkommen Skikkelse. Allerede tidligere havde Liberale og Socialdemokrater haft Flertal i Andetkammer, men Ministeriet hvilede i Sverige paa Flertallet i begge Kamre tilsammen. I 1911 skiftede imidlertid dette Flertal.

Resultatet blev et liberalt Ministerium med Karl Staaff i Spidsen. Socialdemokraterne stod dér som hos os delt overfor Spørgsmaalet om Deltagelse i et Ministerium, før de var Flertal alene. Ministeriet Staaff blev et usædvanlig dygtigt Ministerium. Vi stod i god Forbindelse med flere af dets Medlemmer og regnede dem for vore Meningsfæller. Og vi blev ikke skuffede i den Tid, Ministeriet Staaff styrede.

I Norge, hvor der fra 1909 havde været moderat-konservativt Flertal, var der Valgkamp i 1912. Med min Familie tog jeg den Sommer en Ferietur op gennem Norge. Sverige havde jeg af og til besøgt, men uden længere Ophold. I Norge var jeg nu for første Gang. Vi var der nogle Uger, boede længst i Balestrand, tog tilbage over Bergen. Under Opholdet deroppe besøgte jeg Johan Castberg og talte sammen med ham ved et Sommermøde, han holdt i Kap oppe ved Mjøsen. Mit

Emne var den danske Sociallovgivning, og jeg hævdede, at Danmark paa det Omraade var foran Norge, til trods for at det forfatningsmæssig set var saa langt bagefter. Castberg, som jeg kendte godt i Forvejen, havde den Gang sit eget lille Parti, „Arbejderdemokraterne“, der stod et Stykke til venstre for det samlede Venstreparti, men forøvrig samvirkede med dette.

Efteraarets Valg bragte Venstregrupperne et meget stort Flertal, og i Januar 1913 dannedes det nye Venstreministerium Gunnar Knudsen. Blandt dets Medlemmer var Castberg. Hans Anskuelser var jo meget nær vore, og han var en saare energisk Mand med brændende Iver for social Lovgivning. Jeg kunde da hilse det nye norske Ministerium med største Tilfredshed.

Da vort eget radikale Ministerium dannedes herhjemme i Juni 1913, var der da radikalt farvede Ministerier i alle de tre nordiske Lande. Vi var i nær Føling med vore Kolleger i de to andre Lande.

Side om Side med den indre Udvikling, der syntes at føre fremad i de allerfleste af Europas Lande, foregik jo imidlertid i disse Aar en stærk Brydning mellem de Kræfter, der førte frem mod en varig Fredstilstand, og de Kræfter, der gennem stigende Rustninger opretholdt Faren for en Verdenskrig. Under Balkankrigen 1912–13 dreves Militæragationen rundt om i Landene paa Spidsen; fransk-tyske Stridigheder om Marokko, Flaadepløbet mellem England og Tyskland, alt blev det Udgangspunkt for den ene Krigspanik efter den anden, altid ihærdig benyttet til at drive Rustningerne i Vejret. I Danmark bragtes dette Røre til Kogepunktet i Vinteren 1912–13, da de rustningsivrige Kredse med saa stor Lidenskab vendte sig mod Klaus Berntsen.

Overfor de helt uligevægtige Stemninger, der saaledes opstod, pegede jeg i Artikler og i Taler paa de Kræfter, der virkede for Fredens Opretholdelse og skabte Sandsynlighed for, at det store Vaabenopgør kunde undgaas. Jeg viste, hvorledes Storstaterne i Erkendelse heraf var vejet tilbage for Krig, havde løst selv svære Spørgsmaal ad Forhandlingens Vej. Jeg kunde som opmuntrende Vidnesbyrd anføre en Række Udtalelser af Englands førende Mænd. I 1911 holdt den engelske Udenrigsminister Edw. Grey i Underhuset, hvor der var foreslaaet en Dagsorden med Krav om Militærudgifternes Nedgang, en stor Tale om Forholdet mellem Staterne. Han fremhævede stærkt, at der ikke til de store Rustninger svarede en saadan Spænding mellem Staterne som antaget. „Folk vilde forbavses, om de vidste, hvor let det i de

sidste Aar paa ethvert Tidspunkt har været, jeg tør ikke sige, at opnaa Enighed, men at føre Forhandlinger paa fredelig Vis.“ Rustningerne var derfor det store Paradoks. „Hvis disse frygtelige Rustningsudgifter bliver ved at vokse, maa de i det lange Løb ødelægge den moderne Kultur.“ Han afviste Talen om, at de *maatte* ende med Verdenskrig. „Jeg anser det for mere sandsynligt, at denne Byrde vil blive fjernet ved indre Revolution – ikke ved Kamp mellem Nationerne, men ved Massernes Revolte mod den overdrevne Beskatning.“

Et Aarstid senere sagde Churchill, at England, Frankrig og Tyskland ikke havde nogetsomhelst Mellemværende, der kunde bringe dem i Modsætning til hinanden. Ved en Stormagtskrig vilde Europa „blive kastet tilbage i Middelalderens Elendighed og Barbari.“ „Den Gravskrift, Historien vilde sætte over det Slægtled, der handlede saaledes, vilde lyde: de blev alle sindssyge og ødelagde sig selv.“ I Foraaret 1913 sagde endelig Asquith om Forholdet mellem Tyskland og England, at der nu var skabt „en gensidig Tillid mellem de to store Nationer, som vil blive af varig Karakter.“

Men naar jeg fremhævede de Kræfter, der virkede for Fredens Bevarelse, og den Sandsynlighed, de skabte for at undgaa Krig, føjede jeg dertil stedse, at Sandsynlighed var ikke Sikkerhed. I en Artikel i December 1912 skrev jeg om den Krig, der spaaedes mellem Rusland og Østrig-Ungarn: „Det vil gælde om denne Krig som om de andre Stormagtskrige, man saa utrættelig har spaaet, at den lige saa lidt kan kaldes en „Nødvendighed“ som en „Umulighed“. Det *kan* tænkes, at det indenfor et overskueligt Tidsrum kommer til et stort krigerisk Opgør i Europa, men saa stærke er de Kræfter, der virker imod et saadant Opgør, at det i Virkeligheden er meget sandsynligere, at man ogsaa i Fremtiden vil klare sig igennem ad Forhandlingens Vej.“ Og i Februar 1913: „Det kan vel ikke siges, at en Stormagtskrig er umulig, men det er sikkert, at alle Magterne nu viser ringere Tilbøjelighed til en saadan Krig end paa noget tidligere Tidspunkt.“

Da Krigen var kommet, dannede der sig en Legende om, at jeg havde erklæret Krig for umulig. Den har aldrig kunnet opretholdes under de Diskussioner, jeg har haft med Legendens Udsprede, men dette har ikke hindret, at den har levet videre, ja undertiden fundet Tiltro hos nogle, der ikke havde Grund til at udsprede den.

Sammen med Rustningsagitationen gik i disse Aar ivrige Bestræbelser for at hævde Krigens store kulturelle Værdi. Der udformedes en

hel Krigsfilosofi. Hjemstedet derfor var Tyskland, men ogsaa i andre Lande skete Tilløb i samme Retning. Jeg skildrede denne Tankegang i min Afhandling til „Verdenskulturen“ om Europas politiske Udvikling efter 1814. Denne Læres ypperste Talsmand var Prøjsens, af mange meget beundrede Historiker H. v. Treitschke. Hans Tankegang var sammentrængt i Ordene: „Haabet om at bringe Krigen ud af Verden er ikke blot fornuftstridigt, men i dybeste Forstand umoralsk; hvis det gennemførtes, maatte mange betydningsfulde, herlige Kræfter i Menneskesjælen forkrøbles, og Jorden blive forvandlet til et stort Egenkærlighedens Tempel.“

Jeg fremhævede i min Skildring, at denne Lære ogsaa havde Modstandere i Tyskland, ligesom den havde Tilhængere i andre Lande. I Frankrig var den traadt stærkt frem i Dreyfuskampens Tid og var sat i System af General Kessler i hans: „La Patrie menacée“. I England havde den præget Joseph Chamberlains og Kiplings imperialistiske Agitation. Men medens den nu i Tyskland syntes sejrende, var den ved denne Tid baade i Frankrig og i England tabende.

Efter at denne Skildring var udkommet, fik Krigsfilosofien et for-tættet Udtryk i General Fr. v. Bernhardis „Deutschland und der nächste Krieg“, der udkom 1912. Bogen anmeldtes af Karl Larsen i „Politikens Kronik“ med særlig Fremhævelse af de Grunde, den gav for, at Krigen mellem Tyskland og England maatte komme, og af de spredte Bemærkninger Bernhardi gjorde om Bælternes Betydning og Danmarks Stilling under en Krig. Jeg skrev om den i „Tilskueren“ under Overskriften „Tysk Krigsfilosofi“. Min Opfattelse af Bernhardis og hans Meningsfællers Bestræbelser samlede jeg i Ordene: „Det er utvivlsomt, at disse Stemninger bidrager til at forøge Rustningsfeberen; det ustandselige Raab af de mest hysteriske Krigsdyrkere hypnotiserer mange, som selv er meget forstandigere. Og der kan tænkes Tilfælde, hvor deres Agitation kan give Stødet til den Verdenskrig, hvorefter disse Mennesker længes som Jøderne under Ørkenvandringen efter det forjættede Land.“

Jeg fremhævede i Omtalen deraf, at Bernhardis Tyskland ikke var det eneste Tyskland. Han selv klagede bittert over Fredsstemningernes Magt i det tyske Folk. Ved Siden af den nationalistiske Legendehistorie i Treitschkes Aand fandtes en fortræffelig, solid og nøgtern Historiforskning om end mest paa nogenlunde neutrale Omraader. Kejseren delte ikke Krigsiveren, Finans- og Industriverdenen ikke heller, Arbej-

dermasserne var den bevidst imod, og ogsaa indenfor nogle akademiske Kredse fandtes en „idealistisk Fredsbevægelse af voksende Styrke“. Det var Uret mod det tyske Folk at gøre det til et med Krigsdyrkerne. Det sanseløse Rustningskapløb rummede en Fare for Verdensfreden. Men andre Kræfter stod imod, saa Haabet om Fredens Bevarelse ikke behøvede at opgives.

Rigsdagsarbejde 1910–1912

Vort politiske Arbejde fortsattes regelmæssig efter Ministeriet Zahles Tilbagetræden. I September 1910 var der Valg til den ene Halvdel af Landstinget. Stillingen i Landstinget var en saadan, at der var Mulighed for at berøve Højre og Frikonservative deres Flertal, hvis „Venstre“, Radikale og Socialdemokrater samvirkede ved Valgmandsvalgene og paa Valgdagen. Højre og Frikonservative raadede i Landstinget over 35 Mandater, de andre Grupper tilsammen over 31. Der skulde da kun flyttes 3 Mandater, for at det gamle konservative Flertal kunde blive brudt. Dertil maatte efter Stemmetallene rundt om i Kredse siges at være god Udsigt. Det var da et afgørende Valg. Mistede de konservative Grupper i Landstinget deres Flertal, da kunde alle Fremskridt, det var muligt at faa „Venstre“ med til, gennemføres.

Hvis Regeringen og dens Parti stod ved det Septemberprogram af 1909, paa hvilket Delegationsgrupperne havde sluttet sig sammen i Sommeren 1910, da kunde dette Programs Krav, der i saa meget nærmede sig Odenseprogrammet, Militærspørgsmaalet undtaget, gennemføres. Det gjaldt ikke mindst Grundlovsændringen, hvor Septemberprogrammet satte Junigrundlovens Principper som Maalet. Stod de ikke ved det, da var det klarlagt for alle, at „Venstre“ foretrak Samarbejde med Højre og Frikonservative fremfor Virkeliggørelse af deres nye Program. Vi bestræbte os derfor for overalt, hvor der var Brug for det, at opnaa Samarbejde med „Venstre“, og Socialdemokraterne indtog samme Holdning.

Men „Venstre“ vilde for ingen Pris bryde Landstingets konservative Flertal. Overalt, hvor Samvirken kunde betyde noget, afvistes det. Det gjaldt ved Valgmandsvalgene, og det gjaldt paa selve Valgdagen. I tre Kredse: Præstø-Sorø Amt, Lolland-Falster og Fyen forspildtes saaledes fuldt bevidst Muligheden for at erobre Mandater fra Højre og Frikonservative. Der kunde i alle de tre Kredse være valgt Venstremænd. Selv paa Lolland-Falster, hvor vi havde langt større Tal af

Valgmænd, end „Venstre“ raadede over til det omstridte Mandat, tilbød vi at vælge en Venstremand. Det blev afvist. Man foretrak at give sine overskydende Stemmer til en Frikonservativ. I Ribe Amt, hvor „Venstre“ tidligere havde haft alle tre Mandater, gik saa mange af dets Valgmænd over til en Højremand, at han blev valgt. Resultatet blev da, at det konservative Flertal voksede fra 35 til 36. Højre gik frem fra 27 til 30, de Frikonservative tilbage fra 8 til 6. Venstre gik tilbage fra 24 til 21, Socialdemokraterne havde vedblivende 4. Vi vandt 2 Mandater: i Præstø-Sorø Amt og paa Fyen, begge Steder i Samvirke med Socialdemokraterne, men saaledes at vi havde betydelig flere Valgmænd end de. Vi havde da nu 4 Landstingsmænd. Desuden nærmede Madsen-Mygdal, der var traadt ud af Regeringspartiet, sig mere og mere til os. Partimæssig havde Valget været os gunstigt, men den politiske Situation, der havde været Mulighed for, var jo ikke kommet til at foreligge.

Ministeriet Bermtsens to første Aar blev en stille Tid. Et Spørgsmaal trængte sig imidlertid straks paa med saadan Styrke, at det ikke var til at komme udenom. Vi havde under Valgkampen i 1910 hævdet, at hvis Militærudgifterne skulde opretholdes, vilde en Skatteforhøjelse paa 15 Millioner Kr. være uundgaelig, selv om man klarede det allerede foreliggende Underskud ved Laan. Ved et Møde i Præstø, hvor Zahle og I. C. Christensen havde staaet overfor hinanden, havde I. C. Christensen kaldt Zahles Paastand herom en Bøhmand, og det gentoges siden flittig under Valgkampagnen. Neergaard havde været forsigtigere i sine Udtalelser, men havde dog holdt paa, at Situationen kunde klares ved nogle Forhøjelser af Jernbanetaksterne. Vor Paastand om de 15 Millioner spottedes meget under Vælgermøderne og i Presseagitationen.

Efter Valget var Neergaard imidlertid hurtig klar over, at Indtægtsforøgelse var højlig paakrævede. Tonen i Agitationen ændredes nu. Man paastod, at naar der manglede Penge var det ikke Militærudgifternes Forhøjelse, men de sociale Udgifters Vækst, der bar Skylden derfor. Vi søgte at paavise, at de sociale Udgifters Forøgelse ikke nær betød det, de andre paastod, men indrømmede, at det Falbe-Hansen i en Landstingstale betegnede som den almindelige „Kultur-bølge“, regelmæssig bragte Udgifterne op. Det var efter vor Mening en god Grund til at gennemføre den Nedgang i Militærudgifterne, det gamle Venstre i sin Tid havde krævet. I Stedet var man nu gaaet

klækkelig op. Derfor stod man overfor den Opgave at faa dækket 15 Millioner. Med senere Tidens Erfaring synes dette et særdeles beskedent Beløb, men den Gang stod det for Bevidstheden som overmaade meget. Finanslovens samlede Beløb bevægede sig i de Tider omkring 100 Millioner, og det var ikke saa lige til at finde 15 nye Millioner.

Neergaard tog Opgaven i to Tempi. Det første Aar sagde han, at det endnu ikke var klart, hvor mange Penge der vilde blive Brug for. Deuntzer havde stillet ham i Udsigt, at Finanslovkommissionen kunde afgive Betænkning om Bespareser i Foraaret 1911. Først i Efteraaret 1911 kunde han stille Forslag byggede derpaa. Foreløbig vilde han da nøjes med at stille Forslag om en Indtægtsforøgelse paa 8 Millioner Kr. aarlig. Godt Halvdelen skulde tages ind ved Forhøjelse af Jernbanetaksterne, Resten ved en Forlystelsesafgift, højere Stempelafgift og Tinglæsningsafgift. Vi gik imod alle disse Forslag. Rode var Ordfører for os mod Forlystelsesafgiftsforslaget. Neergaard havde som Forsvar for dette anført, at saadanne Afgifter fandtes flere andre Steder, om de end dér var kommunale. Blandt de Forbilleder, han paa-beraabte sig, var en tilsvarende Afgift i Frankrig, som han paastod var mange Gange højere end den, han foreslog her. Da vi hørte hans Tal, var vi paa det rene med, at de umulig kunde være rigtige. Rode og jeg fik den franske Lov frem, og Rode kunde derpaa under Forhandlingen oplyse, at Finansministeren havde troet, at den Afgift, der ydedes for et Aar, ydedes for hver Forestilling; han var paa den Maade kommet til et Tal et Par Hundrede Gange højere end det rigtige. Det forbløffede noget, at den ellers saa grundige Neergaard kunde begaa en saadan Fejltagelse, uden at Tallenes Urimelighed bragte ham til en nærmere Prøvelse. Han blev siden ret ofte drillet dermed, og den Agitation, hvortil det franske Forbillede kunde have været benyttet, hvis vi ikke havde gaaet det efter, var jo nu ødelagt.

I Foraaret 1911 afgav Finanslovkommissionen som ventet sin Betænkning til Finansministeren, og han kunde da tage den med i de Beregninger, han i Sommerens Løb anstillede over, hvor meget han maatte foreslaa af nye Skatter. De Bespareser, Kommissionen foreslog, beregnedes til 3-4 Millioner Kr., men deraf var 1,2 Million Nedsættelse af Statstilskudet til Kommunerne, en Nedsættelse, der jo nødvendig maatte medføre en tilsvarende Forøgelse af Kommunernes Skatteudskrivning.

Neergaard kom til det Resultat, at han, naar de ekstraordinære

Militærudgifter afholdtes ved Laan, havde Brug for ca. 11 Millioner Kr. nye Skatter. Med de 8 Millioner fra Aaret før blev det 19 Millioner i alt, 4 Millioner mere end det Beløb, hvormed vi havde regnet under Valgkampen. Det var jo unægtelig langt fra de Paastande, I. C. Christensen, ja selv Neergaard havde fremsat ved Vælgermøderne. Af de 11 Millioner regnede Neergaard, at han skulde have 4½ Million ved Forhøjelse af Formue- og Indkomstskatten, Resten ved Ølskat, Spiritusafgift og Cigaretbeskat. Af de 19 Millioner var da de direkte Skatter en meget beskedent Del, hele Hovedvægten laa paa de indirekte Afgifter.

Som Forsvar herfor opstillede Neergaard nogle Beregninger over direkte og indirekte Skatters Andel i Statsindtægten i Danmark og i forskellige andre Lande. Hovedinteressen knyttede sig til Sammenligningen med England. Efter hans Beregninger skulde de direkte Skatter udgøre ca. 26% af alle Statsindtægter i Danmark, medens han meddelte, at de i England kun udgjorde 13%. Det var unægtelig to Tal, der vilde være velegnede til Partiets Agitation. Saa snart jeg hørte det, var jeg paa det rene med, at de 13% for England maatte være urigtig. Det var jo en velkendt Kendsgerning, at England hentede en meget anseelig Del af dets Indtægter gennem direkte Skat. Jeg fandt hurtig Forklaringen. Beregningen var foregaaet paa Grundlag af Aaret 1909–10. Det var det Aar, hvis Budget Overhuset havde forkastet. Dette betød efter engelsk Lov, at de indirekte Afgifter gik ind som sædvanlig, medens de direkte Skatter, der hvilede paa det enkelte Aars Finanslov, sattes ud af Kraft. Kun frivillige Indbetalinger fandt Sted. De 13% var Resultatet deraf. Tog man Aarene før og efter med lovligt Budget, viste det sig, at de direkte Skatter i England udgjorde 31%, altsaa en Del mere end Finansministerens 26% for Danmark. Og de 31% var endda kun selve Indkomstskatten og nogle smaa Ejendomsskatter, hvorimod den høje Arveafgift, som Finansministeren ikke vilde regne til de direkte Skatter, ikke var medtaget deri. Fejlen syntes næsten endnu mere overraskende end Fejlregningen med Hensyn til den franske Teaterskat det foregaaende Aar. Neergaard maatte jo antages paa Forhaand baade at kende det almindelige Forhold mellem direkte og indirekte Skatter i England og at vide, at Budgettet for 1909–10 var forkastet og hvilke Følger det efter engelsk Ordning maatte faa for de engelske Indtægter.

Til anden Behandling stillede vi en Række Ændringsforslag til Indkomstskatteloven, nogle sammen med Socialdemokraterne, andre

alene. Vi foreslog bl. a. en Skala lempeligere nedadtil, strengere for de højere Indtægter og Formuer. Ved anden Behandling holdt jeg en Tale, hvori jeg fremlagde de almene Synspunkter, der begrundede, at vi foreslog en Skala med stærkere Stigning. Jeg understregede meget, at de, der sad med meget store Indtægter og Formuer, havde deres betydningsfulde Plads i Samfundet. Men den gode Stilling, de havde, blev kun muliggjort ved det Samfund, der omgav dem. De stod i Gæld til dette; det var rimeligt, at de betalte en Del af denne Gæld ved Skatter til det Formaal at hjælpe de daarlig stillede og holde hele Samfundsmaskineriet i Orden. Det var Betragtninger af lignende Art som dem, der fandtes i Léon Bourgeois' „La Solidarité“. Det var det Synspunkt, jeg i 1905 havde faaet lagt til Grund for Skatteafsnittet i Odenseprogrammet. For mig var ikke, saaledes som for de udprægede Tilhængere af Henry George, den enkeltes Jordbesiddelse det eneste Udtryk for hans Gæld til Samfundet, men dette maatte bestemmes ved alle de Goder, der stod til hans Raadighed i Kraft af det Samfund, der omgav ham.

Vore Ændringsforslag forkastedes, og ved tredie Behandling undlod vi da at stemme om Indkomst- og Formueskatten, medens vi stemte imod Forslagene om Forhøjelse af de indirekte Afgifter. Landstingets Flertal afviste Forhøjelsen af Indkomst- og Formueskatten. Forslaget havnede derfor i Fællesudvalg, hvor det laa en Maanedstid, medens Forligsmulighederne prøvedes ved fortrolige Forhandlinger mellem Regeringspartiet og Højre. Til Tider hed det sig, at det stod paa Sprængning, og at det vilde føre til almindeligt Brud mellem Regeringspartiet og Højre. Jeg troede ikke det mindste derpaa. Jeg betragtede Forlig om Skatterne som en given Følge af den Politik Regeringspartiet og Højre, trods alle Brydninger, i Virkeligheden havde ført i Fællesskab siden 1905.

Det lykkedes dem da ogsaa denne Gang at komme til Rette. Finansministeren gik ind paa at nøjes med ialt 3 Millioner Kr. mindre, end han fra først af havde krævet. Deraf faldt omkring en Million paa Formue- og Indkomstskatten. Og samtidig var Skalaen stærkt ændret til Gunst for de største Indkomster og Formuer. Der var under disse Forhold i vort Parti overvejende Stemning for ikke blot at stemme imod de indirekte Afgifters Forhøjelse, men ogsaa at gaa imod Forhøjelsen af Indkomst- og Formueskatten som et Led i hele Forliget. Og det blev Resultatet.

Det er tvivlsomt, om det ikke havde været klogere for denne Skats Vedkommende at sige Stemmer ikke. I den følgende Tids Agitation angrebes vi stærkt, fordi vi vel foretrak Indkomst- og Formueskat for de indirekte Afgifter, men dog gik imod den, naar Forslag forelaa. I Rigsdagen og siden paa Vælgermøderne blev imidlertid Forsvaret for Skatteforliget først og sidst, at vi i 1910 havde taget den københavnske Indkomstkattelov, som vi kunde faa den. De gamle Argumenter fra vor og fra de andres Side gentoges ved de følgende Aars Vælgermøder i det uendelige.

Under denne Skatteforhandling havde jeg været Ordfører med Hensyn til Indkomst- og Formueskatten, medens Rode var Partiets Ordfører overfor de indirekte Afgifter. Jeg kom imidlertid i disse Aar til at beskæftige mig med et betydningsfuldt Skattespørgsmaal paa anden Vis. Det var Forberedelserne til en Ændring af Ejendomsskatterne. I December 1909 havde vi faaet Edvard Brandes til at tage Spørgsmaalet om en Prøvevurdering efter Grundskyldssynspunkterne op. Han opfordrede Overskyldraadet til at stille Forslag om Fremgangsmaaden ved en saadan Vurdering. Dette forelagdes i Januar 1910 Finansministeriet, og Brandes foreslog og opnaaede derefter en Bevilling til Vurderingerne. I Maj 1910 bad Finansministeriet om Forslag til Vurderingsregler. De ivrigste Talsmænd for Grundværdibeskatningen var ikke ret tilpas ved, at det var Overskyldraadet, der skulde iværksætte Vurderingerne. Sophus Berthelsen havde ønsket et særligt Udvalg dertil. Han frygtede, at Overskyldraadet, der havde den Opgave at ordne Ejendomsskylden, skulde være altfor optaget af dennes gode Egenskaber. Men Overskyldraadets Formand, Professor V. Bentzon, der havde et meget vaagent Sind for alle nye Ideer, tog Opgaven op med megen Interesse. Raadets Forslag til Vurderingsregler kom dog først i Oktober 1910, da Neergaard var Finansminister. Det gik ud paa, at Jorden skulde vurderes efter sin Beskaffenhed pr. Arealenhed „uden Hensyn til, om Jorden hører til en større eller mindre Ejendom.“ Finansministeriet mente, at dette vilde føre til, at al Agerbrugsjord vurderedes til den Værdi, den vilde have, hvis den solgtes til Husmandsbrug, hvilket vilde føre til altfor høje Vurderinger for større Ejendomme; man ønskede derfor, at der ved Siden af en saadan Vurdering skulle foretages en Vurdering af Ejendommen som Helhed, men saaledes, at Værdien af Bygninger, Sporanlæg, Beplantning og lignende blev trukket fra. Raadet udarbejdede da Forslag til

en saadan Dobbeltvurdering, der betegnedes som A og B Vurderingerne.

I Marts godkendtes dette Forslag af Finansministeriet. Raadet bad imidlertid nogle særlig interesserede være med til videre Forhandlinger herom i Forbindelse med den første Prøvevurdering. Blandt de saaledes tilkaldte var Sophus Berthelsen, Jakob Lange og jeg. Haslev blev valgt til den første Prøve, og her holdt vi Møde sammen med Over-skyldraadet i Marts 1911. Jakob Lange var dog forhindret. Den sidste Dag kom ogsaa Neergaard og Marcus Rubin til Stede.

Jeg var, saasnt jeg havde set de foreslaaede Regler, paa det rene med, at disse ikke var tilfredsstillende. B Vurderingen gik ud fra helt andre Synspunkter og vilde slet ikke tilfredsstille Grundværditankens Talsmænd. Og med Hensyn til A Vurderingen var jeg enig med Finansministeriet i, at den vilde føre til helt urimelige Resultater for alle andre Ejendomme end Husmandsbrug. Ved Mødet foreslog jeg da, at man ikke, saaledes som forudsat, skulde vurdere Jorden efter dens Værdi i et Husmandsbrug, men at man i Stedet skulde gaa ud fra Priserne for Jorden, naar den tænktes at høre til en middelstor Bondegaard. Jeg gjorde gældende, at Hovedmassen af Landets Jord hørte til denne Driftsform, at Priserne for saadanne Ejendomme stod paa et Mellemlinje mellem Priserne paa smaa og helt store Ejendomme, og at følgelig det samlede Resultat for hele Landet ikke vilde blive meget forskelligt fra Handelsværdien. Det lykkedes mig at faa Raadet med hertil. Ogsaa Berthelsen gik med. Han var jo paa det rene med, at hvis al Jord skulde vurderes saa højt som Husmandsbrug, vilde Resultatet virke saa afskrækkende, at alle Muligheder for hans Ønsker forsvandt.

Da Neergaard kom til, gik han ogsaa ind paa mit Forslag. Man talte om, at derefter vilde B Vurderingen blive ret overflødig, men enedes dog om at foretage ogsaa den. I Overensstemmelse dermed formedes de endelige Regler for Vurderingen. Med Hensyn til Skovene opstilledes foreløbig ikke bestemte Regler. Jeg var meget tilfreds med Løsningen. Jeg regnede med, at man paa denne Vis vilde naa til Resultater, der viste, at man kunde sætte en Beskatning bygget paa saadan Vurdering i Stedet for Ejendomsskylden, saaledes som foreslaet i Odenseprogrammet.

I Sommerens Løb fandt nu Vurderinger Sted forskellige Steder i Landet. De udførtes af de stedlige Vurderingsraad under Ledelse af

Overskyldraadet. Jeg deltog derimod ikke i disse Vurderinger. Resultaterne sammenstilledes derefter af Statistisk Bureau, og i Februar 1912 forelaa Opgørelsen fra Finansministeriet. I April omdeltes en Redegørelse til Rigsdagens Medlemmer. Vi stillede straks med mig som Ordfører Forslag om Nedsættelse af et Folketingsudvalg til at gennemgaa Beretningen og eventuelt stille Forslag om supplerende Oplysninger. Jeg begrundede det væsentlig med, at Resultaterne fra København var af overraskende Art, idet man i den Usikkerhed, som fulgte af Prisedgangen efter Krisen i 1908, havde bygget paa Gætninger mere end paa konstaterede Priser. Udvalget nedsattes og anbefalede supplerende Vurderinger, som fandt Sted i Aarets Løb. Vurderingen gav denne Gang i København et naturligere Resultat. Ved Vurderingerne i 1911 var man kommet til, at Jordværdien kun skulde være 26% af Ejendomsskylden, nu kom man til 47%.

Som Helhed kunde der siges at være naaet et Resultat, som dannede et godt Grundlag, naar de politiske Forhold blev til at tage Spørgsmaalet op for Alvor. De anstillede Beregninger svarede til, hvad jeg havde ventet. De gav Grundlag for en Overgang fra Ejendomsskyld til Grundskyld, men de kunde ikke siges at underbygge de ivrige Grundskyldstilhængeres Forventninger om, at meget store sociale Fremskridt kunde naas ad denne Vej.

I betydeligt Omfang kom jeg i disse Aar til at deltage i Forhandlinger om vigtige Dele af den sociale Lovgivning. Jeg havde et stærkt Indtryk af, at der overfor denne var sket et Omslag i „Venstre“s Opfattelse. „Før var det sociale Reformarbejde Venstres Stolthed“, skrev jeg i en Artikel i „Tilskueren“, September 1911. Men „Nu knurrer Regeringstilhængere omkap med de gamle Højremænd ved Tanken om den sociale Lovgivning.“ I stigende Grad begyndte man at klage over den overhaandtagende Humanitet. Den gamle moderate Folketingsmand Chr. Ravn brugte de stærkeste Ord. „Ved al den Understøttelse“, sagde han, „tager man Kraften og Modet fra Folk, man tager Mandens Styrke og Kvindens Styrke bort eller svækker den.“ Det var Frygten for, at den voksende Tryghed skulde svække Energi og Udholdenhed, der allerede nu meldte sig. I en Grundlovstale i Herning i 1911 skildrede Indenrigsminister Jensen-Sønderup, hvorledes man nu var ved at drukne i Humanitet; Folk vilde føle sig meget rankere, hvis de betalte Præmier til et Alderdomsfond, end naar de

havde Udsigt til at faa Alderdomshjælp uden at have betalt Præmier i Forvejen. „Hjælp til Selvhjælp“ blev et staaende Omkvæd.

Man begyndte ogsaa at klage over Skatterne under Indtryk af den Indkomst- og Formueskat, der var indført i 1903. En af „Venstre“s Rigsdagsmænd, Konsul Birch, holdt bevægede Taler om Folk med over 15 000 Kr. om Aaret, hvem de store Skatter røvede Lysten til at tjene Penge. I min Artikel i „Tilskueren“ sammentrængte jeg den Tankegang, der nu bredte sig fra Højre til „Venstre“ i Ordene: „Det er saa sundt for Smaafolk at betale og hjælpe sig selv, det gør dem flittige og sparsommelige; det er saa ødelæggende for velhavende Folk at betale høj Skat, det røver dem Virkelyst og driver dem til Ødselhed.“

Den Modbevægelse mod den sociale Hjælpevirksomhed, der siden stadig har levet, satte saaledes ind allerede paa et Tidspunkt, hvor denne Hjælps Omraade endnu var særdeles beskedent.

Udfra den Tankegang, han havde givet Udtryk for i Grundlovstalen, begyndte Jensen-Sønderup rundt om i Landet at udvikle sine Ideer om tvungen Folkeforsikring. I 1903 var der blevet nedsat en Kommission til Overvejelse af en almindelig Invaliditets- og Alderdomsforsikring, og i 1909 blev Jensen-Sønderup dennes Formand. Under Forhandlingerne satte han sig overmaade fast i Ideen om en tvungen Folkeforsikring mod Alderdom og Invaliditet, bygget op efter tysk Forbillede. Han var en særdeles arbejdsom Mand med megen Evne til at sætte sig ind i Sagerne, men ogsaa med en Tilbøjelighed til at bide sig fast i visse Tanker, som han derpaa fastholdt med en Stædighed, overfor hvilken alle Grunde prellede af.

Den Idé, han nu var standset ved, var, at alle i Alderen fra 16 Aar til 30 Aar skulde betale 25 Kr. aarlig til et Forsikringsfond, der da senere skulde betale hver af dem, naar de blev 65 Aar eller blev Invalid, 200 Kr. aarlig. Muligvis skulle der, naar det hele en Gang om henved 50 Aar var i fuld Virksomhed ydes et Tilskud fra Stat og Kommune. Afgiften vilde udgøre ca. 15 Millioner Kr. aarlig, og ved Hjælp af den skulde opspares et Fond paa ca. 1400 Millioner Kr., af hvis Renter Ydelserne skulde betales.

Tanken om en Forsikring kunde paa Forhaand for mange synes tiltalende, man havde jo det tyske Forbillede at holde sig til. Jeg tog imidlertid Planerne op til nøje Prøvelse og fandt dem helt haabløse. De 700.000, der skulde betale Afgiften, vilde komme til at betale 17–18 Millioner Kr. aarlig, noget lignende som alle de direkte Statsskat-

ter den Gang udgjorde. For unge Ægtepar betød det 50 Kr. om Aaret uanset deres Vilkaar; det vilde være en Kopskat af værste Art, selv om man nok saa meget kaldte det Præmier i Stedet for Skat. Mange vilde slet ikke kunne betale; Kommunerne skulde da betale for dem. Det, man opnaaede, var en Udsigt til, hvis man blev Invalid eller naaede over de 65, at faa 200 Kr. aarlig, hvis Købekraft om et halvt Aarhundrede ingen vilde have nogen Anelse om. Det halve Aarhundrede er jo endnu ikke gaaet, og unægtelig vilde nu de 200 Kr.s Købekraft være beskednen. Administrationsudgifterne vilde blive meget store. I Tyskland, hvor det hele fandtes, om end i mindre fantastisk Form, gik $\frac{1}{10}$ af den aarlige Indtægt til Administrationen.

Vort Parti sluttede sig til mine Synspunkter, og Socialdemokraterne gik selvsagt imod Planerne. Vi var naturligvis ikke mod Programmet „Hjælp til Selvhjælp“. Man havde det jo ved Sygekasser og Arbejdsløshedskasser, i Grunden ogsaa ved Hjælpekasserne; og vi kunde tænke os det anvendt ved en Invaliditetsforsikring, hvor det vilde dreje sig om beskedne Beløb. Men vi vilde ikke gøre det til et Dogme, der rent skematisk anvendtes ogsaa paa Omraader, hvor det ikke passede. Og det gjorde det ikke for Alderdomshjælpens Vedkommende, hvor Beløbene maatte blive meget store, og hvor Udbyttet af de store Beløb, de Unge skulde betale, maatte fortone sig for dem som noget, der først kunde komme dem til Gode i en fjern og usikker Fremtid. Dér foretrak vi en Ordning, der byggede paa det Berg-Hørupske Forslag fra 1890, der gik ud paa faste Takster for Understøttelsen for dem, der ønskede det, suppleret ved en af Staten opmuntret frivillig Forsikring. Fremfor det tyske Forbillede saa jeg hen til den Lovgivning om Alderdomshjælp, Lloyd George i 1908 havde gennemført i England.

Jeg tog Diskussionen op dels gennem en Kronik i „Politiken“ og dels ved adskillige Møder ude i Landet og under Finanslovsbehandlingen. Imidlertid fik dette Spørgsmaal ikke foreløbig praktisk Betydning. Kommissionen arbejdede med Planerne til 1914. Da var Situationen ændret, Radikale og Socialdemokrater var Flertal i Folketinget, saa der var ikke farbar Vej for Planer af den Art. Allerede i August 1911 udtalte forøvrig et af Kommissionens Venstremedlemmer, Falbe-Hansen, sig i en Artikel i „Tilskueren“ mod Jensen-Sønderups Forslag.

Hjælpekasselovgivningen laa for til Revision i Samlingen 1912–13. Forud var gaaet en Ændring af mit Cirkulære fra 1909. Man var i Landstinget meget misfornøjet med, at et stort Antal Personer, navnlig

Enker, som Følge af Cirkulæret var overført til Hjælpekasserne. I 1911 sagde Jensen-Sønderup overfor Klagerne, at han vilde opretholde Cirkulæret, indtil Spørgsmaalet om Enkerne var ordnet ved særlig Lov. I 1912 gik han imidlertid ind paa at ophæve Cirkulæret, uden at denne Forudsætning var opfyldt, og i Juli 1912 kom der et indenrigsministerielt Forbud mod Overførelsen.

I Efteraaret 1912 forelagde han dernæst et Hjælpekasseforslag, der var egnet til afgørende at indskrænke Kassernes Virksomhed. Den Uvillie, der var vokset op i „Venstre“, vendtes i væsentlig Grad mod Hjælpekasserne, medens vi lagde stor Vægt paa disse som et Middel til at holde mange Mennesker fri af Fattigvæsenet. Jensen-Sønderups Forslag betød, at Kasserne kun kunde yde en rent forbigaaende Hjælp. Mange, de havde holdt fri af Fattigvæsenet, vilde være hjemfaldne til dette. Hidtil havde op imod Halvdelen af den Hjælp, disse Kasser ydede, haft Karakter af vedvarende Hjælp. Det nye Forslag gik afgjort mod den Tankegang, der havde været raadende endnu i 1907, da Loven blev givet.

Jeg gik som Ordfører for vort Parti haardt imod det nye Forslag baade i Folketingssalen og i Udvalget, og samme Standpunkt indtog Socialdemokraterne. I Udvalget lykkedes det os at faa de andre med til visse Forbedringer af Forslaget. Derimod glippede vore Forsøg paa at faa Statstilskudet sat op.

I Landstinget satte man imidlertid udtrykkelig Betegnelsen „midlertidig“ om Hjælpen ind og forlængede Tiden mellem Fattighjælp og Hjælpekassehjælp fra 1 til 3 Maaneder. Da Forslaget i den forringede Skikkelse vendte tilbage til Folketinget, stillede vi Ændringsforslag, idet vi bebudede, at vi vilde undlade at stemme ved den endelige Vedtagelse, hvis disse forkastedes. Dette skete. Imidlertid fremsatte Jensen-Sønderup under Debatten en Udtalelse om, at det var en Lov, der gik ud paa „at yde en rent midlertidig Hjælp“. Dette bevirkede, at jeg erklærede, at hvis han fastholdt denne Opfattelse, maatte vi stemme imod Loven, der i Forvejen snarest var en Forringelse af det bestaaende, og i høj Grad blev det ved denne Fortolkning. Det lykkedes ikke at faa en Tilbagetagelse af disse Ord fra ham, og vi stemte da imod Loven. Det samme gjorde Socialdemokraterne. Da Flertallet i Folketinget skiftede kort Tid derefter, førte Rode i Januar 1914 ved en ny Fortolkning Hjælpekassernes Virksomhed i nogen Grad tilbage til Sporene fra før Lovgivningen af 1913, og under Krigen gav Dyrtilslov-

givningen dem en langt større Betydning og en anden Karakter, end de oprindelig havde haft.

Ogsaa om Hjælpen til Enker med Børn førtes i disse Aar megen Diskussion. P. Sabroe havde indbragt Forslag i Samlingen 1908-9 og de følgende to Samlinger. Jeg havde søgt at naa et Resultat ved at tage Spørgsmaalet op paa Hjælpekasseloven i 1909-10. I 1911-12 fremsatte Jensen-Sønderup Forslag. Motiverne sagde, at han trods Sympati for en Tvangsforsikring havde holdt sig til Forsørgelsesprincippet, da dette i Forvejen fulgtes for Forsorgen for Børn. Hjælpen skulde ydes efter Skøn. Forslaget tog i Overensstemmelse med Klaus Berntsens særlige Ønske Enkemænd med Børn med. Det byggede i øvrig paa en Udvalgsberetning fra den foregaaende Samling fra et Udvalg nedsat om Sabroes Forslag.

Jeg var med i Udvalget, og det lykkedes os der at blive enige om et noget ændret Forslag. Det gik til Landstinget, men blev liggende der. I 1911-12 fremsattes det i Landstinget. Her skete det lidt overraskende, at Højre, Frikonservative, Socialdemokrater og Radikale i Udvalget enedes om at ændre Forslaget meget væsentlig. De opgav det frie Skøn, satte i Stedet en Ret til faste Beløb for de Enker med Børn, der havde under en bestemt Formue og Indtægt. Enkemændene gik ud.

Det var Herman Trier, der for vort Vedkommende var med dertil. Vi var jo vel tilfreds dermed, da vi i det hele havde Sympati for faste Regler. „Venstre“ foretrak at blive ved det frie Skøn, og Folketinget vendte tilbage til det tidligere Forslag. Men saa endte Sagen i Fællesudvalg. Her lykkedes det os at blive enige om en Affattelse, der svarede ret nøje til Landstingsflertallets. Vi havde med megen Iver virket for Forstaaelse om denne Sag.

Ogsaa Arbejdsløshedskasseloven fra 1907 var i Samlingen 1912-13 til Revision. Jensen-Sønderup foreslog her, at Statstilskud ikke maatte ydes for de Medlemmers Vedkommende, hvis Indtægt oversteg visse lave Beløb; han havde sat sig i Hovedet, at der ikke maatte ydes Tilskud til dem, der havde en nogenlunde taalelig Løn. Vi og Socialdemokraterne forklarede ham, at hvis den Regel gennemførtes, vilde Følgen blive, at de nogenlunde vellønnede Arbejdere forlod Kasserne. Det var jo dem, der havde mindst Udsigt til at blive arbejdsløse. Deres Deltagelse i Kasserne betød netop en Ydelse fra deres Side til de mindre vellønnede Arbejdere. Det gjorde intet Indtryk paa Jensen-Sønderup, men i Udvalget forstod alle Partier det, og Ideen opgaves. I Stedet

kom en Definition af Begrebet Lønarbejder i Overensstemmelse med et Forslag, vi stillede. Landstinget ønskede nogle Ændringer, og det bevirkede, at Forslaget ikke blev færdigt, før Samlingen sluttede.

Der var da i disse Aar ret omfattende Drøftelser af den sociale Lovgivning. Jeg var for nogle af Lovenes Vedkommende vor Ordfører, i andre Tilfælde med i Udvalget, men selv hvor dette ikke var Tilfældet, fulgte jeg med megen Interesse Behandlingen af disse Love. Hvor det var muligt, søgte jeg at opnaa Enighed om Forbedringer, selv om disse var beskedne, men jeg gik stærkt imod den Bevægelse, der nu gjorde sig gældende i „Venstre“ for at stramme Betingelserne for Samfundets Hjælp til de økonomisk svagest stillede. Det var jo, selv om man mente, at der knyttede sig en vis Fare til den voksende Tryghed, Sociallovgivningen skabte for disse, givet, at den Hjælp, der paa det Tidspunkt var Tale om, var saa yderlig beskednen, at der i hvert Fald ikke kunde være knyttet saadanne Farer dertil. Det lykkedes ikke helt at hindre Tilbageskridt, men de blev dog kun smaa, før Valget i 1913 skabte et nyt Flertal.

Som Indenrigsminister havde jeg opnaaet at føre den længe drøftede Beværterlov gennem Folketinget. Men først i 1912 naaede den at blive endelig vedtaget. Landstinget foretog meget indgribende Ændringer, saa Lovens Rækkevidde blev meget ringere end haabet. Et Hovedpunkt var, at Bestemmelserne om Kommuneafstemning, som Landstingsflertallet hele Tiden havde været imod, helt udgik.

Det var en sjelden Ting, at udenrigspolitiske Spørgsmaal overhovedet berørtes i Rigsdagen i de Tider, men det skete dog enkelte Gange i de tre Aar, og i disse Tilfælde var jeg Ordfører for vort Parti. Udenrigsministeren, Grev Ahlefeldt, var en meget imødekommende og velmenende Mand, og han satte Pris paa at være i Føling med Rigsdagen. Ministeriet var godt ledet af de to Departementschefer A. Bernhoft og H. Zahle. Vi for vort Vedkommende lagde Vægt paa, at de Modsætninger, der bestod paa andre Omraader, ikke skulde gøre sig gældende overfor de udenrigspolitiske Forhold.

I Samlingen 1910–11 forelaa Forslag om Forlængelse af Voldgiftstraktaten af 1905 med England. Det var en Aftale af ret ufuldkommen Karakter. Voldgiftsforpligtelsen var indskrænket til Tvistigheder af retslig Karakter, og endda betinget af, at Striden ikke berørte „Livsinteresser, Uafhængighed eller Ære“. Udenrigsministeriet havde for-gæves bestræbt sig for at faa England til at give Aftalen et mere til-

fredsstillende Indhold. Forslaget forelagdes først i Landstinget. Dér tog overhovedet ingen af Medlemmerne Ordet, og i Folketinget var jeg ene derom. Jeg anerkendte de Bestræbelser som var gjort gældende paa dette Omraade, indledede i Deuntzers Tid, og som nu fortsattes udtrykte Tilfredshed med, at Danmark havde opnaaet tre Aftaler af videregaaende Art, spurgte om Muligheden for at faa vore utilfredsstillende Aftaler med Sverige og Norge forbedrede og om Muligheden af at opnaa en Voldgiftsaftale med Tyskland. Grev Ahlefeldt svarede meget velvillig paa de forskellige Spørgsmaal.

Aaret derefter fulgte en Voldgiftstraktat med Frankrig. Det var atter en Fornyelse af en Konvention fra 1905, men man gik nu videre, idet der angaves en Række Tilfælde, hvor Forbeholdet med Hensyn til Livsinteresser, Uafhængighed og Ære ikke skulde kunne gøres gældende. Denne Gang tog en Ordfører for hvert af Partierne Ordet; jeg understregede, at det Spor, man her var kommet ind i, svarede til Forslag fremført i den interparlamentariske Union og derefter drøftede ved Haagerkonferencen.

Medens disse Traktater gik ret ubemærkede hen, kom der i 1911–12 til at staa stærkt Gny af en anden Sag. I Majhæftet 1911 af det højkonservative „Preussische Jahrbücher“ havde Marcus Rubin offentliggjort en Artikel med Titlen: „Deutschland, Nordschleswig und Dänemark von einem Dänen“, og denne fremkom derpaa i September i „Tilskueren“. Artiklen vendte sig til Tyskerne med Opfordring til at forstaa den sønderjydske Befolknings Stemninger, opgive det strenge Landraadsregimente i Sønderjylland og undlade Forsøgene paa at germanisere de Danske dér. Den erkendte samtidig, at Pragfredens § 5 var borte og tog til Orde for et godt Naboforhold mellem Danmark og Tyskland. Straks efter Artiklens Fremkomst brød en Vredesstorm løs i den konservative Presse paa Grundlag af nogle Vendinger, hvori man, uden at det er til at se hvorfor, saa Udtryk for en Hældning til tysk Side, der ansaas for en Afvigelse fra den ligelige Politik overfor de fremmede Magter. Rubin skildredes som en Mand uden Fædrelandsfølelse, og man slog fast, at Regeringen umulig kunde dele hans Opfattelse.

Nu var Forholdet dette, at Artiklen i Forvejen var kendt og billiget af Udenrigsministeren og saa vidt mig bekendt ogsaa af andre Mini- stre. Desuden af H. P. Hanssen. I August 1911 udsendte Regeringen en Erklæring om, at Artiklen i sine Hovedsynspunkter var i Overens-

stemmelse med de i den danske Regering herskende Anskuelse. Denne Erklæring foraarsagede, trods det Samarbejde, der paa dette Tidspunkt bestod mellem Regeringen og Højre, endnu heftigere Angreb. Saa stærkt blev dette Røre, at Folketingets to Højregrupper til sidst fandt det nødvendigt at anmelde en Forespørgsel til Udenrigsministeren om Sagen.

Den 14. Februar 1912 kom Forespørgselen til Behandling. Forhandlingen fik et yderst roligt Forløb; Ordfører for Højregrupperne var Dr. H. L. Møller, der optraadte med megen Forsigtighed. Han sagde, at Artiklen og visse militære Forholdsregler havde „styrket Formodningerne om en saakaldt „tyskvenlig Kurs“ i den nuværende Regerings Ledelse af den ydre Politik – om en Heldning mod vor sydlige Nabomagt paa Omraader, hvor det ikke skønnes nødvendigt end sige gavnligt for os.“ Men han erkendte dog, at disse Slutninger ikke var berettigede.

Grev Ahlefeldt svarede straks: „Vi ere hverken direkte eller indirekte bundne ved mundtlige eller skriftlige Aftaler, endsige ved Traktater eller Alliancer. Regeringen er i den bedste Forstaelse med alle andre Regeringer, og ingen af disse har forsøgt at bringe os til at fravige vor fuldkommen upartiske Holdning.“ Under Drøftelser med Tyskland af de Vanskeligheder i Forholdet til Tyskland, der udsprang af Stillingen i Sønderjylland, havde to Kendsgerninger været bestemmende: „dels, at den traktatmæssig bestaaende Tilstand skal fuldt ud respekteres, dels, at Bevarelsen af dansk Sprog og Kultur hos Danske i Udlandet ligger vide Kredse af vort Folk stærkt paa Sinde.“ Grev Ahlefeldt fandt Rubins Artikel ønskelig og forsvarede den stærkt.

I. C. Christensen stillede derefter en Dagsorden, der udtrykte Tingets Tilslutning. Han gav ingen Begrundelse. Stauning sluttede sig dertil, da Udenrigsministeren saa stærkt havde hævdet „den absolutte Neutralitet overfor andre Stater.“ Jeg udtalte min Tilfredshed med, at denne Diskussion var kommet til Klaring overfor Angrebene, glædede mig over, at ingen i Tinget havde billiget disse. Det syntes mig tiltalende, at Regeringen saa klart havde taget Ansvaret for Rubins Artikel. Ogsaa H. L. Møller gav derefter sin Tilslutning til Dagsordenen. Denne vedtoges enstemmig, og den Dag var Tingets Medlemmer mødt talstærkt frem, medens Deltagelsen i Møderne ellers i disse Aar var meget beskedent.

Den lille Diskussion bragte, hvor forsigtig den end var ført, klart

Udtryk for den Vanskelighed dansk Udenrigspolitik stod overfor. Alle Kendsgerninger henviste Danmark til at tilstræbe et godt Forhold til Tyskland, samtidig med at vi hævdede vort nationale Særpræg og bevarede vort neutrale Sindelag. Men hver Gang Bestræbelserne for dette gode Forhold kom til Udtryk, fremtraadte stærke, lidenskabelige Stemninger i Kredse, der for sig hævdede at sidde inde med den stærkeste Nationalfølelse, og for hvem saadanne Bestræbelser syntes en Nedværdigelse, en Opgivelse af national Værdighed.

Jeg forstod udmærket disse Stemninger; jeg havde selv delt dem i min Skoletid og i den første Studentertid, men jeg havde siden lært, at ingen havde Ret til at lade sig saaledes henrive af disse Stemninger, at de derved udsatte det danske Folks Velfærd, saa lidt som de havde Ret til at regne sig selv for bedre Fædrelandsvenner end dem, der erkendte de naturlige Følger af det danske Folks beskedne Tal og det danske Lands Beliggenhed.

En „Affære“ vakte i disse Aar megen Opsigt navnlig i Embedsverdenen og i Universitetskredse. Det var Justitsminister Bülow, der gav Anledning dertil. Bülow var en meget beundret Advokat i Højesteretskranken, smidig og elegant i en Debat, men der viste sig for ham som for saa mange megen Vanskelighed ved pludselig at glide ind i det parlamentariske Arbejde. Han kom hurtigt ud for megen Kritik. Denne naaede et Højdepunkt, da han i 1911 afskedigede Sundhedsstyrelsens Formand, Dr. Muus. Anledningen var en Klage fra Redaktør Reventlow over, at Dr. Muus havde indstillet en Distriktslæge paa Lolland, der antoges at være drikfædig, til et Embede som Distriktslæge andetsteds i Landet. Da Afskedigelsen meddeltes, ledsagede Justitsministeren den med en længere Redegørelse, der formede sig som et hvast Angreb paa Dr. Muus. Han beskyldtes for overfor Justitsministeren at have fortiet Oplysninger om vedkommende Distriktslæge, som han sad inde med.

Denne Redegørelse fremkaldte en Storm af Protester fra en Række af Landets mest ansete Læger, Pressen tog Sagen op, og navnlig førte Rode i „Politiken“ en stærk Kampagne mod Justitsministeren i den Anledning. Saa voldsomme blev Angrebene og saa stærk Genlyd fremkaldte de i vide Kredse, at Regeringen og dens Parti fandt det hensigtsmæssigt at føre Spørgsmaalet ind i Folketinget for at kunne styrke Justitsministerens Stilling ved Folketingsflertallets Tilslutning. Slebs-

ager og Dr. Moltesen indbragte da i Tinget en Forespørgsel til denne, som kom til Behandling i Slutningen af November 1911.

Rode, der havde behandlet Sagen i „Politiken“, havde selv Lyst til at være Ordfører, men Brandes var ivrig imod dette, ønskede vel ogsaa, at Behandlingen saa vidt mulig skulde holdes borte fra Bladpolemiken. Brandes fik det da ordnet saaledes, at jeg blev Ordfører. Han var i nær personlig Forbindelse med Lægerne og sendte Dr. Muus ud til mig, for at jeg før Debatten kunde faa et personligt Indtryk af dennes Opfattelse.

Det blev to bevægede Dage. Sagen drøftedes med tæt besat Sal og med Tilhørerpladserne overfyldte, navnlig af Jurister og Læger, der viste megen Tilbøjelighed til Stemningsudbrud. Bülow lagde for med en længere Fremstilling. Han gjorde den meget advokatorisk, som Redegørelsen havde været det. Han hævdede nu, at Dr. Muus med Forsæt havde undladt at omtale for ham, at Distriktslægen ansaas for drikkældig. Som en Art Vidnesbyrd om Forsætligheden anførte han, at i den Samtale, hvor han havde rettet Bebrejdelser mod Dr. Muus for Fortielsen, var det kommet til, at denne „slog Øjnene ned som en Mand, der var ramt af Sandheden.“ Dr. Muus mente iøvrig, at han tidligere havde omtalt Klagerne over Distriktslægen, men det bestred Justitsministeren. I hvert Fald oplystes det, at han havde gjort det overfor den tidligere Justitsminister, Zahle.

Jeg fremhævede stærkt, at Sagen ikke var et Partispørgsmaal, men drejede sig om en Mands Ret. En Minister kunde kræve loyal Medvirkning af sine Embedsmænd, og han havde Ret til at afskedige dem, men netop fordi denne Ret var saa vidtgaaende, maatte den anvendes med „den alleryderste Forsigtighed“. Jeg gjorde opmærksom paa, at Justitsministeren nu gik videre end i Redegørelsen, idet han nu paa-stod, at Dr. Muus forsætlig havde fortiet Oplysningerne om Distriktslægen for ham, og at han ved senere Benægtelse deraf havde gjort sig skyldig i bevidst Usandfærdighed.

Jeg hævdede, at en saadan Anklage kunde en Minister ikke rette uden at have „et ganske overordentlig vægtigt Bevis“. Men i Virkeligheden havde han ikke andet Bevis end de nedslagne Øjne. „Jeg ved ikke“, fortsatte jeg, „om det passer, men jeg har det Indtryk, at det et Par Gange under de faa Ord, jeg her har sagt, er lykkedes mig at faa den højtærede Justitsminister til at slaa Øjnene ned. Men det er maa-ske et forkert Indtryk, og det kan jo ogsaa have været et forkert Ind-

tryk for den højtærede Justitsminister, at han har faaet Dr. Muus til ved den Lejlighed at slaa Øjnene ned som en Indrømmelse.“ „Skulle vi bedømme det foreliggende Materiale, saaledes som man historisk bedømmer Materiale, naar man søger at faa Sandheden frem, maa man sige, der er intet som helst Bevis ført for Forsætlighed, der er ganske overvejende Sandsynlighed for, at der foreligger en tilfældig Forglemmelse, hvis der overhovedet er begaaet nogen Forglemmelse.“

Jeg sagde, at Tinget maatte kræve en Undersøgelse, før det tog Stilling. Jeg spurgte Konsejlspræsidenten, om han vilde foranledige en saadan. Hvis han ikke vilde, maatte Tinget stille dette Krav. „Rigsdagens Forhold til Ministrene er dette, at Rigsdagen maa støtte Ministrene, hvor Embedsmænd træde hindrende i Vejen for deres Optræden; men Rigsdagen har ogsaa en anden Pligt, og denne Pligt er at være en Art Værneting for de Embedsmænd, der staa under de danske offentlige Myndigheder, Ministeriet, Rigsdagen og Kongen.“

Klaus Berntsen svarede, at han ikke vilde foranledige nogen Undersøgelse. Fra konservativ Side udtalte Ellinger sig meget kritisk overfor Justitsministeren, medens Lars Dinesen helt gik ind for ham. Han betragtede det hele som noget, der var sat i Scene af de radikale Læger, ganske uanset, at der blandt de paagældende ansete Læger var en hel Række, som ingenlunde var radikale.

Debatten endte med, at jeg efter Aftale med Socialdemokraterne foreslog en Dagsorden, der udtrykte Beklagelse af, at Ministeriet trods den herskende Uklarhed nægtede sin Medvirkning til en nærmere Undersøgelse. Dette Forslag forkastedes med 62 mod 40. Hele Højre stemte imod trods Ellingers skarpe Ord, han selv ogsaa.

Ved Finanslovens anden Behandling i Januar 1912 fulgte en ny to Dages Debat om samme Emne. Bülow havde foreslaaet at give den Mand, han havde udset til Sundhedsstyrelsens Formand, Københavns Stadslæge, Hoff, en forøget Anciennitet i den nye Stilling. I den Anledning havde Finansudvalget begæret og faaet en Række Aktstykker, Sagen vedrørende, og i Tilknytning hertil tog Diskussionen da Fart igen. Den førtes i første Række for vort Vedkommende af Zahle, der var vor Ordfører i Finanslovssager, men ogsaa Rørdam tog livligt Del i den. Jeg derimod ikke.

Det antoges almindelig, at Bülow følte sig nær knyttet til Stadslæge Hoff. Zahle var af den Opfattelse, at det afgørende havde været, at Hoff for enhver Pris ønskede at faa Muus fjernet og selv at faa Stil-

lingen. Imidlertid var det nu oplyst, at Hoff som Stadslæge havde holdt Haand over nogle morfinistiske Læger. Det man anklagede Muus for, forelaa da i hvert Fald i værre Form for Hoff's Vedkommende.

Ved tredie Behandling drøftedes Sagen igen i to Møder. Denne Gang sluttede jeg Diskussionen ved at gøre Resultatet op. Det var nu klart, hævdede jeg, at Afskedigelsen havde været uretfærdig, da Ministeren intet som helst Bevis kunde føre for den forsætlige Fortielse. Ministeren havde Gang efter Gang givet Tinget saa ufuldstændig Besked, at det var ensbetydende med Vildledning. Og han havde handlet vilkaarligt og uretfærdigt i sin Stilling overfor Muus og Hoff. „Det forekommer derfor mig,“ sluttede jeg, „at det Resultat Tinget maa uddrage af de Forhandlinger, der have fundet Sted om disse Spørgsmaal, er, at vi ikke med nogen Tryghed kunne modtage de Oplysninger, der komme fra den højtærede Justitsminister, og at vi ikke med nogen Tillid kunne se hen til, at han ved sine administrative Handlinger vil være i Stand til at træffe sine Afgørelser paa retfærdig Vis.“ Justitsministeren gav intet Svar herpaa. Forøvrig stillede han til Til lægsbevillingsloven Forslag om at forhøje Muus' Pension.

Vi modtog efter disse Diskussioner en Række Vidnesbyrd om, hvor dybt dette Spørgsmaal var gaaet i Bevidstheden hos Embedsmændene. I det hele maa det siges, at denne Sag i væsentlig Grad svækkede Bülow's Stilling overfor den offentlige Mening.

Et Spørgsmaal af helt anden Art satte i Efteraaret 1912 Folketingsmændenes Sind i adskillig Bevægelse uden at vække megen Opmærksomhed udenfor Salen. Det gjaldt Overgangen til at tale fra en Talerstol. Det havde hidtil været saaledes, at Medlemmerne talte enten fra deres egen Plads eller fra en Plads, der ansaas for særlig egnet dertil. Det sædvanlige var, at Medlemmerne holdt sig til deres egen Plads. Godt var det ikke. Der var adskillige Pladser, hvorfra man ikke kunde tale op mod Formandspladsen uden at vende Ryggen til en stor Del af Medlemmerne. Og der var mange Pladser, hvorfra Talerne hørtes daarlig, naar Taleren ikke havde en særlig kraftig Røst og anvendte den. Værst var det for Stenograferne. Naar en Taler fik Ordet, saa man dem styrte fra den foregaaende Talers Nærhed hen mod den nye Talers Plads for dèr at tilkæmpe sig en Bordplads, hvor det var muligt at skrive.

Nu var i Foraaret 1912 I. C. Christensen blevet valgt til Formand.

Han var ivrig Tilhænger af, at man skulde benytte Talerstol, og han foranledigede, at Spørgsmaalet blev rejst af Udvalget for Forretningsordenen. I vort Parti var der ikke saa lidt Uvillie derimod. Slengerik især syntes, at der blev for meget Teater, naar man saaledes skulde op paa en Talerstol; Alfred Christensen mindede om Tschernings gamle Forsvar for at tale fra Plads, at adskillige jævne Medlemmer vilde føle sig saa ilde tilpas paa Talerstolen, at de foretrak at tie stille, naar der ikke forelaa helt tvingende Grunde for dem til at tale. Ivar Berendsen, der var vor Talsmand i Forretningsudvalget, foreslog, at det skulde overlades hvert Medlem selv at bestemme, om han vilde blive paa sin Plads eller gaa op paa Talerstolen, medens Flertalsforslaget gik ud paa, at Talerstolen skulde være Regelen, medens Formanden skulde kunne tillade Medlemmer, der ønskede det, at tale fra deres Plads. Berendsens Ændringsforslag forkastedes, og jeg var mellem dem, der derefter stemte for Hovedforslaget. Dette vedtoges, og i den følgende Tid taltes der næsten altid fra Talerstol.

Ogsaa i disse Aar førtes der megen Diskussion om Militærspørgsmaalet. Jeg deltog meget lidt i den; den gjaldt jo nu ikke de afgørende Hovedspørgsmaal, men Enkeltheder, som ikke i større Grad interesserede mig. Jeg samlede væsentlig mit politiske Arbejde om de sociale Spørgsmaal, jeg som Indenrigsminister havde haft med at gøre.

Klaus Berntsen gentog i denne Tid atter og atter, at det var hans Opgave at gennemføre de ny Militærlove „loyalt“, men det hindrede ikke, at han fik adskillige Vanskeligheder med de toneangivende Officerer, bl. a. vedrørende Garnisonen i Fredericia. Han viste som Forsvarsminister stor Interesse for Tonen i Hæren og for en tilfredsstillende Behandling af Mandskabet. Endnu i 1910 udstedte han en Kundgørelse, der forbød Banden og Eder overfor Mandskabet. Han har selv berettet om, hvor svært det faldt Officererne at følge dette Paalæg. Det er vel troligt, at hans Bestræbelser har haft nogen Virkning, men de hindrede ikke, at der i disse Aar, som sædvanligt var, fulgte den ene „Soldateraffære“ efter den anden. Fra radikal og socialdemokratisk Side klagedes stadig over de Overgreb, som fandt Sted; baade i Pressen og i Folketinget tog man fra vor Side til Orde derimod. Klaus Berntsen gjorde sit bedste for at faa det til at gaa bedre, men Affærerne kom stadig igen.

Det Spørgsmaal om Grundlovsændring, der havde faaet Liv og Styrke under vort Ministerium, samlede i Ministeriet Berntsens første

to Aar kun ringe Interesse. I Samlingen 1910–11 fremsattes et Grundlovsforslag, men det kom først helt hen i December Maaned, og det indskrænkede sig til det Modforslag, Delegationspartierne i April havde stillet op mod vort Grundlovsforslag. Det gik altsaa ud paa at udvide Valgretten til Folketinget og fastsætte Valgkredsens Tal til højst 132. Det fulgtes af et dertil svarende Valgkredsforlag. Det var jo en Fremgangsmaade, som Erfaringer viste ikke vilde bringe Resultat. Fra vor Side krævede vi Spørgsmaalet om Landstinget rejst, men derom vilde man ikke høre Tale. Forslaget kom hen paa Foraaret til Landstinget. Her gik Højre imod, medens de Frikonservative nøjedes med at erklære sig rede til Forhandling om „en samlet Forfatningsrevision“. I Samlingen 1911–12 tog man fat med samme Forslag i Landstinget; men Udvalgets Betænkning afgaves først, da Samlingen var lige ved at være forbi, og kom ikke til Behandling.

Ministeriet Berntsens to første Rigsdagssamlinger bragte da ikke afgørende Begivenheder. Ministeriet syntes at nøjes med at være til og at klare de Dagens Spørgsmaal, som maatte klares. Hovedopgaven blev Gennemførelsen af de nye Skatter. Den øvrige Lovgivning slæbte sig hen, uden at Ministeriet syntes stærkt interesseret i, om der blev noget ud af den eller ikke. Tit laa Forslag meget længe i Udvalg, og kun det nødvendigeste førtes frem til Afgørelse mellem de to Ting.

I min Artikel i „Tilskueren“ September 1911 formede jeg mit Indtryk deraf i Ordene: „Der er en Sløvhedens Ro over dansk Politik for Tiden. Sidste Rigsdagssamling var i usædvanlig Grad død og resultatløs, og Regeringen og dens Flertal i de to Ting vil utvivlsomt gøre, hvad der staar i deres Magt for at Ministeriet Berntsens anden Samling skal blive lige saa tom som den første. Og ogsaa i Befolkningen er der en vis Træthed efter det stærke Røre, der herskede fra 1908 til 1910.

Men under denne tilsyneladende Stilstand fortsættes jevnt og sikkert den Forskydning i Partierne og det Skifte i Stemningerne, der begyndte saa smaat straks efter Systemskiftet og tog Fart fra 1905. Disse Aars afgørende politiske Begivenhed er den stedse stærkere Tilnærmelse mellem det sejrende Venstres Hovedstyrke og det besejrede Højre.“ „Historien har mangt et Eksempel paa, at Sejrherrerne antog de besejredes Tro, Sæd og Skik. Regeringspartiets Historie i Aarene efter 1901 er et af disse Eksempler.“

Man stod nu overfor Rigsdagsperiodens sidste Samling. Man vilde

vanskelig kunne gaa til det Valg, som 1913 maatte bringe, med Skat-
telovene som eneste væsentlige Resultat.

Vi nærrede ikke store Forventninger med Hensyn til Regeringens
Holdning i Forfatningsspørgsmaalet. I min Artikel i „Tilskueren“ gik
jeg ud fra, at Regeringspartiet og Højre vilde finde hinanden ogsaa i
dette. Jeg antog, at det vilde være muligt for Regeringen at holde
Grundlovssagen hen, ikke blot i en, men i to Samlinger, saa man først
naaede frem til den egentlige Forhandling med Højre efter Folketings-
valget i 1913, hvis man bevarede Flertallet ved dette. Hvis der da var
Udsigt til, at Højres og de Frikonservatives Flertal i Landstinget skulle
forsvinde, kunde det tænkes, at man tog Forfatningssagen i eet Tempo
for at faa den afgjort, medens dette Flertal endnu bestod. Det jeg
frygtede, var en Overenskomst, hvor Halvdelen eller saa af Vælgerne
fik Ret til at vælge Landstinget. Et saadant Landsting vilde da blive
behersket af en Fjerdedel af det samlede Vælgertal. En saadan Løs-
ning kunde fremstilles som et stort Fremskridt: en Fordobling af Folke-
tingsvælgernes Tal og en Tidobling af de privilegerede Vælgeres. Det
vilde paa Forhaand have Sympati hos den Snes af Venstres Folke-
tingsmænd, der skyldte Højrestemmer deres Valg. Desuden var der hos
mange af Venstres Vælgere Sangbund for Tanken om at søge Garan-
tier mod „Masseherredømmet“. Socialistkrækken havde grebet mange.
Den fremelskedes med Flid som det bedste Agitationsmiddel. Den
vilde ogsaa, om end ikke saa stærkt som Omvendelsen til Militærpoli-
tiken, blive støttet fra visse litterære og videnskabelige Kredse, der,
skuffede ved Systemskiftet, gav Flertalsstyret Skylden, uden at se, at de
Fejl, man nu fandt hos dette, i langt højere Grad havde været at finde
under Fyrstestyre og Overklassestyre.

Jeg erkendte det parlamentariske Styres Fejl, men hævdede, at For-
bedring ikke kunde naas ved Tilbagevenden til tidligere daarligere
Styreformer, men først og sidst ved Arbejde for at „øge den politiske
Oplysning og højne den politiske Moral.“ Faren i Danmark laa netop
i den Tvetydighed, der var Følgen af Landstingets Magt, den Mangel
paa Ansvar Magtens Deling førte med sig.

Jeg havde da i Efteraaret 1911 ikke megen Forventning om, at den
Bevægelse, der førte „Venstre“ og Højre sammen, lod sig standse. Og
Samlingen 1911–12 svækkede endnu mere Haabet derom. Hvis denne
Bevægelse havde ført til et Forfatningsforlig af den Art, som jeg fryg-
tede, før eller efter det ordinære Valg i 1913, er det meget tvivlsomt,

om det havde været muligt at bryde de to Partiers Flertal ved Grundlovsvalget. De mistede det siden i 1913, men da stod de mod hinanden i en Række Kredse, hvor de stod sammen i 1910. Og var Forliget kommet, vilde de jo have stemt sammen ved Grundlovsvalget. Gennemgaar man Tallene fra Valget i 1913 ud fra den Forudsætning, at Partierne havde grupperet sig som i 1910, da kommer man til det Resultat, at Flertallet i Folketinget vilde have staaet paa Vippen, selv om Forliget havde flyttet et mindre Antal Stemmer over til os.

Det radikale Venstre 1910–1912

Disse Stilstandsaar i Ministeriet Berntsens første Tid var ikke uden Vanskeligheder for vort Parti. Paa Rigsdagen stod vi oftest i Opposition sammen med Socialdemokraterne. De Ændringsforslag, der stilledes til Regeringsforslagene, var hyppigt stillede af radikale og socialdemokratiske Udvalgsmedlemmer i Fællesskab. Der var vel stadig nogle af Socialdemokraterne, der var uvillige overfor Samarbejdet med os; det gjaldt i Folketinget navnlig K. M. Klausen; og tilsvarende var der nogle af vore, der nødvendig kom i for nær Forbindelse med Socialdemokraterne. Men i det store og hele følte man sig paa Rigsdagen henvist til Samvirken.

Derimod var der stærke Brydninger i Københavns Kommunalbestyrelse, og de fik en særlig Betydning, fordi Rode siden 1907 var Medlem af Borgerrepræsentationen og ganske naturlig i det væsentlige kom til at føre Ordet for os dér. Ved et Borgmestervalg i 1910 spidsedes Situationen stærkt til. Mandatfordelingen i Borgerrepræsentationen var 20 Socialdemokrater, 16 Antisocialister, 5 Radikale og 1 Kristelig-Social. I 1909 var vore Borgerrepræsentanter med til at vælge P. Knudsen til Borgmester, men han døde Aaret derefter. Der skulde nu vælges en ny Fattigborgmester, og Socialdemokraterne ønskede dertil Forretningsfører Christiansen. Fra vor Side gjordes det imidlertid gældende, at han ikke havde de fornødne Forudsætninger for denne Stilling, der krævede en betydelig Virksomhed af embedsmæssig Karakter.

Man var derimod villig til at stemme paa en anden Socialdemokrat, der søgte Stillingen. Det var K. K. Steincke, der var Fattiginspektør paa Frederiksberg og i Besiddelse af store saglige Forudsætninger for Stillingen. Han trak sig imidlertid tilbage, da hans Parti ønskede dette. Følgen blev, at den radikale Gruppe opstillede sin egen Kandidat. Det blev Inspektør ved Almindelig Hospital Carl Lehmann. Han havde taget meget virksomt Del i det københavnske Velgørenhedsarbejde. Han var ikke stærkt politisk præget, men stod Det radikale Venstre

nærmest. Nu stemte imidlertid ikke blot de Radikale, men ogsaa de andre, ikke socialdemokratiske Medlemmer paa ham, saa han blev valgt. Det vakte stor Vrede blandt Socialdemokraterne og førte til en hæftig Pressekampagne.

Nogle enkelte Socialdemokrater angreb med Flid Det radikale Venstre. Ivrigst af alle Redaktør Sundbo i Esbjerg. Jeg kendte ham godt, da jeg ofte havde holdt Folkeuniversitetsforedrag i Esbjerg, hvor han ledede Foreningen. Han var en stærkt aandelig interesseret Mand og en meget elskværdig Vært. Men naar han tog fat paa at skrive Artikler, da henfaldt han oftest til en overordentlig Voldsomhed, og denne gik i de Tider fortrinsvis ud over os. Oplæsning af Sundbos Artikler var det faste Punkt i „Venstre“s Vælgermødertaler. Paa den ene Side spottede de os jo paa Grund af vort Samarbejde med Socialdemokraterne, paa den anden Side henfaldt de i Henrykkelse over hvert Angreb Socialdemokrater rettede mod os.

Af og til dukkede i disse Aar den Tanke op, at der burde finde en Tilnærmelse Sted imellem Det radikale Venstre og „Venstre“. Redaktør Svarre i Køge var en ihærdig Talsmand derfor, og ogsaa fra „Venstre“s Side fremkom en og anden Udtalelse i den Retning. Derimod var det meget sjældent, at der fra vor Side kunne høres Røster i saa Henseende. Undertiden kom der i „Venstre“blade Bemærkninger om, at en eller anden Tale af Rode bar Vidnesbyrd om, at han havde saadanne Ønsker i Modsætning til Zahle. Udgangspunktet derfor var kun, at medens Zahle jo oftest udtalte sig i meget absolut Form, valgte Rode tit Udtryk, der ligesom holdt flere Muligheder aabne. Jeg kender fra den Tid intet Forsøg paa at opstille en saadan Modsætning mellem Rode og mig. Men heller ikke mellem Zahle og Rode bestod nogen Modsætning i Opfattelsen. Rode tilbageviste ved Lejlighed stærkt Udtalelser derom. Vi drøftede jo alle tre paa det mest indgaaende indbyrdes de forskellige Situationer, men ingen Modsætning i saa Henseende kom til Orde. Og i Rigsdagsgruppen som i Landsorganisationen var Mistilliden til „Venstre“ meget stærk. Tanken forfulgtes da heller aldrig saaledes fra „Venstremænd“s Side, at der blev Grundlag for Drøftelse af saadan Mulighed.

Noget Besvær havde vi stadig af Spørgsmaalet om Ordener. I Begyndelsen af 1911 modtog Rørdam en saadan. Det spottedes meget af Modstandere, vakte Uvillie hos Meningsfæller. Det førte til en Vedtagelse af Rigsdagsgruppen om, at intet af dens Medlemmer ville mod-

tage Ordener. Det mentes at lette det for de enkelte, som kunde faa Tilbud, at afvise disse. Spørgsmaalet spillede lidt ind, da der i Efteraaret 1911 blev Tale om Rørdams Genvalg til Finansudvalget, men det afgørende var dog dér Partiets Ønske om Rodes Indtræden i dette. Rørdam gik, da han ikke genvalgtes, ud af Partiet, men efter nogen Forhandling endte det med, at han blev staaende i Valggruppen.

Der kunde da være Vanskeligheder nok for Partiet i disse Aar, hvor det politiske Liv saa vidt mulig holdtes dødt fra det styrende Flertals Side. Men alt i alt maa det siges, at Partiet i denne Tid fæstnede Stillingen. Organisationer og Presse udbyggedes. Vi gjorde op, at vi i 1905 havde 5000 Medlemmer i vore Organisationer, i 1908: 12 000, i 1911: 16 000, i 1912: 18 000. Det var i Forhold til de andre Partier et ikke ringe Antal. Pressen gik ogsaa frem, vi fik i 1911 nye Blade i Aalborg og Silkeborg, i 1912 i Hjørring, samt to nye Aflæggerblade i Horsens og Viborg. I 1912 anslog vi, at de radikale Blade i Provinsen tilsammen havde et Oplag paa ca. 44 000, hvortil kom 16 000 paa Løsgængerblade, der stod os nær. Men dertil maa jo føjes, at „Politiken“ i Aarene efter 1905 fik en meget stærk Tilgang af Abonnenter. I 1905 havde „Politiken“ et Oplag paa 22 000, i 1909 paa 40 000, og Fremgangen fortsattes hurtig de følgende Aar.

Om Aalborgbladet, „Aalborg Venstreblad“, samledes en ganske betydelig Kreds. Der havde været nogen Tale om at købe „Aalborg Stiftstidende“. Det havde vistnok økonomisk været en betydelig sikrere Fremgangsmaade, men den Kreds af vore Meningsfæller, der ønskede et Blad, foretrak at begynde helt forfra paa egen Haand. Zahle og Rode var meget ivrige for, at jeg skulde gaa til Aalborg som Redaktør. Ogsaa Bransager anbefalede dette. Han var ved den Tid, da Forhandlingerne stod paa, som Patient paa Krabbesholm Sanatorium. Han sendte mig derfra lange Breve med Opfordring til at tage Redaktørstillingen i Aalborg. Han var under sit Ophold derovre i Jylland stærkt optaget af, at vor Politik ikke kunde faa rigtig Fodfæste, hvis den ikke vandt frem i Jylland. Og Jylland kunde kun vindes fra Jylland selv. Han saa ingen anden Mulighed derfor, end at jeg tog denne Op-gave op. Han forklarede mig, at det hørte til at være født Jyde, og saa snart jeg tog Bopæl derovre, vilde jeg være rigtig Jyde igen.

Opgaven kunde jo være meget fristende. Men jeg havde mange Grunde derimod. Jeg stod midt i mangeartet historisk Arbejde, som

jeg ikke havde Lyst til at opgive. Jeg havde lovet at skrive store Afsnit til „Folkenes Historie“ og til „Verdenskulturen“. Det lod sig ikke gøre i Aalborg. End mindre kunde jeg dér fortsætte mit endnu ikke opgivne Arbejde med Tiden efter 1864. Skulde jeg være Redaktør i Aalborg og Folketingsmand for Langeland, da vilde al Tid være beslaglagt. Det vilde være meget vanskeligt at fortsætte med Folkeuniversitetet og andre Foredrag. Jeg kunde ikke forsone mig med Tanken om Dobbeltbopæl i Aalborg og i København. Og endelig, jeg var overbevist om, at jeg ikke havde Betingelser for med Held at kunne redigere et Dagblad. Jeg fastholdt da min Vægning. Der var Tale baade om C. C. Heilesen, der siden blev Folketingsmand for Hjørring, og om Holger Kristiansen, men det endte med, at man samledes om Gunnar Fog-Petersen som Redaktør.

Overvejelserne vedrørende Jordspørgsmaalet førtes i disse Aar videre frem i vort Parti. Paa vort Landsmøde i Februar 1909 havde vi nedsat et Femtenmandsudvalg med den Opgave inden næste Landsmøde at afgive Betænkning derom. Formand for Udvalget blev Jakob Lange. Han førte Drøftelserne igennem med stor Energi og samlede de 13 Medlemmer om en Række Betragtninger, der var prægede af hans Tankegang. Men man nøjedes med forholdsvis forsigtige Forslag til Ændringer i Odenseprogrammet. Forslagene gik ud paa, at Bestræbelserne burde „gaa i Retning af at inddrage Grundværdien til offentlig Eje gennem en gradvis voksende Grundskyld“. Der skulde ydes Laan til Oprettelse af Husmandsbrug som Selvejendom, „dog at Forrentningen af selve Jordens Værdi forbliver en fast, offentlig Grundværdi“. Len og Stamhuse skulde frigives, den derved fremkaldte øgede Værdi inddrages af Staten og i det hele det Offentliges Interesse i disse Besiddelser hævdes. Et af Udvalgets Medlemmer, Hassing Jørgensen, gik skarpt imod. Han ansaa Jakob Langes Betragtninger for lyriske og taagede.

Ved Landsmødet i 1910, hvor alt samledes om det forestaaende Valg, udsattes Drøftelsen af Jordspørgsmaalet. Derimod kom Betænkningen til Behandling ved Landsmødet i Randers den 13.-14. Maj 1911. Det viste sig her at være et for Partiet vanskeligt Spørgsmaal. En ikke ringe Del af de Delegerede delte Jakob Langes Tro paa Grundskyldens store og lykkelige Virkninger. Det gjaldt saaledes ret mange af Husmændene, indenfor Rigsdagspartiet især Kr. Pedersen og Jens Andersen. Bransager stod dem nær og interesserede sig meget

for, at vi skulde føre dette Spørgsmaal i Forgrunden. En anden Fløj, ikke meget talrig, men stærkt overbevist, delte Hassing Jørgensens Uvillie overfor disse Teorier, som de mente egnede til at hemme Partiet stærkt. Til dem hørte baade Zahle og Brandes. Et stort Flertal saa med Sympati paa Tankerne om Beskatning af Jord i Stedet for de ved de enkeltes Arbejdsindsats skabte Værdier, men troede ikke paa, at Følgerne vilde blive saa særdeles vidtrækkende, og erkendte, at Spørgsmaalet rummede Vanskeligheder for Partiet. Til dem hørte Oskar Johansen, Rode og jeg.

I Randers blev Diskussionen ret skarp. Hassing Jørgensen argumenterede med megen Styrke, men ogsaa med stor Skarphed. Man kunde se, hvorledes det ligefrem gjorde hans ivrige Modstandere ondt at høre hans Betragtninger, og de svarede da ogsaa skarpt. Med Hensyn til selve de Beslutninger, der skulde fattes, viste Jakob Lange imidlertid megen Smidighed, og Rode og jeg kunde da samle næsten alle om en Beslutning, der fulgte Odenseprogrammets Hovedlinie.

Paa Landsmødet i København i 1912 vendte vi Opmærksomheden mod Forfatningsspørgsmaalet. „Forfatningsspørgsmaalet“, sagde vi, „som Regeringen hidtil har holdt nede ved Skinforslag, *maa* nu komme i Forgrunden. Men Folketinget er ved den vigende Holdning, som Regeringen og dens Parti har indtaget overfor Landstinget og Højre, paa Forhaand bragt i en svag og usikker Stilling under Forhandlingen herom. Skal det hindres, at der efter Militærforlig og Skatteforlig følger et Forfatningsforlig, der er i lige saa skærende Strid med Venstres Grundsætninger, da *maa* det moderat-konservative Flertal i Folketinget, som har gennemført disse Forlig, besejres ved næste Valg.“

Klaus Berntsens Grundlovsforslag

Da Rigsdagssamlingen var til Ende, bredte der sig en Følelse af, at nu maatte der gøres et Forsøg paa at gennemføre en Forfatningsændring, der omfattede baade Landsting og Folketing. Den begrænsede Forfatningsændring var jo nu forsøgt Gang efter Gang, uden at det var lykkedes at komme et Hanefjed frem. Men Spørgsmaalet var, om den begge Ting omfattende Ændring vilde blive en virkelig Gennemførelse af den almindelige Valgrets Magt, eller føre til en Forfatning af den Art, som jeg havde udtalt min Frygt for i Tilskuerartiklen i 1911.

Neergaard udtalte sig i nogle Taler for en Grundlov uden Privilegier, men Klaus Berntsen omtalte i sin Grundlovstale 1912 Forfatningen af 1866 som en Forfatning, der under Aarets Skatteforhandlinger havde vist sig brugbar. Vi sluttede deraf, at han tænkte sig en Forfatning tilvejebragt ad Forligets Vej og i sit Indhold ikke altfor langt fra den gamle. Slepsager var den Sommer paa Turné til Langeland, og vi havde dér sammen et Par store og meget livlige Møder. Han klagede her over vor „Mistænkeliggørelse“ af Regeringen og af „Venstre“. Jeg svarede: „Det er ikke os, der mistænkeliggør Regeringspartiet; det er dets egne Gerninger.“ „De sagde: Venstres Militærpolitik, de gennemførte Højres. De sagde: ingen ny Skatter, de gennemførte 18 Millioner Kr. ny Skat. De sagde: direkte Skat, de gennemførte $\frac{5}{6}$ indirekte Skat, kun $\frac{1}{6}$ direkte. Da der var Mulighed for at bryde Landstingets Modstand ved at fjerne det gamle Flertal, lagde de det med Kunst saaledes tilrette, at man sikrede Højre tre Mandater, der kunde være taget.“ Men jeg fremhævede samtidig meget stærkt, at hvis de vilde den almindelige Valgrets Sag, da vilde de faa vor stærkeste Støtte.

Foreløbig saa det dog ud til, at det skulde gaa, som vi frygtede. I Slutningen af August 1912 besøgte Klaus Berntsen efter Indbydelse Grev Frijs paa Frijsenborg, hvor ogsaa en af de Frikonservatives andre

Ledere, Rottbøll, var til Stede. Grev Frijs foreslog her Klaus Berntsen, at det bebudede Grundlovsforslag skulde begrænses til Udvidelse af Folketingsvalgretten, saa det blev en Fastholden af de to Tempis Politik. De Frikonservative skulde da slutte sig til Forslaget. Ligeledes skulde man staa sammen om at undgaa det af Højre begærede Forholdstalsvalg til Folketinget. De Frikonservatives Tilslutning betød, at Forslaget kunne gennemføres, Højre var jo ikke alene Flertal i Landstinget, og man mente at kunne gøre Regning paa de Radikale og Socialdemokraterne, selv om disse ønskede en Grundlovsforandring, der omfattede Landstinget. Klaus Berntsen var imidlertid interesseret i at vide, om man ogsaa kunde vente Tilslutning fra Landstingets Højre, og Grev Frijs paatog sig derfor at spørge Grev Holstein-Holsteinborg derom. Senere kunde han oplyse, at Grev Holstein var for det, selv om han ikke kunde indestaa for sit Parti som Helhed. Det var da aabenbart, at en større Del af Landstingets Højre vilde gaa med, og at en saadan Grundlovsændring, der hidtil stadig var standset i Landstinget, kunde vedtages dér med stort Flertal.

Grev Frijs fik det Indtryk, at Klaus Berntsen accepterede hans Forslag. Klaus Berntsen bestred siden, at det var kommet til nogen „Aftale“ mellem dem. Hans officielle Standpunkt paa denne Tid var, at det Spørgsmaal, om man skulde fortsætte med den begrænsede Grundlovsændring eller tage det hele op under et, skulde afgøres ved et Partimøde før Rigsdagssamlingens Begyndelse.

Det blev den Gang bekendt for os, at Sammenkomsten paa Frijsenborg havde fundet Sted, men først i Foraaret 1913 fik vi at vide, hvad Forhandlingerne havde drejet sig om. I Efteraaret 1912 frygtede vi, at de havde forhandlet om den samlede Grundlovsændring, men paa Grundlag af Tanken om et Landsting, der fik et lignende Præg som Amsraadene efter Valgretsforliget 1908. Vi vilde meget have foretrukket, at man foreløbig nøjedes med Udvidelsen af Folketingsvalgretten.

En halv Snes Dage efter denne Sammenkomst havde „Venstre“ den 7. September et stort Møde i Randers Ridehus med Sigurd Berg og Klaus Berntsen som Talere. Efter Opfordring af vore Meningsfæller derovre tog baade Rode og jeg til Randers for at gøre et Forsøg paa at faa Klarhed over Klaus Berntsens Planer. Det blev et Møde med flere Tusind Deltagere. „Randers Dagblad“, der tilhørte „Venstre“, skrev bagefter, at ved Mødets Begyndelse var „Venstre“ i

Flertal, senere, da en Del Venstremænd var gaaet, de Radikale og Socialdemokraterne; Forholdet var vel snarere, at flere Arbejdere kom til under Mødet.

Rode og jeg førte Forfatningsspørgsmaalet frem som det nu afgørende. Vi sagde, at hvis Klaus Berntsen vilde love en samlet Grundlovsændring, der bragte et Landsting valgt uden nogen Art privilegeret Valgret, da vilde han ikke faa bedre Støtte fra nogen Side end fra os. Vi føjede til, at hvis han derimod vilde en Forfatning med et Landsting valgt paa lignende Vis som Amtsraadene, vilde han fra os møde den stærkeste Modstand. Klaus Berntsen holdt sig til, at et Partimøde skulde afgøre, om man vilde foreslaa den begrænsede eller den samlede Grundlovsforandring; det nye Landsting skulde ikke bygges paa Penge- eller Hartkornsprivilegier, men det skulde være saaledes, at det ikke var ensbetydende med Etkammer. Han syntes, som det saa tit var Tilfældet, meget irriteret over Angrebene. Rode sluttede med at tilraabe Klaus Berntsen: „Vi har en Gang før her i Danmark faaet vor Forfatning skrevet paa Frijsenborg. Vogt Dem, Hr. Konseilspræsident for endnu en Gang at give os en Frijsenborg-Forfatning“, en Udtalelse, der modtoges med stormende Bifald. Det var vort Indtryk, at hele Mødets Forløb virkede stærkt paa Klaus Berntsen, der jo altid var meget følsom overfor Vælgermødestemninger.

Faa Dage derefter var der Valgmandsvalg paa Fyen, hvor et Landstingsmandat var ledigt, fordi en konservativ Landstingsmand var død. Fra første Færd erklærede Radikale og Socialdemokrater, at de vilde sætte alt ind paa at faa valgt Valgmænd nok til at gennemføre Valg af en „Venstremand“. „Venstre“ tog Tilbudene derom noget vrangent.

I 1910 havde „Venstre“, især ved at støtte Højre i Odense og Svendborg, fuldt bevidst sikret Frikonservative og Højre Flertal af Valgmændene, saa der af 7 Landstingsmænd kunde vælges 2 Frikonservative og 2 Højremænd. Denne Gang holdt „Venstre“ sig tilsyneladende tilbage i de to Byer, hvor der valgtes radikale og socialdemokratiske Valgmænd. Samtidig gik de Radikale og Socialdemokraterne frem paa Landet, medens „Venstre“ her gik stærkt tilbage. Resultatet blev, at Landstingsmandatet tilfaldt en „Venstremand“ med 199 Stemmer mod 176. Det var aabenbart, at nu da det gjaldt Forfatningen, samlede Stemningen sig stærkt mod Højre, og at Vælgerne viste en Tilbøjelighed til at foretrække de Partier, der syntes de sikreste Modstandere af Landstingsprivilegierne.

For vort Parti virkede dette fynske Valg meget opmuntrende. Nogle Dage derefter holdtes „Venstre“s bebudede Partimøde om Forfatningsspørgsmaalet, og da vi saa dettes Resultat, var det vor Opfattelse, at Valget paa Fyen, hvor vi ligesom havde tvunget „Venstre“ til at sejre, havde øvet en væsentlig, maaske afgørende Indflydelse paa Udfaldet. Det betød jo ogsaa, at det Øjeblik rykkede nær, da det gamle Flertal i Landstinget forsvandt, saa „Venstre“ fik fuldt Ansvar for Forfatningsspørgsmaalets Løsning. Det maatte være magtpaaliggende baade for bekymrede „Venstremænd“ og for Højre, at Afgørelsen i Forfatningssagen indtraadte, før det Tidspunkt var kommet. I Foraaret var en kongevalgt konservativ Landstingsmand død, i Efteraaret en anden, begge erstattede af „Venstremænd“. Frikonservative og Højremænd var nu til sammen nede paa 34 af de 66 og en af Højres kongevalgte Landstingsmænd var 87 Aar, en anden 79.

I Sommerens Løb havde der indenfor Ministeriet været Forhandlinger om, hvorledes man skulde tage fat paa Forfatningsspørgsmaalet i den følgende Samling. Klaus Berntsen siger i sine Erindringer, at Spørgsmaalet toges op i et Ministermøde, efter at Samlingen var sluttet, og Ministrene havde tilendebragt deres Vælgermøder. Naar dette var, er mig ikke bekendt. Rigsdagen sluttede først den 8. Juni, og der er vel da gaaet nogen Tid, før man tog fat. Klaus Berntsen beretter, at han i det paagældende Ministermøde foreslog, at man skulde forsøge den samlede Grundlovsrevisions Vej, da Forsøget paa at følge de „to Tempis“ Vej Gang efter Gang var mislykket.

Det maa antages, at han forinden har drøftet Spørgsmaalet med Neergaard. Vi var jo ikke underrettede om Overvejelserne eller om de enkelte Ministres Stilling, men det var den almindelige Opfattelse blandt os som hos andre, at det var Neergaard, der drev paa med Forfatningsspørgsmaalet. Da han forsvarede sin Omvendelse i Militærspørgsmaalet, havde han hævdet, at i saadanne Spørgsmaal maatte man kunne skifte efter nye Erfaringer, men dette gjaldt ikke, naar det drejede sig om selve Livsanskuelsen, Kravet om et Folkestyre bygget paa den almindelige Valgret. Han har vistnok tænkt det samme, da han gennemførte Skattelovene i 1911 og 1912. Men nu vilde han da staa fast, gennemføre Principerne i den Junigrundlov, hvorom hans store Bog handlede. Han og Konsejlspræsidenten har formentlig ogsaa paa Forhaand været enige om, at Landstinget burde vælges af Valgmænd fra de kommunale Raad.

Klaus Berntsen hævder, at Regeringens Grundlovsdrøftelser var tilendebragt, kort før han modtog Indbydelse til Frijsenborg til Slutningen af August. Efter hans Fremstilling var Forslaget allerede da enstemmig tiltraadt i Ministeriet, men det maa dog antages, at det ikke da har været en afgjort Ting for Ministeriet, at det vilde gaa ind for dets Forelæggelse. Saafremt det var Tilfældet, vilde det jo have været en ejendommelig Fremgangsmaade at inklade sig saa dybt i Forhandlinger om den begrænsede Grundlovsændring, som Klaus Berntsen gjorde det paa Frijsenborg, uden at meddele dér, at Ministeriet allerede havde besluttet sig til at gaa en anden Vej.

Hvor vidt I. C. Christensen var underrettet om Ministeriets Planer, vides ikke. Nogen Viden derom har han dog formentlig haft. Han var Partiets Formand, og det har neppe været muligt at fortie Planerne helt for ham. Det tyder da ogsaa paa, at han har kendt noget dertil, at han i „Tiden“ den 23. August atter tog til Orde for at følge de to Tempis Vej, men føjede til: „Finder Ministeriet det ønskeligt, at hele Forfatningen tages til Revision, vil vi ingenlunde modsætte os dette.“ Saa fulgte i første Del af September Randersmødet og Valgmandsvalgene paa Fyen, og nu synes Ministeriet at have lagt sig fast. Den 15. September meddelte Klaus Berntsen i en Samtale Grev Frijs, at man havde i Sinde at gaa den samlede Grundlovsændrings Vej, og den 18., da Klaus Berntsen paa „Dannebrog“ fulgte Kongen til Bornholm for at overvære Væbningens Øvelser, talte han med Kongen derom. Det var den nye Konge, Kristian X, der i Maj 1912 havde fulgt Frederik VIII paa Tronen. Ogsaa til ham synes Klaus Berntsens Forhold at have været godt, og Kongen gik ind paa Forslaget.

Den 30. September holdtes saa „Venstre“s Partimøde om Grundlovssagen. I. C. Christensen fremførte her sine Betæneligheder, og der fremkom siden Paastande om, at Forslaget kun havde fundet beskeden Tilslutning ved Partimødet. Men nogen samlet Modstand har det aabenbart ikke mødt, og Tilslutningen var i hvert Fald tilstrækkelig til, at Ministeriet kunde gaa videre med Sagen. I. C. Christensen skrev i „Tiden“ den 18. Oktober atter om de to Tempi og den samlede Ændring, men han sluttede: „Nu har Ministeriet imidlertid valgt den sidste Vej, og Venstre har sluttet sig dertil, og vi har da uden nogen-somhelst Ærgrelse eller Vrangvilje opgivet Tanken om en Reform af Folketinget alene.“

Den 7. Oktober aabnedes Rigsdagen med en Trontale, fremsagt af

den nye Konge personlig. Den gav i afdæmpet Form Tilsagn om Grundlovsforslag om Ændring af Valgretten baade til Folketing og til Landsting. Finanslovsforhandlingen blev usædvanlig stilfærdig. Sindene var optagne af det forestaaende Grundlovsforslag.

Den 23. Oktober, Aarsdagen for den grundlovgivende Rigsforsamlings Sammentræden, traadte Klaus Berntsen da frem i Folketinget og forelagde Grundlovsforslaget. Han gjorde det frejdigt, aabenbart veltilfreds. Det var, som om han følte det som en Tilbagevenden til sin Ungdomstids Kampe for Junigrundloven.

Forslaget gik ud paa for Folketinget: Valgret fra 25 Aar, Valgret for Tyende og for Kvinder; for Landstinget: Valg ved Forholdstalsvalg af Valgmænd fra de kommunale Raad, dertil 12 Medlemmer valgte af Landstinget selv. Folketingskredsens Tal skulde begrænses til 132, Forholdstalsvalg var udelukket ved en Bestemmelse om, at hver Kreds valgte een Folketingsmand. Folketingsvalgene skulde gælde for 4 Aar, Landstingsvalgene for 8. Begge Ting kunde opløses. Det foresloges, at opnaaedes der ikke Enighed om Finanslov eller Tillægsbevillingslov, skulde Afgørelse træffes af den forenede Rigsdag. Foreløbige Love skulde „straks“ forelægges den følgende Rigsdag, „uden hvis Bekræftelse Loven bortfalder“.

Vi tog vor Stilling til dette Forslag uden Vaklen og uden Tøven. Der var meget deri, som ikke tilfredsstillede os. Vi vidste meget vel, at Kommuneraadsvalg til Landstinget foreløbig vilde give et meget moderat Landsting. Der var jo gennem Skattekrav og Opholdsbestemmelser en saadan Indskrænkning i den kommunale Valgret, at $\frac{1}{3}$ af dem, der havde Valgretsalderen, udelukkedes derved. De kommunale Valg i 1909 havde afgjort været til højre for Folketingsvalgene. Bestemmelsen om Fællesafstemning kunde jo i givet Fald føre til et Rigsdagsflertal forskelligt fra Folketingsflertallet. Og den Adgang til Folkeafstemning i visse Tilfælde, som vi var Talsmænd for, var der her ikke Tale om.

Men allerede i 1910 havde vi nævnt det kommuneraadsvalgte Landsting som subsidiært Forslag. Og først og fremmest: vi vidste, at skulde en ny Grundlov naas, da maatte vi have „Venstre“ med. Det gjaldt at binde dette Parti, saa vi ikke pludselig stod overfor et Grundlovsforlig mellem „Venstre“ og Frikonservative eller Højre af den Karakter, vi altid havde frygtet. Det var klart, at „Venstre“ i en Aarrække maatte blive bestemmende for det nye Landstings Flertal,

men vi kunde ikke vente Partiets Tilslutning til noget Forslag, der ikke sikrede dette. Vi vidste, at det maatte vi igennem. Og det var ikke udelukket, at det lod sig gøre, selv om det tog adskillige Aar. Valgretten til Kommuneraadene kunde jo udvides ved Lov, og i hvert Fald kunde man arbejde sig nærmere til den almindelige Valgret ved at faa flere og flere sat i Skat. Vi satte os derfor ud over alle disse Indvendinger og gik med fuld Styrke ind for Forslaget. Det samme gjorde Socialdemokraterne.

Det fremgik af Forhandlingerne, at der var en Del i „Venstre“, som ikke syntes om, at Kommuneraadene skulde vælge Landstinget, men foretrak almindelige, indirekte Valg, blot med højere Valgretsalder end til Folketinget. Men de førte ikke Forslag derom frem i Udvalget eller Salen. De konservative gik mod det hele; Stemningen i Højre var efter Grundlovsforslagets Fremsættelse særdeles bitter mod Ministeriet; i 1910 var man gaaet til Valg sammen med dettes Parti; en Snes af „Venstre“s Mandater hvilede paa Højrestemmer; i over 2 Aar havde man trods Vanskeligheder haft et nøje Samarbejde med Ministeriet; man forstod ikke, at det nu pludselig syntes at gaa over i den anden Lejr. Men man opgav at stille Modforslag i Folketinget.

Allerede den 12. December vedtoges Grundlovsforslaget i Folketinget med nogle Ændringer, hvoriblandt den, at foreløbige Love skulde behandles først af Folketinget. 95 stemte for, 12 Højremænd imod, 3 „Venstremænd“ undlod at stemme. Før Forslaget kom til Behandling i Landstinget udsendtes 22. December en Meddelelse om, at „samtlige konservative Grupper“ i Rigsdagen var enedes om et Modforslag, der var godkendt af Højres Repræsentantskab. Dette Forslag kunde siges at være meget sindrigt opstillet, men det laa saa langt borte fra alle politiske Muligheder og alle Stemninger i Befolkningen, at der ikke var mindste Udsigt til, at det kunde blive taget alvorligt. Det blev en Skive for Spot fra de forskelligste Sider, og det lettede meget Ministeriets Stilling.

Imidlertid havde Indenrigsministeren midt i November fremsat det fra tidligere Samlinger kendte Valgkredsforlag; der skulde være bundet Omvalg og 129 Kredse. Under Forhandlingerne var jeg Ordfører for vort Parti. Jeg hævdede stærkt, at det bundne Omvalgssystem vilde give de slettest mulige Resultater. Jeg sagde i øvrig, at vi havde Sympati for Forholdstalsvalg i Forbindelse med Enmandskredse, gennemført ved Hjælp af Tillægsmandater. Men vi vilde ikke føre det frem,

saafremt det kunde vanskeliggøre Grundlovssagen. Borgbjerg stillede sig paa samme Standpunkt. Men foreløbig lod man Valgløvsforslaget ligge i et Udvalg, medens man afventede Grundlovsforhandlingens Gang.

Straks efter Juleferien kom Grundlovsforslaget til Behandling i Landstinget. Forhandlingen fik sit Præg derved, at fire af de Mænd, der havde været med i Forfatningsstridens Dage, førte Ordet: Klaus Berntsen, Edv. Brandes, Grev Frijs og Estrup.

Den 29. Marts afgav Udvalget Betænkning, og her stillede Fler-tallet: Frikonservative og Højre deres Ændringsforslag. Udvalgsmin-dretallet, der omfattede de andre Partier, nøjedes med at fraraade Ændringsforslaget. Det saa da nu ud til, at Sagen skulde komme i Fællesudvalg. Det blev hurtig det almindelige Indtryk, at Højre ikke kunde holde sammen om sine Ændringsforslag eller samles om noget andet. Man begyndte saa smaat at nære Forventninger om, at saa mange Højremænd som fornødent skulde gaa ind i virkelig Forhandling, dragne af Udsigten til derved at opnaa Forholdstalsvalg til Folketinget.

Men nu greb Grev Frijs ind. Han var aabenbart utilfreds med Højregruppernes Ændringsforslag, skønt Rottbøll, om end uden Be-gejstring, havde sluttet sig til dette. Maaske frygtede han ogsaa, at Højre i et Fællesudvalg skulde komme ind i Forhandlinger, han ikke kunde billige. I hvert Fald foreslog han nu de to Grupper, at man skulde standse Sagens Behandling i Landstinget ved en Dagsorden, hvori man henstillede til Regeringen at lade Grundlovsspørgsmaalet behandle i en Kommission. Indenfor Højre var Estrup særdeles mis-fornøjet med Ændringsforslagene, andre vel ogsaa, og det endte med, at man samledes om Grev Frijs' Plan.

Ved anden Behandling, den 3. April, stillede Grev Frijs sit Forslag. Han hævdede, at efter de Erfaringer, han havde gjort, var egentlig kun Radikale og Socialdemokrater overbeviste Tilhængere af Regerings-forslaget, medens „Venstre“s Vælgere rundt om i Landet stod meget valent overfor det. Hans Forslag, sagde han, var ikke noget aggressivt Skridt overfor Regeringen, kun en Opfordring til rolig For-handling.

Klaus Berntsen bestred, at „Venstre“s Tilslutning til Forslaget var valen; han sagde, at vedtoges Dagsordenen, vilde Ministeriet i første Række appellere til Vælgerne ved det Folketingsvalg, der forestod samme Foraar. Piper understregede meget stærkt, at Ministeriets For-

fatningspolitik var et stærkt Brud paa den Forhandlingspolitik, det i de to foregaaende Samlinger havde ført overfor Højre. Ved Afstemningen vedtoges Dagsordenen med 33 Stemmer mod 31. En Højremand stemte som Formand ikke. En af „Venstre“, Falbe-Hansen udeblev, da han var Modstander af Regeringens Forslag.

Folketingsvalget 1913

Efter Vedtagelsen af Grev Frijs' Dagsorden fortsattes Samlingen indtil den 26. April, det ordinære Folketingsvalg udskredes til den 20. Maj, den Dag, da Valgperioden udløb. De 7 Uger fra 3. April til den 20. Maj stod i Valgforberedelsernes Tegn. De blev af overmaade broget Karakter. Baade Socialdemokraterne og vi mente, at det rigtige havde været straks at opløse Landstinget, men erkendte, at det maatte være Ministeriets Sag selv at vælge den Taktik, det ansaa for bedst. Den Tanke laa nær, at der under en eller anden Form burde være et Samarbejde mellem de tre Grundlovspartier, i hvert Fald med det Maal at bringe Højre ned til det mindst mulige.

Allerede under Finanslovens tredie Behandling i Marts havde Zahle tilsagt Regeringen Støtte efter Valget, som den havde faaet det før Valget, forudsat at den fulgte den hidtidige Linie i Grundlovssagen. Klaus Berntsen havde den Gang svaret noget misfornøjet. Paa den ene Side havde han sagt: „Det er min Opfattelse, at hvis man for Alvor fra alle Sider mener den Sag alvorligt, maa alle, der ønsker den fremmet, støtte hinanden ved det kommende Valg og sørge for, at der ikke bliver den Lejlighed for Højre, som Højre sikkert ønsker, til at fortrænge de Støtter, Regeringen har.“ Men han havde tilføjet: „Naar man ønsker at fremme denne store og vigtige Sag, er det den sikreste Vej ved Valgene at støtte det Ministerium, som har rejst Sagen, og hvis de Herrer tror, det gaar an at sprænge det Flertal, der støtter Ministeriet, under Valget, er jeg bange for, at de Herrer forregner sig.“

Socialdemokraterne havde allerede i Februar paa deres Kongres sikret sig Bevægelsesfrihed. Med 287 Stemmer mod 54 havde man vedtaget „at Taktikken ved de kommende Valg, i Betragtning af Sagens store Betydning for den demokratiske og sociale Udvikling her i Landet bør tilrettelægges med det Formaal at svække Højres Modstand mod den almindelige Valgrets fulde Sejr det mest mulige og give det af Regeringen forelagte og af Folketinget vedtagne Grundlovsforslag de bedst mulige Betingelser for hurtig Gennemførelse.“

Vi skulde have Hovedbestyrelsesmøde og Landsmøde i Odense den 18.-20. April. Forinden fandt en Forhandling Sted mellem os og „Venstre“s Ledere. Indledningen havde været, at Neergaard havde henvendt sig til Stauning om en Forhandling om Valgsituationen. Henvendelsen var sket uden Meddelelse til os. Socialdemokraterne gav imidlertid os Besked og berettede tillige, at de havde forlangt, at vi var med i Forhandlingerne. Klaus Berntsen havde svaret: „Er det nu egentlig nødvendigt?“, men var gaaet ind paa det. Den 12. April meddelte Socialdemokraterne os, at Ministeriet i Fortsættelse af Forhandlinger med Socialdemokraterne ønskede at vide, om vi var villige til en Forhandling. Zahle sagde straks, at vi var rede til baade formel og reel Forhandling. Den 16. April henvendte Klaus Berntsen sig til os derom, og den 17. April om Eftermiddagen mødtes vi i Folketingets Minister-værelse.

Fra „Venstre“s Side deltog Klaus Berntsen, Neergaard, Anders Nielsen, I. C. Christensen, Slebsager og Broberg, fra vor Side Rode, Jens Andersen og jeg, medens Zahle var fraværende. I. C. Christensen begyndte med en Bemærkning om, at man jo var sammenkaldt, fordi de Radikale havde ønsket en Forhandling. Vi meddelte, at det var fra Ministeriet, der var rettet Henvendelse til os. Vi spurgte først, om Ministeriet og dets Parti tilstræbte en almindelig Samvirken ved Valget mellem de tre Partier. Man svarede Nej. Vi spurgte da, om de ønskede en Samvirken i de flest mulige Kredse. Ogsaa det benægtedes. Vi spurgte dernæst, om Ministeriet ønskede at give nogen Meddelelse om dets fremtidige Behandling af Grundlovssagen; vi vilde ikke øve Indflydelse paa dets Taktik, men Meddelelse derom kunde maaske øve Indflydelse paa Valgstillingen. Ministeriet kunde intet sige derom. Vi nævnede en Række Kredse, hvor vi antagelig kunde sikre „Venstre“ imod Højre, fra Venstres Side spurgte man om nogle af de Kredse, vi havde Udsigt til at tage fra Venstre; det, man først og fremmest var optagne af, var, at vi skulde afholde os fra Samarbejde med Socialdemokraterne, da et saadant kunde føre til et Flertal af Radikale og Socialdemokrater, som man frygtede vilde skade Grundlovssagen.

Det var vort meget bestemte Indtryk, at Klaus Berntsen og Neergaard var yderst ivrige for at faa en Aftale, men at de stadig standsedes af I. C. Christensen, der Gang paa Gang brød ind med spottende Bemærkninger. Vi følte os efter Sammenkomsten overbevist om, at I. C. Christensen bevidst stiledede mod at bringe „Venstre“ i afgjort Mindre-

tal; vi saa nogen Forklaring derpaa i hans Uvillie mod Klaus Berntsen, men mere deri, at han mente, at det, hvis der blev et Flertal af Radikale og Socialdemokrater, vilde være lettere at bringe Grundlovssagen til Fald; vi nærrede ingen Tvivl om, at dette var hans Ønske; han ventede vel derved at kunne bane Vej for et Grundlovsforlig sluttet mellem „Venstre“ under hans Ledelse og Højre.

Socialdemokraterne havde haft en Sammenkomst med „Venstre“ nogle Timer tidligere samme Dag; de havde her stillet store Indrømnelser i Udsigt, hvis Ministeriet vilde udtale sig betryggende om den kommende Taktik, men havde intet faaet ud deraf. Vi sluttede med en Udtalelse om, at vi var villige til at forhandle senere, hvis man ønskede det. Det oplystes siden, at I. C. Christensen havde refereret Forhandlingerne i Partiet, men at ingen havde ytret Ønske om at fortsætte.

En Ugestid senere skar I. C. Christensen Mulighederne helt af ved en Artikel i „Tiden“ den 25. April. Han nævnede her som det nye Folketings Opgave: „en virkelig Forhandling med Landstinget om Sagen“, og om Partistillingen ved Valget skrev han kort og godt: „Et Valgforbund mellem Venstre og de to radikale Partier har vi fraraadet og fraraader fremdeles, fordi det vil virke ødelæggende paa Venstre. Venstre er nemlig uenigt med disse Partier paa saa mange Omraader, at en Enighed kun kan fremskaffes paa en kunstig og unaturlig Maade, og efter Valget vil Ministeriet som Følge deraf blive aldeles afhængigt.“ „Saa 10 Gange hellere et radikalt-socialistisk Ministerium, det ved man dog, hvad er.“

Dagen derefter, den 26. April, sluttede Rigsdagen med Begivenheder, der højlig maatte tilskynde Radikale og Socialdemokrater til at søge at sikre sig Flertallet i Folketinget. Den Dag udsendtes „Venstre“s Valgoppraab. Dettets Indhold var godt nok. Man erkendte, at der var Meningsforskel i Partiet om Kommuneraadsvalg eller højere Valgrets alder til Landstinget, men betegnede dette som en af de Enkeltheder, det ikke kom an paa, men man fastholdt den „bærende Grundtanke, at den almindelige Valgret skal raade i begge Rigsdagens Ting ligesom i Juni-Grundlovens Dage.“

Men Henvendelsen var kun underskrevet af Folketingets „Venstre“-Medlemmer og kun af 54, medens der i 1910 var valgt 57 som „Venstremænd“; snart oplystes det desuden, at der havde været stor Strid om Landstingsvenstres Tilslutning til Udtalelsen; af Landstingets 23 „Venstremænd“ havde 13 stemt for, at man skulde medunderskrive

Henvendelsen, 10 imod. Derefter havde 20 mod tre vedtaget i Stedet at tiltræde en Tilføjelse om, at man ønskede en Forfatningsændring i Junigrundlovens Aand og tilsagde „Venstre“s Kandidater Støtte ved Folketingsvalget. To af de tre meldte sig som Protest mod Partiets Holdning ud af dette, deriblandt Partiets Formand, Direktør Broberg, den tredje blev en Tid endnu, for siden ogsaa at melde sig ud. Blandt de 10, der paa saadan Vis tog Afstand fra Regeringens Grundlovsforslag, var Mænd som Falbe-Hansen og Partiets Ordfører i Grundlovs-sagen, den tidligere Indenrigs- og Kultusminister Enevold Sørensen, der stod I. C. Christensen nær. Det oplystes ikke, hvor vidt de 10's Modstand rakte, for nogle af dem synes det kun at have været Kom-muneraadsvalgene, de var imod. Men det Spørgsmaal havde jo Henven-delsen holdt aabent, saa det ikke gav rimelig Grund til Afstandtagen.

Hos Højre maatte dette vække store Forhaabninger, for vort Ved-kommende megen Uro. Vi maatte regne med, at Ministeriet under Sagens videre Forhandling for at stille de 10 tilfreds kom til at gaa ind i et Forlig med Højre. Vi havde vel den Opfattelse, at baade Klaus Berntsen og Neergaard nu ønskede at fastholde den Linie, de havde valgt. Men overbevist om deres Standhaftighed var vi paa ingen Maade. Og det var aabenbart for alle, at I. C. Christensen bevidst tilstræbte et Forlig med Højre, helst under hans egen Ledelse. Det maatte være os magtpaaliggende at sikre os derimod, ved at der skabtes et Flertal af Radikale og Socialdemokrater i det nye Folketing. Den samme Opfattelse gjorde sig gældende i Socialdemokratiet.

Allerede paa vort Landsmøde en Ugestid før Rigsdagen fik denne opsigtvækkende Afslutning, havde en lignende Stemning gjort sig stærkt gældende blandt vore Delegerede. Vort Møde prægedes i det hele af gode Forventninger med Hensyn til Partiets egen Stilling og en Følelse af, at Grundlovssagen var bragt saa langt frem, at den ikke mere kunde standses, naar vi tog dens Videreførelse med fornøden Energi. I Marts havde der været Kommunevalg. Vi havde givet vore Meningsfæller den Parole, at nu gjaldt det at tage fat, thi de Kom-muneraad, der nu valgtes, kunde antages at komme til at vælge det nye Landsting. Paa Landsmødet kunde Rode fastslaa, at Kommune-valgene var gaaet tilfredsstillende. Mindst i København. Her holdt vi samme Stemmetal som i 1912, men de andre Partier øgede deres. Paa Frederiksberg var Stillingen uændret fra 1909.

I Provinsbyerne øgedes vort Stemmetal paa rene radikale Lister fra

6600 til 7300, vort Mandattal fra 38 til 45. I Landkommunerne steg Stemmetallet fra 12 400 til 26 700 og Mandattallet fra 338 til 724. Ogsaa Socialdemokraterne gik stærkt frem. Der var saa mange upolitiske Lister, at det ikke var til at sige, hvorledes et Landstingsvalg paa dette Grundlag vilde have virket. Dog var det klart baade, at „Venstre“ og Højre vilde bevare et betydeligt Flertal i et kommunevalgt Landsting, og at Radikale og Socialdemokrater vilde faa en anseelig Stilling i dette.

Nu rykkede man da frem til det Valg, man ansaa for afgørende. Tilliden paa Landsmødet til Regeringens Standhaftighed var ringe. Den Opfattelse kom ret stærkt til Orde, at Rigsdagsmændene stoledede for meget paa Ministeriet. Som Udtryk derfor stillede der fra Forsamlingen Forslag om en Billigelse af, at Rigsdagspartiet havde tilbudt Samarbejde i Kredse, hvor der kunde være Fare for Valg af Modstandere af Regeringens Forslag, men det tilføjedes, at i de Kredse, hvor saadan Fare ikke fandtes, maatte man arbejde for Valg af det størst mulige Antal radikale Rigsdagsmænd. Man nøjedes med kortfattet at godkende Rigsdagsgruppens Arbejde for Grundlovssagen, medens Stillingen i øvrig skulde fremgaa af Henvendelsen til Vælgerne. Jeg havde skrevet Udkast til denne, men det skærpedes noget under Forhandlingerne, saaledes indføjedes efter Forslag af Jakob Lange, at vi skulde arbejde for Valg af Folketingsmænd, der ikke blot, som det var foreslaet, ydede Sikkerhed for, at Landstingsflertallet ikke under de kommende Drøftelser tilhandlede sig „Ændringer paa den almindelige Valgrets Bekostning“, men ogsaa Sikkerhed for, „at vi ikke glider ind i en ny treaarig almindelig Forligsperiode.“

Den store Fællesspisning ved Landsmødet var i høj Grad præget af Forventning. Festtalen holdtes som sædvanlig af Edv. Brandes. Dens Stemning samledes i Ordene: „Hvis Valgdagen skal skabe Grundlag for en fri og stolt Forfatning, kan intet være gavnligere end Valg af radikale Venstremænd. Til en radikal Opgave – Indførelse af en ny Vælgerhær og Udslættelse af alle Overvælgere – kræves nødvendigvis radikale Folk.“ „Moralen heraf er – jeg havde nær sagt med Drachmanns forsorne Ord: gaa ud paa Landevejen og slaa ihjel. Jeg mener naturligvis og siger blot: gaa ud paa Folkevejen og bliv valgt!“ Talen modtoges med overvældende Jubel, men det kan ikke undre, at de Drachmannske Ord under den følgende Valgkampagne hørte til dem, der blev flittigst brugt i Agitationen af „Venstre“s Aviser og Talere.

Ud fra Landsmødets Synspunkter anlagde vi da Opstillingen rundt om i Kredsene. Det ordnede sig denne Gang ligesom af sig selv efter Stillingen i hver Kreds uden megen Indblanding af Hovedbestyrelserne. En samlet Forhandling med „Venstre“ kom der ikke mere; Vejen dertil havde I. C. Christensen lukket. Der var imidlertid 8 Kredse, hvor der var Mulighed for Højrevalg, hvis ikke Socialdemokraterne og vi støttede Venstre. I 7 af disse samledes Grundlovspartierne om Venstres Kandidater, og de blev alle valgt. I den 8. Kreds: Svendborg, plejede Højre, Venstre og Socialdemokraterne at være noget nær lige stærke. De opstillede alle tre denne Gang, og Højremanden valgtes. Socialdemokraten var ham nærmest i Stemmatal. Det blev den eneste Højremand, der valgtes udenfor Hovedstadsområdet. I Assens stemte vore Meningsfæller paa Klaus Berntsen, men hans Valg var jo i alle Tilfælde sikret.

I Nordsjælland foreslog „Venstre“ Forhandling om to Kredse: Frederiksværk og Fredensborg. De tilbød, at vi og de skulde dele de to Kredse. Forholdet var imidlertid det, at vore Kandidater i begge disse Kredse havde været Højre tæt inde paa Livet. I den ene af dem havde „Venstre“ slet ikke opstillet i 1910, i den anden var de meget svagere end vi. Vore Meningsfæller afslog derfor at dele de to Kredse, og ved Valget erobrede vi dem begge fra Højre. Vi havde foreslaaet at inddrage Hillerød, hvor Lars Dinesen var valgt, i Forhandlingerne, men det vilde „Venstre“ ikke; en Socialdemokrat tog imidlertid denne Kreds fra Højre. Københavns Venstreforening gav vore Meningsfællers Holdning som Grund til, at de fraraadede deres Meningsfæller i de 4 omstridte Kredse i København, hvor vi var Højre nær paa Livet, at stemme paa vore Kandidater. To af disse Kredse holdt vi alligevel, de to andre beholdt Højre. I København erobrede Højre iøvrig en Kreds fra Socialdemokraterne og desuden tog det Lyngby. Det var aabenbart, at den Grundlovsstemning, der bredte sig over det øvrige Land, ikke gjorde sig gældende i Hovedstaden.

Socialdemokraterne og vi havde ikke ved dette Valg som i 1910 en samlet Aftale. Ingen af os ønskede det. Men i en Række Kredse ordnede man sig i al Stiltfærdighed med det Formaal at tilvejebringe et Flertal af de to Partier i Folketinget. Borgbjerg og Stauning ønskede nært Samarbejde, andre var mindre stemt derfor. Saaledes var der megen Vanskelighed paa Fyen, hvor Marott denne Gang var ret stærkt stemt for Opstilling i Kredse, hvor Afgørelsen laa mellem

Venstre og os. Forholdet kom snarest til at minde om Ordningen i 1909, men Aftalerne tilrettelagdes noget bedre. Der blev i alt 25 Kredse, hvor der var opstillet baade Radikale og Socialdemokrater, i 1909 var der 30. 3 af disse Kredse kunde være taget fra Venstre ved Sammenhold: 2 radikale og 1 socialdemokratisk. I 1909 var der 10 Kredse, som kunde være taget.

Højre opstillede denne Gang i 88 Kredse, medens det forrige Gang kun havde opstillet i 47. Det viste ingen Tilbøjelighed til at bidrage til Valg af „Venstremænd“, undlod kun Opstilling i de Kredse, hvor det næsten ingen Tilslutning havde. I Presse og ved Vælgermøder angreb man „Venstre“ og navnlig Klaus Berntsen med den yderste Skarphed. En ikke ringe Rolle spillede Frijsenborgforhandlingerne i disse Angreb. Just i de Dage, vi havde Landsmøde i Odense, kom det til et større Opgør om disse. I nogen Tid havde Rygter derom løbet rundt. „Socialdemokraten“ spurgte Klaus Berntsen, der svarede, at denne Tale om Frijsenborgaftaler var ren Sladder. Det førte til, at Grev Frijs i „Berlingske Tidende“ gav en Redegørelse for, hvad der var sket. Klaus Berntsen svarede, og det kom til en hel Erklæringskrig mellem dem. Højres Aviser spottede stærkt Klaus Berntsen, der nu fremtraadte som den store Frihedshelt, medens han umiddelbart forud for Grundlovsforslagets Fremsættelse havde siddet dybt i Forhandlinger med de Fri-konservative, Forhandlinger, han mentes ikke at have meddelt sit Parti, og som han nu ikke vilde være bekendt. Blandt vore Meningsfæller øgede det Mistroen overfor Regeringen.

Men dernæst droges ogsaa Militærspørgsmaalet ind i Valgkampen.

I Efteraaret 1912 havde meldt sig stærke Bekymringer i Militærvennernes Lejr, fremkaldt ved Balkankrigen og de Modsætninger mellem Stormagterne, som denne antoges at kunne medføre. Der iværksattes private Indsamlinger til Forsvaret. Bl. a. fik Klaus Berntsen tilbudt ca. $\frac{1}{2}$ Million Kr. til Fæstningsanlæg paa Eremitagesletten. Da han kun vilde modtage Pengene til fri Anvendelse, trak man Tilbudet tilbage, men der samledes i Stedet et større Beløb ind, der kunde gives Forsvarsministeren til Anvendelse efter Ønske. Klaus Berntsens Holdning fremkaldte en overmaade hæftig Agitation mod ham. Det regnede med de hæftigste Avisartikler. Voldsomst tog Aarhusbladene fat. Et af dem paakaldte ivrig Kongen. Naar Folket ikke rejste sig til Revolte mod et saadant Ministerium, maatte Kongen gribe ind og afskedige det. Provst Fenger, der som Præst ved Holmens Kirke

havde Klaus Berntsen som foresat, prædikede om, hvor sørgeligt det var at have et Ministerium af Bønder, Friskolelærere og Højskoleforstandere. Efter Gengivelserne skal han have anraabt Gud i den Anledning. Efter de Meddelelser, jeg siden fik i Marineministeriet, kaldte Klaus Berntsen ham til sig og gav ham en særdeles kraftig Irettesættelse, overfor hvilken han ganske faldt sammen.

Til sidst udsendtes af 4–500 videnskabelige, faglige og skønlitterære Forfattere en anbefaling af Indsamlingen. Underskriverne af denne strakte sig fra udprægede Konservative helt til Mænd som Harald Høffding og H. V. Clausen.

Klaus Berntsen gav ved forskellige Lejligheder til Kende, at en Bevæggrund til hele dette Røre var Ønsket om at faa Forfatningssagen til at strande. Det er vel troligt, at Højrepressens overordentlige Voldsomhed havde sin Baggrund i den Kampstilling, hvori Højre nu stod til Ministeriet, men for de fleste, der deltog i eller anbefalede Indsamlingen, var utvivlsomt Bekymringen for, at noget skulde blive forsømt med Hensyn til Forsvaret, den drivende Bevæggrund. Givet er det, at i Højres Agitation under Valgkampen spillede disse Militærspørgsmaal en fremtrædende Rolle ved Siden af Forfatningsspørgsmaalet. Navnlig i København fik Partiet paa denne Agitation en Del Stemmer, som det ikke havde kunnet faa paa Forfatningsspørgsmaalet.

Valgets Udfald blev som det efter Valgstillingen kunde ventes. Vort Parti gik frem fra 20 Mandater til 31. Alle vore Rigsdagsmænd genvalgtes. 6 af vore Erobringer kunde siges at bero paa, at Venstre og Højre ikke stod samlede mod os, 1 var af ejendommelig Karakter. Det var i Skanderborg, hvor der kun var en radikal og en socialdemokratisk Kandidat, og hvor den radikale valgtes. 4 skyldtes alene Stemmemefremgang.

Vi opstillede i to Kredse mere end forrige Gang. Vort Stemmetal voksede fra 65 000 til 68 000. Desuden tilførte vi „Venstre“ mellem et og to Tusind Stemmer i de Kredse, hvor vi undlod at opstille for at støtte dem, og vi havde færre Stemmer fra socialdemokratisk Side end i 1910.

Socialdemokraterne gik frem i Mandattal fra 24 til 32 og fra 99 000 Stemmer til 107 000. Ca. 6000 af Stemmemefremgangen stammede fra Kredse, hvor de ikke før havde opstillet, men ogsaa de afgav jo nogle Stemmer til „Venstre“.

„Venstre“ stillede op i lidt færre Kredse end i 1910, deres Mandat-

tal gik tilbage fra 57 til 44, deres Stemmetal fra 119 000 til 100 000. Dette beroede i alt væsentlig paa, at Højre tog de Stemmer tilbage, de sidst havde givet „Venstre“. Noget skyldtes det dog ogsaa, at der var en halv Snes Kandidater, der stillede sig som „Grundlovsmodstandere“, og som ialt fik ca. 6000 Stemmer. Dertil indskrænkede sig det Frafald paa Grund af Grundlovsforslaget, som Højre havde regnet saa meget med.

Højre gik trods Stemmeffremgang ned fra 13 til 7 Mandater, et gennemført Samarbejde mellem Grundlovspartierne kunde have bragt dem ned til 3-4.

Jeg deltog som sædvanlig i stort Omfang i Vælgermøder rundt om i Landet. Paa Langeland havde jeg det denne Gang let, og Udfaldet var paa Forhaand givet. Baade „Venstre“ og Højre stillede op. „Venstre“s Kandidat var Hother Berg, som var Fætter til Sigurd Berg. Han var betydelig mere tiltalende end „Venstre“s Kandidat i 1910. Han havde den behagelige Egenskab, at naar en af de Paastande, hvorpaa Partiet byggede Agitationen, var grundig gendrevet ved et Møde, holdt han ikke af at gentage den ved et følgende Møde. Om Valgets Hovedspørgsmaal: Grundlovssagen, var han og jeg jo enige, saa efterhaanden skrumpede Uenigheden mellem os ind. Højres Kandidat, Overretssagfører Schoustrup, var ogsaa en behagelig Modkandidat, eller som vi nu begyndte at sige paa Langeland „Medkandidat“. Tonen over hele Valgkampen blev da mere tiltalende end ved de foregaaende Valg. Jeg naaede 1669 Stemmer, et halvt Hundrede Stemmer mere end sidst, skønt Spændingen med Hensyn til Valgets Udfald manglede. Berg fik 840 Stemmer. Et Par Hundrede „Venstremænd“, der var ilde tilpas ved Grundlovsforslaget eller ansaa Valget for haabløst, blev hjemme. Schoustrup naaede 342 Stemmer. Det var vel saa nogenlunde, hvad Højre nu havde paa Øen.

Der var høj Stemning over Valgdagen paa Langeland, og end stærkere blev den om Aftenen ved vor Sammenkomst, alt efter som Telegrafens bud bragte Bud om Sejr efter Sejr, indtil vort Mandattal fra 1906 var noget nær tredoblet, og Flertallet naaet for Radikale og Socialdemokrater. Med Jubel fastslog vi, at nu var det Forfatningsforlig, der var frygtet, umuliggjort. Faa Steder betød det saa meget som paa det Langeland, der var gaaet saa haardt op imod Forfatningsforliget i 1866.

Ministerkrisen 1913

Radikale og Socialdemokrater raadede efter Valget over tilsammen 63 af Folketingets 114 Mandater. I Stemmetal havde vi tilsammen 175 000. De stod overfor 181 000 af „Venstre“ og Højre, men i disse var der vel 3000 radikale og socialdemokratiske Stemmer, vi havde tilført „Venstre“. I Virkeligheden var Stemmerne da delt lige over mellem de to Hovedgrupper, der havde staaet mod hinanden i 1910, men hvoraf den ene nu foreløbig var splittet. Den bestaaende Valgordning havde da skænket de to nye Flertalspartier et Folketingsflertal paa 12 Mandater, endnu før Vælgerflertallet var naaet. Det fristede ingen af os til at søge den daarlige Valgordning opretholdt.

Under vore Overvejelser efter Valget var der Enighed om, at det gunstigste vilde være, om Ministeriet Berntsen fortsatte til Grundlovsforslaget var gennemført. Vi var klare over, at Gennemførelsen endnu vilde møde store Vanskeligheder. Landstingets Flertal stod jo vedblivende fast imod, en halv Snes af Venstres Landstingsmænd havde før Valget vist, at de ikke følte sig bundne til Forslaget, og vi nærrede ingen Tvivl om, at I. C. Christensen vilde gøre sit yderste for at hindre, at det gennemførtes. Det var klart, at disse Vanskeligheder lettest kunde overvindes, naar Ministeriet Berntsen vedblivende førte an, og den Bekymring, vi lige til Valgdagen havde næret for, at dette skulle springe ud i et utilfredsstillende Forlig under Pres fra I. C. Christensen og i Ønske om at naa et Resultat, behøvede vi jo ikke længere at nære, nu da der var et nyt Flertal i Folketinget.

Klaus Berntsen sagde siden i Folketinget, at Ministeriet straks efter Valget den 20. Maj i fuld Enighed besluttede at gaa af, og at han meddelte Kongen dette 3 Dage efter Valget. Men Rigsdagen indkaldtes først den 12. Juni, og paa denne Dag kom Ministeriets Afskedsbegæring. I Mellemtiden herskede der megen Uklarhed. Det var vor Opfattelse, at Ministeriet i Virkeligheden ønskede at fortsætte. Men det meste af „Venstre“s Presse fastslog ivrig, at Ministeriet maatte gaa,

og dette Standpunkt tog I. C. Christensen med stor Bestemthed. Den 30. Maj skrev han i „Tiden“ om, hvorledes det vilde gaa, naar det nu kom til „virkelig Forhandling“, idet han aabenbart skød den foregaaende Tids Forhandlinger til Side som rent formelle. Og den 6. Juni slog han fast: „Magten i Folketinget er lagt i de radikale Partiers Haand, og med Magten følger Ledelsen og Ansvaret.“ En Ugestid efter Valget holdt „Venstre“s Bestyrelse Møde med Ministeriet, og derefter udsendtes Meddelelse om, at dette vilde gaa, naar Rigsdagen traadte sammen.

[Optegnelser:] Lørdag den 31. Maj 1913 telefonerede Rode ved Ellevetiden om Aftenen, at Stauning havde henvendt sig til ham. Efter Rodes Meddelelse i Telefon, senere nærmere suppleret om Mandagen, havde han meddelt, at han havde søgt Klaus Berntsen og, da denne var borte, Neergaard, hvem han havde truffet; Neergaard havde sagt, at d. 12. indgaves Afskedsbegæringen; hvis Ministeriet da blev spurgt, vilde det tilraade Kongen at henvende sig til Stauning og Zahle; Stauning havde sagt, at saafremt han blev spurgt, vilde han tilraade Kongen atter at henvende sig til det afgaaede Ministerium; Neergaard havde svaret, at i saa Fald laa jo Situationen anderledes. Stauning sagde til Rode, at det var dog tvivlsomt, om I. C. Christensen kunde hindre det, hvis Ministeriet saaledes atter opfordredes af Kongen efter Folketingets Ønske. Socialdemokratiet skulde nu have Partimøde Mandag; han vilde da gerne vide, om det radikale Venstre vilde svare paa lignende Maade; i øvrig nævnede han for Rode Muligheden af et Ministerium af alle tre Partier. Rode lovede at tale med nogle af sine Meningsfæller og skaffe Besked. Han spurgte om Socialdemokraternes Opfattelse af Formandsvalget, foreløbig det midlertidige. Stauning tænkte sig den Mulighed at genvælge Christensen; Rode nævnede sine Betænkeligheder derved, Christensen kunde blive skudt frem, kunde faa Betingelser for selv at danne Ministerium; Stauning svarede, at det var jo ikke Meningen; det var det afgaaede Ministerium, ikke Partiet, han vilde henvise til. Rode spurgte om Partiets Stilling til Finansloven, hvis Ministeriet Berntsen fortsatte. Stauning kunde eventuelt tænke sig, at Socialdemokraterne kunde stemme for den; de havde jo i sin Tid under det radikale Ministerium været villige dertil om fornødent.

Rode havde nu talt med Brandes, som fandt Staunings Henvendelse

til Neergaard uklog og ansaa Neergaards Tro paa Muligheden af, at Ministeriet kunde blive, for rent Fantasteri. Rode tænkte sig at rejse til Zahle om Søndagen; Rode og jeg skulde da komme til Brandes Mandag.

Om Søndagen var Rode da hos Zahle.

Mandag den 2. Juni Kl. 12 kom Rode og jeg til Brandes. Rode referede atter Samtalen med Stauning og tilføjede, at Zahle var enig med ham i, at vi maatte stille os ganske lige saa velvillig overfor Ministeriet som Socialdemokraterne; han tilføjede, at Jens Rasmussen havde meddelt ham, at Klaus Berntsen til M. Rasmussen havde udtalt, at han og Neergaard var rede til at gaa i Ministerium sammen med de Radikale; han havde udtalt, at det maatte godt gaa videre til os.

Brandes refererede derefter. Gennem Rubin havde han stadig modtaget Efterretninger fra Krieger. I Dag Mandag havde Krieger netop været hos ham efter at have henvendt sig til ham Dagen i Forvejen for at aftale en Forhandling. Krieger havde meddelt, at Ministeriet vilde indgive Afskedsbegøring d. 12. Kl. 10, saaledes at dette straks kunde meddeles Rigsdagen, og at I. C. Christensen havde haft en længere Samtale med ham; i den havde Christensen udtalt, at det var aldeles givet, at Ministeriet maatte gaa af; han havde sagt, at der maatte et radikalt Ministerium; han havde intet imod, om Zahle kom til at sætte sit Navn under den nye Grundlov; saa kom der et nyt Valg om et Aarstid, som det da kom an paa. Efter Taflet for Kong Gustav havde I. C. Christensen haft en længere Samtale med Kongen. Han havde dør sagt det samme til denne med største Bestemthed. Krieger havde desuden oplyst, at Kongen tænkte sig at sige tre Ting under Forhandlingen om Dannelsen af et Ministerium: der maa være Balance paa Finansloven, Militærspørgsmaalet maa holdes paa de nuværende Love, de Kongevalgte kan ikke opløses.

Brandes havde svaret, at det første var alle enige om, med Hensyn til det andet havde han henvist til min Udtalelse (dette Folketing havde ikke Mandat til ny Afgørelse i Militærspørgsmaalet, dertil krævedes nyt Valg eller Folkeafstemning), med Hensyn til de Kongevalgte havde han sagt, at hvis Kongen udtalte sig saaledes, vilde det være ensbetydende med straks at sprænge alt; skulde det undgaas, maatte det henskydes til Afgørelse i Statsraadet, naar Spørgsmaalet kom til at ligge for. Krieger vilde da forklare Kongen dette. Brandes mente, at Kongen med Hensyn til Fremgangsmaaden vilde følge, hvad

han raadede Krieger til, saaledes med Hensyn til, om han skulde raadføre sig baade med Zahle og Stauning, eller kun med Zahle. Vi kom til det Resultat, at det var bedst, at han raadførte sig med begge. Brandes havde paa Kriegers Forespørgsel sagt, at han ligesom Krieger ansaa en Forbliven af Ministeriet for udelukket ved Partiets Holdning, at han ikke troede „Partiet“ (Regeringspartiet) vilde tillade Deltagelse i et Ministerium af alle tre Partier, at et Ministerium af to af Grundlovspartierne var unaturligt; selv var han imod et Ministerium af Radikale og Socialdemokrater; et rent socialdemokratisk Ministerium med Støtte i Grundlovssagen af os kunde tænkes, men var jo af andre Grunde umuligt; tilbage var da et radikalt Ministerium, muliggjort ved Partiets centrale Stilling mellem de to andre Grundlovspartier.

Brandes vidste desuden, at Neergaard arbejdede ganske desperat for at blive, under hvilkensomhelst Form. Han havde brugt den Vending, at hvis Flertallet ønskede det, og Kongen fornyede Henvendelsen til Ministeriet, vilde han dog se, om „denne Hr. I. C. Christensen“ kunde hindre, at Ministeriet blev.

Vi talte desuden om Ministeriets Sammensætning, hvis det virkelig endte med radikalt Ministerium. Vi var enige om, at det var Kandestøberier, men at det var bedre at have talt unyttigt derom, end at staa uforberedt overfor det, hvis det til sidst kom dertil. Krieger havde nævnet den Mulighed, at Brandes blev Konsejlspræsident. Brandes havde afvist det; det var nødvendigt, at det var Zahle, og desuden kunde en Jøde ikke være det. Brandes og Rode hævdede ivrig, at Zahle kun kunde være Konsejlspræsident, ikke samtidig have endnu et Ministerium; skulde han behandle Grundlovssagen, maatte han have rigtig Tid til Forberedelse, desuden ikke vække Uvilje ved Strid paa andre Omraader.

Brandes nævnede som Justitsminister Torp; jeg udtalte nogle Betæneligheder; Rode spurgte om Oskar Johansen; Brandes mente, at han kunde tænkes at ville. Til Landbrugsminister nævnede Brandes Fr. Weis ud fra den Betragtning, at det først og fremmest skulde være dygtige Mænd; jeg sagde, at det var Weis i hvert Tilfælde ikke udenfor sit snævre Speciale, og vi blev hurtig enige om, at det lod sig ikke gøre. Der var Enighed om, at det ikke gik an at tage Poul Christensen. Rode holdt paa Kristjan Pedersen, vi var alle betænkelige ved hans Mangel paa Evne til at styre, men standsede dog derved.

Til Handelsminister nævnede Brandes Hassing Jørgensen. Vi talte

ogsaa om Weimann; Rode var mod at faa noget lignende som sidst, Brandes mente, at Weimann ikke vilde. Rode sagde, at han vidste, at Zahle meget gerne vilde have Heilbuth med. Brandes erklærede bestemt, at det kunde man fortræffelig, men i saa Fald vilde han under ingen Omstændigheder være med; der kunde ikke være to Jøder i et Ministerium. Vi standsede herved.

Brandes og Rode nævnede begge, at jeg burde tage Forsvarsministeriet, Rode kunde da tage Indenrigsministeriet. Jeg sagde straks, at det maatte anses for yderst farligt; det vilde vække den største Forbitrelse, om jeg blev Forsvarsminister, desuden møde Modstand hos Kongen. Jeg fandt det naturligt, at det var Zahle. Ellers kunde da Rode bedre. De erklærede begge to begge disse Muligheder for ganske udelukkede. Videre kom vi ikke hermed. Desuden taltes der om Udenrigsminister. Brandes nævnede Carl Moltke fra Berlin. Denne havde besøgt ham, han havde det Indtryk, at han havde Lyst til noget saadant; det vilde tiltale Kongen i meget høj Grad; jeg nævnede Betæneligheder: fremmed for os i Tankegang, maaske altfor international, efter nogle Beretninger en altfor dristig Eksperimentator, men indrømmede Fordele. Brandes mente, at Kongen meget nødig saa Scavenius som Udenrigsminister; denne Stilling spillede en vis Rolle for ham, da han færdedes saa meget ved Hoffet.

Grundlovsdagen og Dagen derefter paa Vejen til og fra Langeland talte Rode og jeg lidt sammen, men meget blev det ikke til. Vi drøftede navnlig Spørgsmaalet: de Kongevalgtes Stilling, idet vi var enige om, at dersom det hele kom til at ligge for, maatte vi nøje overveje, om det ikke vilde være ganske nødvendigt paa Forhaand at faa dette klaret helt med Kongen. Rode indrømmede nu de store Betæneligheder ved mig som Forsvarsminister. Vi talte om Scavenius som en Mulighed uden at tro meget derpaa samt om en Tanke, jeg havde haft, at det overtoges *midlertidig* sammen med et andet Ministerium. Ogsaa det fandt vi vanskeligt.

Den 8. Juni forhandlede Rode og jeg et Par Timer med Brandes. Vi gik ud fra, at Ministeriet ikke kunde blive, tænkte os, at Kongen kunde overdrage Neergaard at forsøge et Ministerium med de to Venstregrupper, men at det vilde strande paa Christensen, og at vi forøvrig ikke vilde. Vi tænkte os ogsaa Muligheden af, at Kongen forsøgte et saadant Ministerium med Deuntzer eller Appel, men gik ud fra, at

ogsaa disse Kombinationer vilde være uigennemførlige. Vi diskuterede endelig meget den Mulighed, at der blev Tale om et trestrengt Ministerium, hvori Christensen forlangte at komme med. Vi blev enige om, at vi kategorisk maatte nægte at lade nogen fra vor Side deltage sammen med ham; jeg holdt absolut derpaa, Brandes egentlig ogsaa, Rode var en Tid mere vaklende, men sluttede sig til sidst helt dertil. Brandes vilde ikke sammen med Socialdemokraterne, i al Fald kun i yderste Nødvendighed. Rode næsten ligesaa; jeg erkendte de mange uheldige Følger af en saadan Samvirken men afviste den ikke helt. Endelig diskuteredes atter Personer i et muligt radikalt Ministerium. Rode vilde for enhver Pris være Indenrigsminister for gennem Forhandlingerne om Valgloven at kunne deltage i Grundlovsforhandlingerne. Han foreslog, at jeg skulde tage Trafikministeriet. Bagefter tænkte jeg mig en Deling af Indenrigsministeriet, saaledes at Rode fik Næringslov, Kommunestyre og Valglov sammen med Handelsministeriet, jeg Indenrigsministeriet med den sociale Lovgivning og eventuelt midlertidig Forsvarsministeriet.

Den 9. Juni samledes Brandes, Zahle og jeg. Rode var ikke med, da han skulde til Fru Nansen. Vi gennemgik de forskellige Ting med Zahle.

Den 10. Juni oplystes det, at Krieger gennem Rubin havde meddelt Brandes, at Kongen vilde være beroliget med Hensyn til de Kongevalgte, naar han blot ikke nu skulde *love* at opløse dem; det mentes, at Klaus Berntsen havde lovet ikke at opløse dem; det tænkte Kongen ikke, at han kunde kræve af os. Neergaard havde sagt til Rubin, at Christensen var vist ikke saa stærk i Partiet, som han bildte sig ind; der var den Dag ikke saa lidt Tro paa, at Partiet [Venstre] vilde blive sprængt. Under Forhandlingen den Dag holdt Brandes og Zahle begge stærkt paa, at jeg skulde tage Forsvarsministeriet. Vi diskuterede de forskellige Muligheder med Hensyn til Valget af Formand i Folketinget.

Den 11. Juni Kl. 4 Partimøde uden Forhandling af Interesse. Brandes fortalte mig, at Krieger havde meddelt ham, at Kongen var ivrig for at være færdig til d. 18., og derfor vilde begynde allerede d. 12. med at kalde alle tre Formænd: I. C. Christensen, Zahle og Stauning. Det oplystes, at I. C. Christensen vilde være midlertidig Formand, men ikke være med til den af Socialdemokraterne foreslaede Ordning af Formands[skabet.]

Om Aftenen Møde af Parti, Hovedbestyrelse og Redaktører. Stemningen var daarlig og Diskussionen forvirret; der var Iver for en Adresse til Ministeriet om at blive, stor Angst for radikalt Ministerium, der vist snarest styrkedes ved at Zahle, Rode (i en stor Tale) og jeg (i nogle ganske faa Bemærkninger) ogsaa omtalte den Mulighed, at et radikalt Ministerium kunde blive fremtvunget af Forholdene.

[Den 12. juni kl. 12 samledes rigsdagen. Samme dag indgav ministeriet Berntsen demissionsbegæring til kongen. Ved folketingets møde valgtes J. C. Christensen til midlertidig formand. Han erklærede dog straks, at han efter tingets konstitution ikke ville modtage valg til formandsposten.]

Den 12. Juni besejres Christensen i Spørgsmaalet om Formand i sit Parti. Det første Indtryk hos os var, at Ministeriet helt havde Overtaget og mulig kunde blive, men dette ændredes noget i Dagens Løb; Moltesen sagde saaledes mig, at Afgørelsen intet betød for Stillingen til Ministeriets Forbliven; de Moderate talte adskillig om et Ministerium af Radikale og Moderate. Dette stod for mig som en yderst skadelig Ordning.

Om Eftermiddagen I. C. Christensen, Stauning og Zahle hos Kongen. Til Zahle sagde Kongen: „Ja, nu er Kuglen vel trillet saaledes, at det er Deres Tid til at træde til igen.“ Zahle talte om, at Ministeriet burde fortsætte, eller et Ministerium af 3 Partier dannes; men Kongen gled hen over alt dette og forudsatte efter Zahles Indtryk et radikalt Ministerium som det naturlige. Han gik dog ind paa, at der kunde gaa nogle Dage med Forhandling om andre Muligheder. Grev Frijs talte samme Dag med Brandes. Han havde brevvekslet med Kongen og begge var gaaet ud fra, at et radikalt Ministerium var Valgenes Konsekvens. Han havde erkendt, at Grundlovsforandringen nu maatte gennemføres, og at han vilde bidrage sit dertil, blot Landstinget fik den fornødne Tid.

[Den 13. juni vedtog Det radikale Venstre på et partimøde skriftligt at meddele Klaus Berntsen, at partiet sluttede sig til den opfattelse, Zahle dagen før havde givet udtryk for over for kongen: at ministeriet Berntsen burde fortsætte, til grundlovsændringen var gennemført.]

Den 13. Juni Fredag samledes vi atter om Aftenen hos Brandes. Han havde Meddelelse om, at Kongen havde været meget glad ved den Maade, hvorpaa Zahle havde taget det. Brandes havde talt indgaaende med Grev Frijs om de Kongevalgte og forklaret ham, hvad

vi maatte kræve. Frijs havde fortalt en Del om tidligere Grublerier derover. Der havde været Ideer om en Domstolsafgørelse ved Sagsanlæg mod det Ministerium, der indstillede Opløsning, uden at denne fandt Sted. Ligeledes var der rettet Spørgsmaal til Lassen og Ussing, der begge synes at have fantaseret om noget saadant. Om Eftermiddagen havde Stauning været hos Klaus Berntsen. Rode havde en Meddelelse derom, der sagdes at stamme fra Ministerialbygningen. Det er siden oplyst, at han her forhandlede med ham om Adressen [o: en socialdemokratisk adresse om at ministeriet skulle fortsætte]. Det synes, at Klaus Berntsen intet bestemt har sagt om denne nu. Tidligere havde han udtalt Ønske derom.

Senere er oplyst af Brandes (paa Grundlag af Samtaler med Krieger og enkelte Bemærkninger af Kongen), at denne Dag er Berntsen og Neergaard gaaet til Krieger, har bedt ham opnaa, at Berntsen fik en Samtale med Kongen, hvor han da vilde søge at faa en Opfordring til at blive i Henhold til Staunings og Zahles Raad til Kongen. Krieger synes at have truffet I. C. Christensen og at have antydnet dette for ham. Berntsen havde paaberaabt sig, at Partiet var indkaldt til Lørdag ud fra den Forudsætning, at han forinden havde talt med Kongen. Han kunde ikke møde der uden Samtalen. Han forklarede yderligere Krieger, at nu skete der jo intet i Rigsdagen, Kongen maatte gøre noget. I. C. Christensen synes modsat at have sagt, at Ministeriet aldeles ikke kunde blive, og at det godt kunde være, at der skete noget i Rigsdagen.

Den 14. Juni. Berntsen opnaaede Samtalen med Kongen men kom kun „lige indenfor“. Efter Kongens Referat har han her sagt til ham „Bordet fanger“, og klart ladet ham vide, at han ikke vilde henvende sig til ham igen. Berntsen kunde da ikke møde i Partiet med nogen Opfordring. Paa et Tidspunkt under Forhandlingen herom, medens vi var hos Brandes (vistnok Fredag Aften den 13. Juni) telefonerede Krieger til Brandes gennem Rubin. Han spurgte: „det er vel Deres Alvor, at De ønsker Ministeriet Berntsens Fortsættelse?“ „Ja!“ svarede Brandes, „hvis de kommer med deres Parti, eller en anseelig Del af det; kan de kun faa en lille Del med, kan de jo intet udrette for Grundloven.“

Kort før Mødet i Folketinget den 14. Juni, Kl. 12¼, kom Socialdemokraterne til os med deres Adresseforslag. Enkelte af vore var glade ved det (Grønborg), vi andre mente, at det ikke kunde nytte at være

Forslagsstillere; efter mit Forslag vedtog vi at svare, at vi vilde være med at foreslaa det, hvis „Venstre“ var med, ellers ikke, da vi mente, at det ellers vilde virke ødelæggende for Ministeriet.

Ved Slutningen af Folketingsmødet talte I. C. Christensen og Zahle lidt sammen. Christensen sagde her, at om et Par Dage vilde Zahle blive kaldt til Kongen og opfordret til at danne Ministerium; han skulde da slaa til; „Venstre“ skulde nok yde „loyal Støtte.“ Berntsen maatte bort, han var kørt fast, kunde ikke forhandle med Landstinget, hvad de Radikale kunde. Zahle gjorde en uforsigtig Bemærkning om, at vi kunde jo være lige saa „mætte“ af Berntsen som han. Vi var efter Mødet sammen hos Brandes og her bebrejdede vi noget Zahle denne Uforsigtighed. Under Sammenkomsten her var det vist, at Krieger gennem Rubin spurgte, om en Opfordring fra Kongen til Berntsen nu var ønskelig. Brandes svarede, at Kongen nu umulig kunde gøre noget før Rigsdagsforhandlingen.

Berntsen fik Adresseforhandlingen opsat til Tirsdag den 17. Juni.

Den 15. Juni foregik ikke os bekendt ret meget. Vi havde nærmest det Indtryk, at Ministeriet endnu havde nogen Chance for [resten af sætningen mangler i manuskriptet].

Den 16. Juni fik vi Meddelelse om, at I. C. Christensen skulde være Ordfører [i adressedebatten]. Partiet havde holdt et Møde paa et Kvarter. Alt var aftalt i Forvejen i et Bestyrelsesmøde. Den 16. fortæltes det almindeligt, at „Venstre“ vilde svare „Stemmer ikke“.

Om Aftenen var vi hos Brandes, hvor der ikke forelaa synderlig nyt. Om Formiddagen havde Christensen grebet en Lejlighed til at sige til Zahle: „I Morgen kommer der fuld Klarhed, det kan De gaa ud fra.“ „Partiet er enigt, det følger mig.“

[I folketingets møde den 17. juni forelagde Borgbjerg socialdemokraternes adresseforslag. J. C. Christensen vendte sig straks imod det. Han foreslog i stedet en dagsorden, hvori det udtaltes, at valget havde givet de radikale og socialdemokraterne den parlamentariske magt, og at folketinget ventede en regering i overensstemmelse med valgets resultat. Derefter blev debatten på Zahles begæring udsat i 20 minutter. Det var i denne pause, at de nedenfor refererede forhandlinger fandt sted. Debatten i tinget endte med, at J. C. Christensens dagsordensforslag, hvortil regeringen havde sluttet sig, forkastedes med 61 stemmer (Rad. og Soc.) mod 42 (Venstre). Højre stemte ikke].

Den 17. Juni. Straks efter Mødet, hvor Christensens Dagsorden var

stillet, samledes vi ligesom Socialdemokraterne. Jeg havde formet et Forslag til en Dagsorden, hvori Folketinget tilsagde et kommende Ministerium Støtte til Gennemførelse af Grundloven. Der var Tvivl blandt os, om vi skulde stille det; vi viste Socialdemokraterne det, men de foretrak at tage Dagsordenen tilbage. Da vi kom ned igen spurgte Thomas Larsen mig „hvad sker der nu?“ „Ja, nu tages Dagsordenen selvfølgelig tilbage“, svarede jeg; det var aabenbart, at Ministrene havde haabet, at den alligevel skulde blive opretholdt. I første Øjeblik havde det ogsaa været Socialdemokraternes Tanke, men efter at Borgbjerg og Stauning havde vekslet nogle Ord med Rode og mig saa de, at det var umuligt. Under og efter andet Møde talte jeg lidt med Borgbjerg. Han ønskede nu et trestrengt Ministerium eller et Ministerium af Radikale og Socialdemokrater, i første Tilfælde syntes han at tænke sig en Socialdemokrat i Ministeriet, i andet Tilfælde „noget i Retning af lige Deling“.

Lige efter Mødet kom Krieger til Zahle og spurgte, om han og Stauning vilde komme sammen til Kongen. Zahle svarede, at det var bedre, at de kom hver for sig og Stauning først. Saaledes ordnedes det. Stauning anbefalede atter Kongen Klaus Berntsen, Kongen afviste det og spurgte, om Socialdemokraterne kunde danne Regering sammen med andre, idet han troede, at Socialdemokratiets Dagsorden var vedtaget. Stauning svarede noget om, at han skulde forelægge det for Partiet. Zahle var meget uklar bagefter, da vi om Aftenen samledes hos Brandes, med Hensyn til Karakteren af sin Samtale med Kongen. Han havde talt om det trestrengede Ministerium men ikke overdraget Zahle at undersøge Muligheden deraf, skønt Zahle lagde ham det nær. Da Zahle talte om, at han maatte have en til at undersøge det, svarede han: „Hvor skulde jeg faa saadan en Mosegris fra?“ Han henviste stadig Zahle til at tale med Stauning.

Zahle var, da vi om Aftenen mødtes, temmelig mismodig. Der opstilledes allehaande Teorier om, at Kongen maatte være kommet under Paavirkning fra Højre, og at han derfor bestræbte sig for at faa et Ministerium af Socialdemokrater og Radikale. Jeg mente derimod, at Zahle, som den Dag i det hele var træt, ikke havde forstaaet Kongen rigtig, og at denne kun havde taget det hele saa ligegyldig, fordi han betragtede dette her som et tidsspildende Mellemstadium. Alligevel diskuterede vi ret meget Muligheden af et radikalt-socialdemokratisk Ministerium. Alle var mod det, jeg dog ikke helt, hvis det kunde

indskrænkes til 1 eller 2, idet jeg ikke havde *saa* meget mod at have Socialdemokrater med, men mente, at der kun var enkelte Ministerier, i hvilke det var muligt at have dem.

Den 18. Juni om Formiddagen Møde baade af Socialdemokraterne og de Radikale. Det viste sig, at Socialdemokraterne ikke var klare over, om de vilde danne Ministerium sammen med os, hvorimod de gik ind paa at være med i et Ministerium af alle tre Partier. Stauning var atter hos Kongen og foreslog dette, men Kongen erklærede, at det var udelukket; Christensen havde været der i Forvejen og havde ganske afvist det. Kongen henvendte sig derpaa til Zahle. I vort Parti var der Enighed om, at man ikke skulde danne Ministerium sammen med Socialdemokraterne alene, men idet vi meddelte dem vor Opfattelse, at Ministeriet burde dannes af de tre Partier eller af et Parti, spørge, om de vilde. Der var i Forhandlingerne om Eftermiddagen kun to, der var imod at danne Ministerium: Grønborg og Madsen-Mygdal. Efter Partimødet var Zahle atter hos Kongen. Her gennemdrøftedes Spørgsmaalet de Kongevalgte; Kongen lovede, hvis Spørgsmaalet kom til at foreligge, at tage det under Overvejelse under Hensyn til Grundene i Ministeriets Indstilling og Situationen i det hele; angrebes vi i Anledning af de Kongevalgte, kunde Ministrene overfor den Paa-stand, at Kongen ikke vilde gaa med til Opløsning, sige, at det vidste ingen. Det bestemtes, at de ydre Forhold: Titel og Uniform skulde være som sidst. Kongen udtalte et stærkt Ønske om Moltke (Berlin) som Udenrigsminister.

Om Aftenen drøftede vi hos Brandes Ministeriet. Det blev nogenlunde afgjort, at jeg skulde tage Forsvarsministeriet alene, ligesom vi standsede ved Keiser-Nielsen som Kultusminister (Povlsen bedre som Formand), og Kr. Pedersen som Landbrugsminister; Weimann havde sagt bestemt Nej; Torp opgav vi; vi talte om Svarre som Trafikminister. Til Handelsminister aftalte vi Hassing Jørgensen. Brandes afviste atter enhver Tanke om Heilbuth. Krieger telefonerede, at Kongen nu havde Betænkelighed ved den paatænkte Form for mulige Udtalelser (adskillige vidste, hvad han før havde sagt, men at han intet havde mod, at selve hans Udtalelse om at tage under Overvejelse o.s.v. eventuelt offentligjordes).

Den 19. [Juni] om Formiddagen nye Møder af vort Parti og Socialdemokraterne. Disse var nu tilfreds med at være kommet ud over Striden om Deltagelse i et Ministerium sammen med os, ved at vi havde

afvist Tanken. Meddelelserne om vore indbyrdes Forhandlinger formuleredes. Socialdemokraterne fik Meddelelse om Kongens Stilling med Hensyn til de Kongevalgte og var yderst tilfredse dermed. Vort Parti gav nu den endelige Tilslutning til at danne Ministerium. Madsen-Mygdal og Grønborg stemte ikke.

Om Eftermiddagen og Aftenen forhandlede vi nu hos Brandes om Ministeriets Sammensætning. Brandes talte med Hassing Jørgensen, som vilde betænke sig til den følgende Dag. Vi telefonerede til Svarre om at komme ind næste Formiddag, og Zahle skrev til Moltke.

Fredag den 20. [Juni] var vi næsten hele Dagen hos Brandes. Tidlig om Formiddagen kom Svarre, men han sagde Nej. Ved Tolvtiden kom Moltke, der ligeledes sagde Nej. Derefter kom Keiser-Nielsen og Kr. Pedersen, der begge var villige ligesom Hassing Jørgensen; Keiser-Nielsen gjorde den Bemærkning, at det vist var rimeligere at tage Povlsen, og at han selv havde mere Mod til Trafikministeriet. Mellem Brandes, Rode, Zahle og mig diskuteredes overmaade meget om Scavenius; Brandes var stærkt mod denne, Kongen havde været saa uvillig mod ham af private Grunde; det drøftedes frem og tilbage; Rode foreslog et Øjeblik Ahlefeldt og vendte nogle Gange tilbage til det, Zahle og jeg var absolut mod det, Brandes snart ogsaa; vi blev da til sidst ved Scavenius og telegraferede til ham. Trafikministeriet drøftedes ogsaa meget, vi telefonerede til Madsen-Mygdal i Assens, han afviste det, men lovede at komme ind Lørdag Morgen. Hassing Jørgen var til Stede en Del af Tiden, og vi drøftede den Mulighed, at han kunde tage begge Ministerierne foreløbig, idet vi da tænkte os en Omlægning af Ministerierne.

Lørdag den 21. [Juni] samledes vi efterhaanden alle hos Brandes; fra Scavenius var kommet et noget ubestemt Telegram, nyt Telegram var sendt, men Svar ikke kommet; vi enedes om, at Brandes da skulde udnævnes til Udenrigsminister. Zahle havde talt med Madsen-Mygdal, der nok vilde tage Landbrugsministeriet men ikke vilde have Trafikministeriet. Det besluttedes, at Hassing Jørgensen skulde tage baade det og Handelsministeriet.

Krieger meddelte, at Kongen nu gerne vilde have Listen, og Zahle tog da til ham med den.

Om Eftermiddagen var der Møde i Partiet. Der herskede der stor Misfornøjelse, udgaet fra de Skuffede: Jens Andersen, Mads Larsen, Poul Christensen, Rasmus Hansen især. Navnlig angrebes Hassing Jør-

gensen som Modstander af Georgeismen meget stærkt, ligesom man stærkt klagede over, at Keiser-Nielsen var taget, ikke Povlsen, samt over, at der ingen jydske Repræsentanter var og ikke Bønder nok. Stemningen var overordentlig uhyggelig, og den hele Forhandling virkede i aller højeste Grad pinlig. Lige efter Mødet maatte vi skynde os til Præsentation hos Kongen.

Det andet Ministerium Zahle og dets Stilling til Grundlovsspørgsmaalet. Arboe Rasmussen-Sagen

[Erindringerne]: Allerede i det Aar, Ministeriet virkede før Krigens Udbrud, havde vi en Mangfoldighed af indviklede Problemer at klare over for Konge og Partier. I Forholdet til Kongen betød det meget, at der var en saa helt fortræffelig Kabinetssekretær som Kammerherre Krieger. Han var rolig og fast, forstod at forklare Kongen Nødvendigheden af at følge de parlamentariske Veje. Han havde stor Evne til at berolige Kongen, men han vidste ogsaa at forklare os, at vi maatte lette de forskellige Beslutninger saa meget som mulig for Kongen. Han var vel paa Forhaand i nogle Henseender mere konservativt indstillet end vi, men han samvirkede paa det bedste med os. Jeg havde jo arbejdet sammen med ham som Indenrigsminister; han kom hos os og jeg hos ham, og saa tit der var vanskelige Spørgsmaal, drøftede vi dem sammen.

Han var dog i endnu nærmere Forbindelse med Edvard Brandes. Allerede i dette Aar fik Brandes en særlig Stilling i Kongens Bevidsthed, der i de følgende Aar styrkedes meget. Kongen fattede en Tillid til ham, der noget svarede til den, han siden i Tiden nærede over for Stauning; men medens den sidste snarere skyldtes Følelsen af Staunings stærke Personlighed og Erkendelsen af, at bag ham stod Arbejderne og dermed over 40% af Folket samlet, byggede Kristian X's Tillid til Brandes vel mere paa dennes vindende personlige Egenskaber, som han i høj Grad udfoldede ved Hoffet. Den styrkedes vel ogsaa derved, at Grev Frijs, til hvem Kongen havde megen Tiltro, satte Brandes saa højt. Dette Tillidsforhold mellem Kongen og Brandes blev fra første Færd af stor Værdi for Ministeriet.

Naar dette kom igennem Vanskelighederne, skyldtes det ikke mindst det forbilledlige Samarbejde mellem Kollegerne. Vi var jo en Kreds af tæt forbundne, knyttede sammen ved fælles Anskuelser og ved adskillige Aars politisk Arbejde tit under lidet lette Forhold. Zahle var en fordringsløs, til det yderste omhyggelig Leder af Ministeriet. Han sør-

gede for, at selv Ting, der i andre Ministerier vilde være blevet ordnede af den enkelte Minister for sig, drøftedes i samlede Møder. Var der særlig svære Ting at ordne, samledes sædvanlig Zahle, Brandes, Rode og jeg til Forhandling. De andre kunde undertiden for Spøg kalde sig selv de menige, uansvarlige Medlemmer, men det var aldrig Udtryk for en Følelse af, at de sattes til Side. Naar der var Tid og Lejlighed, var de forøvrig med. Oftest gjaldt dette vel Hassing Jørgensen, som Brandes satte saa megen Pris paa. Scavenius var ikke særlig ivrig for at deltage i Drøftelsen af de indre Partispørgsmaal, men han var overmaade meget sammen med Zahle og Rode, ikke mindst hos Heilbuth. Der var jeg ogsaa tit med, om end ikke saa ofte som de tre andre. Ogsaa Keiser-Nielsen og Kr. Pedersen var vi andre meget ofte sammen med, og der bestod det fortroligste Forhold overfor dem. Jeg satte særdeles megen Pris paa dem begge.

Der var jo fra gammel Tid en vis Følelse af Modsætning mellem Brandes og Rode. De satte begge hinandens Egenskaber højt, men helt overvundet blev Modsætningen aldrig. Den førte dog ikke til Stridigheder og hindrede ikke den fortrolige Forhandling. Zahle og Brandes havde et særligt Tilknytningspunkt deri, at de havde en længere Rigsdagstid bag sig end vi andre; de tilhørte et Hold, der havde været med før vi. Jeg var vel nok den, der lettest og mest indgaaende, vel ogsaa hyppigst drøftede svære Spørgsmaal med Brandes, og bidrog til at udjævne Vanskeligheder, der kunde komme op mellem ham og Rode, undertiden men mest senere ogsaa mellem ham og Zahle. Brandes havde jo Interesser paa Omraader, som slet ikke optog mig. Men over for de politiske Spørgsmaal var vi i nøje Forstaaelse, og noget betød vel ogsaa fælles Interesse for Videnskabens Verden. I Ministeriets første Aar modellerede Fru Brandes en Buste af mig. Det medførte, at jeg kom meget i hans Hjem, og naar hendes Arbejde med Busten var endt, plejede jeg at spise Frokost med dem.

Talrigst var dog mine politiske Drøftelser med Rode. Sjældent har der vel mellem Politikere været et saa nært personligt Samarbejde som mellem ham og mig. I Ministeriets Tid drøftede vi ikke blot dettes Problemer indbyrdes, men ogsaa Rigsdagspartiets Anliggender og Organisations- og Agitationsarbejde. Rode var overordentlig hurtig til at tage Stilling til et Spørgsmaal; jeg holdt tit igen og sagde, at vi maatte tænke lidt nærmere over det. Egentlig holdt jeg aldrig af at tage endelig Stilling til et Spørgsmaal, samme Dag det dukkede op; jeg

har unægtelig maattet gøre det nogle Gange med meget svære Spørgsmaal, men kunde det undgaas, foretrak jeg det. Paa den anden Side var jeg tilbøjelig til at slaa mig til Ro ved en Beslutning, naar vi efter grundig Overvejelse var standset ved den. Det kneb derimod for Rode; han blev ved at tumle med Resultatet i sine Tanker og fik tit den Opfattelse, at det var dog bedre at gøre det lidt anderledes. Mangfoldige Gange er det sket, at han, naar vi var gaaet hver til sit efter at være naaet til et Resultat, ringede op en Timestid derefter og sagde, at han havde faaet Skrupler, eller at han havde fundet paa noget, der syntes ham bedre. Ikke helt sjældent erkendte jeg – undertiden lidt modstræbende, – at det virkelig var bedre, men det kunde ogsaa hænde, at jeg svarede, at jeg syntes, vi skulde blive ved det, vi en Gang var kommet til. Han kunde komme i meget stærk Bevægelse, naar han syntes, at et eller andet var gaaet eller var ved at gaa galt. I saadanne Tilfælde bestræbte jeg mig for at virke beroligende paa ham og tit ikke uden Held.

Over for Rigsdagspartiet var det i Begyndelsen ikke altid helt let. Der bestod jo for nogles Vedkommende en vis Uvillie over Ministeriets Sammensætning, og Partiet var efter sin hele Oprindelse og Karakter særdeles følsomt over for de Afslag og Indrømmelser, som Nødvendigheden af at samarbejde med Venstre til Grundlovssagens Gennemførelse maatte føre med sig. Jeg delte meget disse Stemninger. Men ved Siden deraf fandtes et stærkt Kammeratskab og Sammenhold, bygget op i de Aar efter 1905, da Partiet kæmpede sig frem; den Art skarpe personlige Rivninger, som hærgede baade Højre og Venstre, kendte vi ikke. Jeg er tilbøjelig til at tro, at Sammenholdet hos os mindst stod Maal med Sammenholdet blandt Socialdemokraterne. Det kan heller ikke bestrides, at Partiet raadede over en stor Arbejdsevne til Behandling af den daglige Lovgivning og havde en meget alsidig Sammensætning, og bag det stod de fast sammentømrede, af oprigtig Idealisme prægede Vælgerorganisationer, som det var lykkedes os at skabe i Tiden efter 1905.

Det første Spørgsmaal, vi stod overfor, var om vi skulde forsøge at føre Grundlovsforslaget videre allerede i Sommertiden. Vi havde ønsket det fremmet saa meget som mulig, men havde dog i Ministeriet Berntsens Tid sagt, at det maatte Ministeriet selv afgøre. Det havde været ret nærliggende at gaa videre straks efter Valget, hvis Ministeriet var blevet siddende. Nu var der gaaet rigelig en Maaned med Mini-

steriet Berntsens Overvejelser og Dannelsen af det nye Ministerium, saa vi var helt fremme ved Sommerferietiden. Vi havde det Indtryk, at der var en saa almindelig Træthed, at det vilde være svært at faa noget i Gang. Vi kom derfor til det Resultat, at det var bedst at sende Rigsdagen hjem, men at begynde den nye Rigsdag allerede midt i September. Det vilde da være muligt paa faa Dage at lade Grundlovsforslaget gaa fra Folketinget til Landstinget, saa der var rundelig Tid til at føre Sagen til Ende i den forestaaende Samling.

Den 24. Juni fremsatte Zahle først i Folketinget og derpaa i Landstinget en kort Erklæring. Han understregede, at Valgene havde vist en saadan Tilslutning til Kravet om en ny Grundlov, efter hvilken begge Ting skulde hvile „paa den lige og almindelige Valgret“, at intet Ministerium vilde kunne dannes med andet Program, før denne Sag var løst. Vi anerkendte Ministeriet Berntsens „grundlæggende Arbejde i Forfatningssagen“. Overvejelserne maatte genoptages og bringes til Ende i den kommende Samling. Man byggede paa, at to Partier den 17. Juni havde givet Tilsagn om „loyalt at medvirke ved en fortsat Forhandling til Fremme af Grundlovssagen“. I Lovgivningen vilde Ministeriet samle Interessen om Grundlovssagen, og i Administrationen vilde det være dette som ethvert Ministeriums Pligt at overholde de bestaaende Love, holde sig „paa den bestaaende Lovgivnings Grund.“

I de følgende Maaneder spottede I. C. Christensen i sit Ugeblad „Tiden“ ihærdigt Ministeriet, fordi det ventede til Efteraaret, og fordi det administrerede paa Grundlag af den bestaaende Lovgivning trods den Kritik, det havde øvet over for denne. Den Del af Venstrepressen, der fulgte ham, stemmede kraftigt i, medens den gamle moderate Presse holdt sig tilbage fra denne Agitation.

Jeg holdt denne Sommer mange Møder, hvoraf en Del var meget store Folkemøder. Der var over disse det Aar en særegen Stemning. Man saa med Forventning hen til, at nu skulde det være forbi med den ildsete Forfatning af 1866, der i snart et halvt Aarhundrede havde lammet den politiske Udvikling i Danmark. Det største af de Møder, jeg var til, var en Søndag i Begyndelsen af Juli paa Hohøj, hvor jeg talte sammen med Vilh. Andersen og en norsk Gæst. Der var flere Tusind Tilhørere. Jeg talte om Grundlovskampen 1848–49, da Striden om den almindelige Valgret fremkaldte de klagende Vers:

„I gode gamle Dage
gik Kongen vadmelsklædt,
nu vil man Vælger vrage,
som Vadmelskofte bær.“

Og derefter om Forfatningen af 1866, hvorom jeg gengav de Ord, en af Landstingets Bønder forudseende havde sagt: „Man vil komme til at rokke ved og plukke i denne Grundlov, saa længe nogen af os lever.“ Nu var af det daværende Landsting kun Estrup tilbage. Om den nye Grundlov, der nu forestod, sagde jeg: „Den Tanke, at den nye Grundlov skulde blive til i fuld Enighed mellem alle Partier og blive hilst med Glæde i alle Lag af Folket, er kun en smuk Drøm. De Vælgere, der ser en Fare i den almindelige Valgrets Eneherredømme, kan ikke blive glade ved den nye Forfatning; men det er at haabe, at ogsaa de Rigsdagsmænd, der repræsenterer dem, maa bøje sig for Nødvendigheden i Forstaaelse af, at de ved at fortsætte en haabløs Modstand i det højeste kan opnaa at forhale Afgørelsen en stakket Tid, medens de samtidig for lange Tider forspilder Muligheden for paa andre Omraader at vinde øget Tilslutning til deres Meninger.“ Forstodest det, da kunde Grundlovssagen løses „uden Anvendelse af de Midler, der ellers vil blive nødvendige.“

Den, der hørte dette Mødes Stemning, kunde fristes til at faa det Indtryk, at ogsaa Jyderne i denne af det I. C. Christensenske Venstre prægede Egn nu med fuld Styrke sluttede op om os. Jeg kendte dog Jyderne godt nok til at forstaa, at et Flertal af dem, der her var samlede, vilde være lige saa faste Tilhængere af I. C. Christensens Politik efter som før et saadant Møde.

[Optegnelser:] I Løbet af Sommeren forhandlede ret ofte om Besættelse af den sidste Ministerpost. Der var Tale om at faa en jydsk Bondemand til Trafikminister. Som saaden nævnedes Carl Hansen, Vinde, H. Nielsen, Skive, K. Pedersen, Rodskov. Men vi turde, hvor meget det end kunde ønskes af Hensyn til Partiet, ikke tage nogen af dem; vi frygtede, at ingen af dem blot nogenlunde kunde magte Stillingen. Indtrykket af, hvor farligt det vilde være, forstærkedes meget ved Brammingeulykken og de Brydninger med Generaldirektionen, som fulgte derefter. Der var ogsaa adskillig Diskussion om Heilbuth som Generaldirektør; Zahle følte en vis Forpligtelse overfor ham, Heil-

buth selv var ikke meget tilbøjelig; Hassing Jørgensen noget usikker; Brandes var nærmest imod denne Tanke. Dette viste sig navnlig stærkt den Aften, vi efter Statsraadet [den 11. August] havde været til Middag paa „Dannebrog“. Hassing Jørgensen og jeg var da bagefter hjemme hos Brandes og talte ret længe om Jernbanestyrelsen. Vi sluttede nærmest ved den Tanke, at Organisationsændringen maatte gennemføres, før Personen forandredes.

Blandt de Planer til Ændring af Ministeriet, vi stadig tumlede med, var den Tanke, at Keiser-Nielsen kunde gaa over til Trafikministeriet, Povlsen tage Kultusministeriet. En Tid var Brandes, Rode, Zahle og jeg egentlig kommet til dette Resultat, men der var dog stadig Tvivl navnlig hos Zahle. Til sidst opgaves Tanken ved en Sammenkomst af os 4 hos Brandes, i Slutningen af August eller Begyndelsen af September. Jeg holdt der endnu paa den, Zahle var helt imod, Brandes og Rode overvejende imod. Betragtningen var navnlig, at Keiser-Nielsen ikke kunde magte denne Stilling, og at en Ombytning vilde synes unaturlig. Fra Slengerik og Johs. Fog-Petersen var der i Løbet af Sommeren stadig kommet Opfordringer til Zahle om at faa Povlsen ind i Ministeriet.

Imidlertid var i August Arboe Rasmussensagen blevet brændende. [Sognepræst i Skibsted og Lyngby N. P. Arboe Rasmussen havde vakt opsigst og strid ved sit liberale teologiske standpunkt. Fra visse sider blev det hævdet, at han ikke kunne forblive i folkekirken, men biskop Poulsen i Viborg havde erklæret, at kirken burde have plads for mænd med Arboe Rasmussens anskuelser. 1913 søgte denne det ledige sognekald Vaalse på Falster, og menighedsrådet indstillede ham, men biskoppen – C. F. Wegener – erklærede, at han ville nægte at give Arboe Rasmussen kollats, hvis han blev udnævnt.] I de sidste Dage af August, 27.–28.–29., var Rode og jeg i Sverige til nordisk interparlamentarisk Møde. Her viste det sig ved Samtaler ganske aabenbart, at I. C. Christensen, P. Th. Nielsen og Moltesen gjorde sig meget store Forventninger om, hvad de kunde faa ud deraf. De haabede paa en stor Bevægelse, ventede, at i al Fald skulde der rejse sig Krav om Løsning af Kirkeforholdene sammen med Grundloven, § 3 burde fjernes o. s. v. Neergaard var mod disse Betragtninger, navnlig mod at rejse Spørgsmaalet om § 3.

Lørdag den 30. August om Morgenen, da vi kom tilbage, viste det sig, at der var store Vanskeligheder her. Wegener havde været hos

Keiser-Nielsen; denne havde sagt ham, at Arboe Rasmussen vilde blive indstillet til Vaalse, og at der vilde blive lagt Sag an mod ham, hvis han nægtede Collats. Wegener havde været meget bekymret og havde talt om den Udvej, at Biskop Poulsen anlagde Sag mod Arboe Rasmussen; Keiser-Nielsen havde sagt, at i saa Fald vilde Besættelsen blive udsat den fornødne Tid. Desuden havde han sagt, at han om Søndagen antagelig vilde forelægge Udnævnelser for Kongen. – Det var derefter meddelt af Krieger, at Kongen ønskede at tale med Keiser-Nielsen om Sagen; Keiser-Nielsen havde tidligere, ved Middagen paa „Dannebrog“ [efter statsrådet den 11. august], sagt Kongen, at han ansaa det for rigtigt at lade Domstolene afgøre Sagen; Kongen havde været meget tilfreds dermed; men det havde nu vist sig, at han havde misforstaaet dette; han havde troet, at Sagen skulde gaa forud for Udnævnelser, medens Keiser-Nielsens Mening jo var, at Spørgsmaalet vilde blive afgjort gennem Processen om Bispens Kollatsnægtelse. Krieger havde nu meddelt, at han om Eftermiddagen vilde komme til Brandes, og det aftaltes da, at Brandes eventuelt skulde tilkalde mig.

Ved Firetiden omtrent telefonerede Brandes til mig, at Krieger nu var hos ham. Det viste sig, at Krieger havde begyndt Samtalen med Brandes: „skal vi nu have Konflikt, Hr. Minister?“ Det var øjensynligt, at han ventede, at Kongen vilde nægte at underskrive eller da i al Fald gøre meget store Vanskeligheder forinden. Vi talte nu ret indgaaende med Krieger, gjorde ham klart, at der ikke, som han syntes at tænke sig, kunde blive Tale om en Ministerkrise, der kun gjaldt Kultusministeren, men at hele Ministeriet vilde staa absolut sammen i Kravet om Arboe Rasmussens Udnævnelse; vi fremstillede Synspunkterne for Sagen, navnlig at Forflyttelsen intet betød med Hensyn til Dogmespørgsmaalet, og at det vilde være umulige Tilstande, hvis Bisperne kunde blande sig i Udnævnelser og hindre saadanne. Han var en Del beroliget, da vi var færdige, dog stadig ret bekymret ved Keiser-Nielsens Samtale med Kongen, der skulde foregaa næste Dag, Søndag, paa Marselisborg.

Fra Brandes gik jeg til Keiser-Nielsen for at sætte ham ind i Situationen. Her viste det sig imidlertid, at der lige var kommet Telegram om, at [Biskop] Poulsen havde nedsat Provsteret til Undersøgelse af Arboe Rasmussens Stilling. Vi aftalte, at Keiser-Nielsen skulde komme ud til mig om Aftenen, idet vi skulde søge at tilvejebringe Slengerik.

Ved et Partimøde, der tidligere, vist i August, havde været holdt om Sagen, og hvor der havde været forholdsvis stor Enighed, havde jeg nemlig faaet nedsat et Udvalg af Povlsen, Slengerik, Johs. Fog-Petersen til Forhandling, hvis der skulde ske noget særligt i Sagen. Det lykkedes at finde Slengerik; han, Rode og Keiser-Nielsen kom da hos mig om Aftenen; vi talte desuden i Telefon med Johs. Fog-Petersen. Der var Enighed om, at Udnævnelserne nu maatte opsættes, til Sagen var afgjort. Slengerik var dog ret bekymret, uden at være helt paa det rene med, hvad han ønskede. Vi aftalte at opfordre Povlsen til at komme her Mandag Morgen, saa hele Udvalget kunde forhandle Sagen. Zahle var vist bortrejst en Del af Mandagen, saa vidt jeg husker.

Om Søndagen talte Keiser-Nielsen da med Kongen. Saaledes som det nu stillede sig, var der jo ingen Vanskeligheder, men vi havde anset det for rigtigt, at han benyttede Lejligheden til at fremstille Sagen. Mandag Morgen mødtes vi i Marineministeriet, Brandes og Rode var med foruden Udvalget, Keiser-Nielsen og jeg; derimod saa vidt jeg husker ikke Zahle. Men der forelaa jo nu i Grunden intet til Afgørelse, da det hele fulgte af sig selv. Alle var enige om, at Embedet i Vaalse maatte staa ubesat, indtil Arboe Rasmussens Sag var afgjort.

Grundlovsforhandlingerne

[Optegnelser:] Efter Turen til Haag kom jo meget hurtig Rigsdagens Sammentræden. Vi havde forudsat, at Grundlovsforslaget vilde gaa videre uden Udvalg. Neergaard havde været ivrig derfor under Samtaler i Sverige, I. C. Christensen var gaet ud fra det som en Selvfølge. Nu kom helt overraskende I. C. Christensens Forslag i Berlingske Tidende Torsdag den 18. [September].

[J. C. Christensens forslag blev samme dag offentliggjort i „Tiden“. Det gik bl. a. ud på at udelade grundlovens § 3 om at den evangelisk-lutherske kirke er folkekirke; landstinget skulle være uopløseligt og bestå af 54 medlemmer, valgt ved indirekte valg af folketingsvælgere over 35 år, samt 12 kongevalgte, valgt efter indstilling af de 54 folkevalgte og repræsenterende 12 forskellige erhverv; det skulde fastslås i grundloven, at København kun måtte få 7 landstingsmænd, mindre end efter folketallet; valgmåden for folketinget skulde ikke grundlovsfæstes, men i tilfælde af forholdstalsvalg skulde det være i amtskredse, hvad der var fordelagtigt for Venstre; grundlovsændringer skulde godkendes ved folkeafstemning med $\frac{2}{3}$ af stemmerne.]

Samme Aften var der Sammenkomst af Partiet og enkelte andre hos Heilbuth. Der var ikke saa lidt Bekymring i Anledning af Forslaget; især mærkede jeg den hos Johs. Fog-Petersen. Rode og jeg talte før Behandlingen noget om Muligheden af Udvalg for straks at faa Christensens Forslag skudt til Side, men vi var dog nærmest standset ved ikke at ønske det, ligesom det ved Partimøder viste sig, at Stemningen var for at vise saa ringe Opmærksomhed for det som mulig. Under Forhandlingen udviklede det sig, især ved Borgbjergs Opræden alligevel saaledes, at der blev Udvalg; Rode var nu for det, jeg tvivlende; Neergaard var meget ked deraf, han sagde, at vi derved havde gjort I. C. Christensen den største Gavn.

Den 20. September nedsattes Udvalget. Tanken om at vælge Berntsen til Formand kom op omtrent samtidig fra vor og Socialdemokra-

ternes Side. Hensigten var at bevirke, at han siden blev Formand i Fællesudvalget, saaledes at Christensen udelukkedes. Berntsen var henrykt derved.

Senere drøftedes Tanken om Neergaard som Ordfører. Povlsen henvendte sig til ham derom, men han og Berntsen veg tilbage derfor. Det var Hensigten fra vor Side i Udvalget at faa en Udtalelse, der bandt ret stærkt til Udtalelserne fra i Fjor og dermed til Forslaget. Christensen modsatte sig det; Povlsen forelagde efter Aftale med Berntsen et Forslag; Christensen erklærede, at hvis det vedtoges vilde han skrive en Særbetænkning. Borgbjerg opgav det derpaa, saa ogsaa Neergaard. Povlsen mente bagefter, at Borgbjerg havde Skylden, Borgbjerg, at Povlsen havde den. Rode havde den Opfattelse, at Neergaard havde været bestemt paa at holde fast og at sprænge Partiet, hvis Christensen gav en Særbetænkning. Zahle havde forud for det afgørende Møde samme Opfattelse og var meget skuffet, da det ikke skete.

Efter Behandlings Afslutning i Folketinget og 1. Behandling i Landstinget, gik der en længere Tid, hvor der i Grunden intet skete i Forfatningsspørgsmaalet. Grev Frijs's Udtalelser ved 1. Behandling i Landstinget virkede meget styrkende for vor Stilling og ødelagde Virkningen af Enevold Sørensens.

Nogen Tid før 2. Behandling i Landstinget fandt forskellige Samtaler Sted mellem Brandes, Grev Frijs og Hey. Disse to udtalte deres Villighed til en Overenskomst, hvorved de gik med til almindelig Valgret, de sagde, at Rottbøll var imod, og at de maatte lade ham indbringe et Forslag; først naar det var afvist, kunde man forsøge en Overenskomst. Den Dag, anden Behandling var, talte jeg i Landstingssalen med Frijs. Han sagde ogsaa dér, at det kunde ikke nytte at fortsætte Modstanden, Christensen kunde dog intet gøre, vilde knap nok. Endnu stærkere udtalte Hey sig i samme Retning noget senere.

Den Dag, der var 3. Behandling, fortaltes det, at Enevold Sørensen havde et Forslag færdig. Rottbøll skulde have set det. Ogsaa Neergaard havde hørt om det men vidste intet særligt derom. Han havde den Dag ogsaa det Indtryk, at de Frikonservative nu var ved at opgive Modstanden.

Omkring den Tid, da Fællesudvalget nedsattes, havde Zahle en Samtale med Neergaard hjemme hos sig selv; de talte om Fremsættelse af Retsreformen i den udvidede Skikkelse, Neergaard fremhævede Betydningen af, at det foregik i saa fredelig Form som mulig; desuden

ønskede han en Henvendelse fra Ministeriet til Partierne om, at man ikke vilde fremsætte Ændringsforslag uden at forhandle mellem de tre Partier derom. Saasnart Fællesudvalget nedsattes sendte vi efter Forhandling i vort Parti en saadan Skrivelse. Christensen svarede blot med at meddele, at han havde modtaget den.

I Julen var der almindelig Stilstand uden Forhandlinger. Efter Aftale ved en Sammenkomst mellem Brandes, Zahle, Rode og mig kort før Jul udarbejdede Rode og jeg ved nogle Samtaler hos mig forskellige Forslag med Hensyn til Grundlov og Valglov for at have disse rede.

[Den 14. januar 1914 stillede Højre og De Frikonservative i fællesudvalget et modforslag, hvis afgørende punkt var, at landstingsvælgernes tal ved skattecensus begrænsedes til ca. $\frac{1}{6}$ af folketingsvælgernes.]

Efter Fremkomsten af Højres Forslag havde Rode Lørdag den 17. Januar i Ministerværelset en Sammenkomst med Neergaard. Han fik der – ligesom jeg ved en Middag for Lange om Mandagen den 12. – Indtryk af nogen Ængstelse hos Neergaard; denne ønskede nu Overenskomst med Højre eller Frikonservative; han var for Forholdstalsvalg med Suppleringsmandater men mente, at det kun kunde naas, hvis Højre eller Frikonservative var med, ellers kunde Christensen hindre det; han antydede, at Christensen holdt stærkt paa Uopløseligheden af Landstinget, medens han selv var stærkt mod den; gik Højre eller Frikonservative ikke med, vilde man, mente han, blive nødt til at tage Aldersgrænsen. Der forhandlede nu i Venstres Bestyrelse. Han var, syntes det, ikke helt sikker paa, at der ikke kunde komme et Forslag fra Christensens Fløj i Landstinget, mente dog at kunne advare i Tide; absolute Modstandere mente han ikke der var i Landstingets Venstre.

Samme Dag telefonerede Grev Frijs til Brandes; han bad om, at vi vilde lade være at fremhæve, at der var Forskel paa hans og Højres Standpunkt, men foreslog en Forhandling, naar han ved Slutningen af Ugen kom tilbage fra Jylland; han ønskede at have Rottbøll med, hvilket Brandes var meget imod.

Om Onsdagen den 21. [Januar] havde Brandes en Samtale med Hey. Denne oplyste, at Frijs tidligere havde haft en længere Samtale med Christensen, men denne havde afvist ham. Rottbøll havde udarbejdet et Forslag, men det var aabenbart umuligt. Frijs og de andre

havde nu billiget, at Rottbøll efter Ønske atter henvendte sig til Christensen. Det skulde ske om Torsdagen.

Fredag den 23. [Januar] meddelte Hey Brandes, at Samtalen mellem Rottbøll og Christensen havde fundet Sted, men Christensen havde kun sagt, at nu tænkte han kun paa at samle Venstre. Om Aftenen samledes Rode, Zahle og jeg hos Brandes. Vi talte her om at henvende os til de andre med Forslag om Forhandling til Bortfjernelse af Uenigheden om Enkeltheder. Rode havde spurgt Neergaard, om han ansaa det for heldigt; han havde svaret, at han ikke turde hverken tilraade eller fraraade. Vi gennemgik desuden de af Rode og mig i Julen udarbejdede mulige Ændringsforslag vedrørende Grundlov og Valglov og enedes i det væsentlige om disse. Brandes talte om at bevare alle de Kongevalgte udover de andre Landstingsvalgte; vi kom da ind paa den Tanke at have det saaledes, at den forholdsmæssige Fordeling skulde ske mellem alle 30.

Om Lørdagen telefonerede Neergaard til Rode, at nu fraraadede han en Henvendelse. Vi opgav den derpaa.

Søndag hørte Zahle af Slengerik, at denne ved Samtaler med Sønderup, Jensen-Flø o.s.v. havde det Indtryk, at der var Udsigt til stor Strid, maaske Sprængning af Venstre; Christensen skulde have sagt, at han ikke havde Lyst til at være Formand for et Parti, hvor han ikke havde Flertal; Slengerik og flere af de andre havde drøftet, hvilke Kredse vi i Forening kunde tage fra Christensens Fløj. Stridsspørgsmaalet var nok, om Venstre skulde stille Forslag selv eller forhandle med os.

Mandag den 26. [Januar] gik Rygterne i Rigsdagen i samme Retning. Jensen-Sønderup havde til Rode talt om den Mulighed at gaa ind paa Aldersgrænsen, men kun det af Christensens Fordringer.

Paa et Partimøde Fredag den 30. Januar diskuterede vi om en Henvendelse til Venstre for at faa det til at tage Standpunkt. Vi havde kun et løst Udkast, som Zahle og jeg havde henkastet den foregaaende Aften under et Selskab hos Philipsen, og der viste sig ret stor Uenighed om, hvorvidt vi skulde foretage noget.

Den 31. [Januar] var der Middag i Udenrigsministeriet. Christensen lod her som om det hele kunde ordnes blot man gik [med] til Aldersgrænsen. Bagefter havde Rode, Zahle og jeg en Samtale med Neergaard og Klaus Berntsen. De ønskede stærkt en Henvendelse til Partiet fra Ministeriet. Deres Tanke var, at Partiet skulde svare med

at opfordre Ministeriet til at stille et Ændringsforslag om Aldersgrænsen. Vi spurgte, om vi kunde regne med et saadant Svar. De erklærede, at fik de ikke Flertal, vilde i al Fald deres Del af Partiet henvende sig til os med en saadan Opfordring; det skulde dog ikke betyde en formel Sprængning af Partiet; deres Forbitrelse mod Christensen var overordenlig. Vi drøftede noget Indhold af Zahles Svar i Underudvalget og Brev til Partiet Venstre.

Mandag den 2. Februar var jeg om Morgenen hos Edvard Brandes. Han skrev under Samtale Udkast til Henvendelsen. Om Eftermiddagen mødtes Rode, Zahle, Brandes og jeg i Justitsministeriet; Zahle og Rode havde ogsaa hver et Udkast, men det blev i det væsentligste vort, der fulgtes, dog med Enkeltheder fra Rodes. Om Aftenen forelagdes det i Partiet, som nu billigede det hele uden synderlig Forhandling.

Den 3. Februar Underudvalgsmøde med Erklæring; umiddelbart derefter overrakte Henvendelsen til I. C. Christensen. Onsdag den 4. Partimøde i Venstre. Her uklar Stilling, Christensen opnaar en Afstemning paa gunstig Maade for ham om en Tilføjelse til Berntsens Forslag til Svar, vedtaget med 21 mod 17.

I. C. Christensen gaar bagefter over til Zahle for at forklare ham, at han ønsker Grundloven gennemført, helst med Højre, om nødvendigt af de tre Grundlovspartier alene. Han vil lade Jørgen Pedersen ene om at stille Ændringsforslag. Fredag nyt Møde i Partiet med en for Neergaard gunstigere Afstemning.

Frijs og Brandes havde en Samtale i Finansministeriet Fredag den 6. [Februar]. Udbyttet var ringe; Frijs ansaa Situationen for haabløs for Højre, mente, at dette endnu regnede med, at der skulde ske et eller andet mystisk fra Christensens Side. Lørdag havde Neergaard efter Opfordring fra Rode en Samtale med denne; den betød nærmest, at Neergaard beroligedes; han syntes at have frygtet, at vi, efter at han og Berntsen ikke havde taget Konsekvensen, som de havde stillet i Ud-sigt den foregaaende Lørdag, ligesom skulde opgive dem og i Stedet regne med Christensen.

Tirsdag den 10. [Februar] fik Zahle fra Klaus Berntsen I. C. Christensens og Jørgen Pedersens Ændringsforslag. Vi havde om Aftenen Møde i Forretningsudvalget hos Heilbuth. Vort Indtryk var, at I. C. Christensen med sædvanlig Frækhed var gaaet betydelig videre end tilladt af Partiet. [Erindringerne: Forslagene gik langt ud over, hvad Venstres Partimøde [6. Februar] havde billiget. De gjaldt ikke blot

Aldersgrænse og Uopløselighed men tillige Bevarelse af 12 Kongevalgte efter Indstilling fra de 54 og Indskrænkning af Antallet af de københavnske Landstingsmænd fra de 10, Hovedstaden havde Krav paa efter Folketallet, til 7. Det var jo en af Situationens mange Vanskeligheder, at Jørgen Pedersen, der fra gammel Tid hørte sammen med Berntsen og Neergaard, i disse Spørgsmaal stod sammen med I. C. Christensen.]

Om Onsdagen den 11. [Februar] i Rigsdagen adskillig Uro. Borgbjerg var stærkt inde paa den Tankegang, at det var bedst at tage Jørgen Pedersen-Christensens Forslag, om end man først skulde gøre adskillige Indvendinger. Det spredtes stærkt ud og ængstede baade vore og Klaus Berntsen. I samme Retning virkede tilfældig en Samtale jeg havde med Jørgen Pedersen. Jeg gik oppe i Landstinget over til ham for at spørge, hvad Meningen var med Hensyn til de 12 Kongevalgte. Han sagde, at det var en ren Fomalitet, der skulde kun indstilles 12. Jeg fremhævede, at Kongevalg mellem flere indstillede vilde virke ganske meningsløst, hvilket han sluttede sig til. Jeg sagde, at Fordelingen med 7 til København var ganske uretfærdig; han svarede, at det kunde man jo heller ikke holde paa. Jeg angreb Bestemmelsen om Uopløseligheden og spurgte, om de lagde Vægt derpaa, da det vilde volde de største Vanskeligheder. Han sagde, at de holdt derpaa; det skulde være som en Erstatning for Kravet om Kommuneskat, som ikke kunde gennemføres. Jeg bemærkede, at det vilde jo være aldeles umuligt. Han gjorde nogle Bemærkninger om, at Forholdstalsvalg skulde jo gerne med; jeg sagde, at saa maatte det være med Enkeltmandskredse, Amtskredse vilde være ganske umuligt.

Til sidst sluttede jeg med en høflig Bemærkning om, at Bedømmelsen jo noget paavirkedes af, om Forslagene var stillede for at fremme eller for at forsumpe Sagen. Han svarede, at for hans Vedkommende var det for at fremme den, men han kendte ikke Christensen godt nok til at vide, om det samme gjaldt ham. Denne Bemærkning af mig synes han at have lagt besynderlig meget ind i; i hvert Fald viste det sig, at han i et Partimøde af Landstingets Venstre kort efter forklarede, at han af en Samtale med mig havde faaet det Indtryk, at Regeringen vilde gaa ind paa hans og I. C. Christensens Forslag. Det meddeltes mig af Neergaard, og jeg gik da straks op til Jørgen Pedersen for at sige ham, at han maatte have misforstaaet Samtalen; vi vilde gøre afgjort Modstand mod Uopløseligheden, og der var jo ogsaa adskillig

andet i Forslagene, vi var meget imod. Han sagde da, at han havde sagt, at han havde det Indtryk, at tilsidst vilde Følgen af Forslagene blive, at alle gik med, og det var bestyrket ved nogle Ord, han havde vekslet med mig. Jeg gentog saa, at det var en Misforstaaelse.

Om Torsdagen [den 12. Februar] havde vi lige efter Underudvalgsmødet et Partimøde, hvor der var megen Uro. L. Pedersen stod saaledes op og vidnede stærkt om, at han gik aldrig med til 35 Aar. Zahle fremhævede stærkt, at han ikke forstod Uroens Aarsag. Han ønskede Bemyndigelse til at forhandle med Neergaard og Berntsen. I et senere Møde, efter Mødet i Salen, formedes dette saaledes, at Ministeriet meddelte, at det vilde forsøge en saadan Forhandling, og at dette meddeltes, for at der eventuelt kunde nedlægges Indsigelse; ingen saadan fremkom.

Om Aftenen talte Rode og jeg hos Klaus Berntsen med denne og Neergaard. De ønskede at afvente næste Møde i Underudvalget, medens vi var meget tilbøjelige til at søge at samle Neergaard, Berntsen, Socialdemokraterne og os om et fælles Forslag. Deres Grund herimod var, at en saadan Koalition vilde kunne benyttes af Christensen indenfor deres Parti, og at de bestemt ventede, at Christensen vilde gaa videre med konservative Forslag, enten naar Højre fremsatte Ændringer eller for at fremkalde Ændringer fra Højre. Vi fandt denne Grund afgørende. Dog erklærede de, at det var en Forudsætning, at de ikke gik videre i Indrømmelser uden efter Aftale med os og Socialdemokraterne. De var begge meget optagne af disses vigende Bevægelse. De var yderst forbitrede paa Christensen og drøftede aabent Muligheden for at erobre Kredse fra ham. Rode antydede ganske svagt Muligheden af en Koalition mod ham, der fik Udtryk i Regeringens Sammensætning. Neergaard var ogsaa stærkt opbragt over hans Forsøg paa at komme fra Aftalerne om Island.

Fredag og Lørdag [den 13. og 14. Februar] paavirkede vi gennem adskillige Samtaler Borgbjerg og andre Socialdemokrater. Det aftaltes, at vi Mandag skulde have en Samtale med Borgbjerg, Stauning og Harald Jensen.

Mandag den 16. [Februar] talte Rode og jeg i Folketingets Ministerværelse med Borgbjerg og Stauning. De var ivrige for at lægge det saaledes til rette, at man om fornødent kunde gaa ind paa baade Uopløseligheden og de 35 Aar, men indrømmede, at man burde holde saa meget igen som mulig. Vi holdt meget stærkt igen, sagde, at vi ønskede

ogsaa et Resultat, men at det dog ikke kunde nytte at gøre dette ganske umuligt; Rode sagde udtrykkelig, at han tvivlede om, at han selv i sidste Øjeblik kunde gaa ind paa Uopløseligheden, saaledes som denne var foreslaaet. Det endte med en Forstaaelse om, at vi skulde holde haardt igen, og at der kun maatte ske Indrømmelser efter Aftale.

Den 17. [Februar] var jeg med Andreasen og Hauge til Møde i Næstved. De oplyste, at der havde været megen Strid i Socialdemokratiet ved et Møde straks efter Fremsættelsen af Christensen-Jørgen Pedersens Forslag. Det var aabenbart, at foruden Borgbjerg var Stauning, Harald Jensen, Marott, K. M. Klausen for stor Eftergivenhed, medens Modstanden kom fra en Del Menige. De var særlig angst for de 35 Aar, interesserede sig mindre for Uopløseligheden. Andreasen oplyste, at Julius Frandsen havde sagt til ham, at de modvillige i Landstinget nok kunde slaa sig til Ro med en Ordning, hvorefter Landstinget kun kunde opløses, naar det afviste et af Folketinget efter nye Valg for anden Gang vedtaget Forslag. Han havde fortalt Borgbjerg det; denne var om Mandagen gaaet til I. C. Christensen i Folketings-salen og havde nævnt det for ham; Christensen havde ikke taget Standpunkt dertil.

I Dagene efter Fastelavn mærkedes der en stigende Tro paa, at Christensen vilde give saa meget efter, at Forstaaelse var mulig. Den Dag Underudvalget havde holdt Møde, Torsdag den 26. [Februar], udtalte Borgbjerg sig til Povlsen og mig med stor Iver for Overenskomst; det kunde ikke gaa i Stykker paa Svovlstikker, Neergaards Radikalisme var forloren; han havde tidligere talt til ham om at grundlovsfæste Valgretsbetingelserne for Kommunerne; han var heller ikke bange for Provinsradikalismen; den forlorne Radikalisme turde han nok slaas med o.s.v. Bagefter fik jeg talt en Del med ham og fik dels dæmpet hans Stemning mod de Radikale, dels atter fæstnet ham til Modstand mod Christensens Krav.

Torsdag den 26. [Februar] havde Brandes en Samtale med Neergaard; denne troede nu, at Christensen gav tilstrækkelig efter, og at der kunde naas Forstaaelse; han tænkte sig et fremtidigt Samarbejde, der vilde bevirke, at Christensen trak sig ud af det hele.

Om Aftenen var Brandes og jeg hos Krieger. Denne udtalte overfor Brandes atter sin Betænkelighed ved Kongens Holdning overfor Op-løsning af de Kongevalgte. Brandes havde fra Ahlefeldt hørt, at Kongen endnu havde Ideer om at klare Sagen ved Rigsretstiltale paa

Grundlag af Indstillingen om Opløsningen. Brandes og jeg talte bag-
efter om den Mulighed, at Grundloven vedtoges i begge Ting, Kongen
nægtede Opløsning af de 12, Christensen traadte til, erklærede Opløs-
ning for overflødig.

Fredag den 27. [Februar] efter Underudvalgsmøde samledes Rode,
Zahle og jeg med Povlsen og Trier hos Zahle. De var meget hemmelighedsfulde,
refererede næsten intet; kun angav de, at der syntes Ud-
sigt til et Resultat. Senere paa Aftenen fik Rode at vide, at midt under
Mødet var Dalsgaard kommet ind og havde anmeldt nye frikonservative
Ændringsforslag til Mandag. Det hed sig, og vi antog det for
sandsynligt, at disse vilde helt opgive Skattekravet.

Lørdag Aften [den 28. Februar] telefonerede jeg, der skulde tale
om Søndagen, til Neergaard for at høre hans Opfattelse. Han var nu
meget fortrøstningsfuld med Hensyn til Forstaaelse med Christensen,
hævdede at der var en afgjort Svingning hos denne efter Fastelavn;
han ventede Forslag om Stemmepligt og kvalificeret Majoritet ved
Folkeafstemning fra de Frikonservative, mente ikke, at deres Aktion
vilde bringe Christensen til at svinge igen, men var dog ikke helt sikker
derpaa.

Tirsdag den 3. Marts var jeg hos Brandes, og vi redigerede nogle
formelle Forslag til Grundloven. Der er i disse Dage en ret udbredt
Følelse af, at der naas et Resultat. I vort Parti er der snarest Misfor-
nøjelse dermed, i al Fald hos adskillige. De foretrækker Kamp med
Christensen, mener sig vel ogsaa sikrest i Kredsen i den Situation.
Men Vanskelighederne derved vilde dog blive saa store, at det sik-
kert ogsaa for Partiet var bedst, om det hele kunde ordnes; i Ministe-
riet er alle helt enige om, at det afgørende er og maa være at faa
Grundloven ført igennem.

Onsdag den 4. Marts afvistes i Underudvalget Rottbølls og Hamme-
richs Ændringsforslag. Det var dermed givet, at der vilde blive gjort
Forsøg paa at tilvejebringe Enighed mellem de 3 Partier.

I disse Dage forhandlede der i Venstres Bestyrelse om Aldersgrænse,
Landstingets Opløselighed o.s.v. En Eftermiddag, vistnok Mandag den
2. Marts, sagde Neergaard mig i Folketinget, at de var blevet enige i
Bestyrelsen: de 35 Aar med Mulighed for Overgangsbestemmelse om
30 Aar samt Bestemmelser om Landstingets Opløselighed, saaledes
som disse siden formedes i Underudvalget [Erindringerne: at de, der
som 30 aarige havde Valgret ved det grundlovsmæssige Bekræftelses-

valg skulde beholde Valgretten ved det følgende Valg til det nye Landsting, samt om, at Landstinget kun skulde kunne opløses, naar det afviste et Forslag, som Folketinget tidligere havde vedtaget, og som det havde gentaget efter nye Valg til Folketinget efter en Valgperiodes Udløb.]

Jeg var ret betænkelig ved dette sidste, jeg traf derefter Zahle og fulgtes med ham hjemad. Han var endnu mere bekymret derved. „Saa har han snydt os og er løbet sammen med de andre som sædvanlig“, sagde han. Navnlig lagde han Vægt paa, at Opløsninger af Folketinget kunde hindre, at man kunde naa frem til Opløsning af Landstinget. Efter Aftale med ham telefonerede jeg til Neergaard og fremhævede stærkt for ham vore Betænkeligheder, navnlig Nødvendigheden af, at der kunde ske Opløsning af Landstinget, ogsaa naar et Forslag 2. Gang var vedtaget af Folketinget efter et Opløsningsvalg. Han var meget ked af vore Betænkeligheder, mente ikke, at det var muligt at komme til andet end det, Bestyrelsen nu var enedes om. Samme Aften telefonerede jeg med Rode derom; han var meget mindre betænkelig end Zahle, syntes egentlig ganske godt om Opløsningsbestemmelserne.

I de følgende Dage var der et Par Partimøder hos os. Stemningen var her meget daarlig. Dette gjaldt saaledes et Møde, vistnok Tirsdag Aften, hvor den forestaaende Overenskomst diskuteredes. Der klagedes stærkt over de 35 Aar og Opløselighedsreglerne navnlig af Pedersen Annisse, Mads Larsen, Poul Christensen, Slengerik, Jens Andersen, H. Kristiansen. Stemningen vendtes stærkt mod os. Vi mistænktes endog af nogle for at have ført Socialdemokraterne til deres meget imødekommende Holdning overfor Venstres Forslag. En Aften efter Mødet sagde Kofoed til mig: „Kan De føre Partiet udelt gennem dette, er det det største diplomatiske Kunststykke, jeg har set.“ Rode og Zahle blev et Par Gange under Forsvaret ret hidsige, hvilket voldte adskillig Forbitrelse. For at naa en Forstaaelse var navnlig Kofoed og Brødrene Fog-Petersen, samt Niels Frederiksen.

Ved et af Møderne, vistnok Tirsdag, overdroges det Bestyrelsen, suppleret med Eduard Larsen, at forhandle med Socialdemokraternes Bestyrelse. De havde da en Sammenkomst, efter hvilken de tilsyneladende var meget stolte af Resultatet, men som i Virkeligheden overbeviste dem om, at Socialdemokraterne under alle Omstændigheder tog Overenskomsten. Hidtil havde især Poul Christensen stadig talt om, at de menige Socialdemokrater vilde noget andet end de andre.

Troen derpaa forsvandt med denne Sammenkomst saa nogenlunde. Zahle, Rode og jeg samledes efter Mødet med dem oppe hos Slengerik, og her var Indtrykket af Forhandlingen umiskendeligt.

Onsdag den 11. Marts var der den største Bevægelse. Om Formiddagen efter Underudvalgsmøde af Grundlovsparterierne, hvor Venstres Forslag var forelagt, meddeltes dette Partierne. Der var nu, uden at vi havde hørt derom i Forvejen, medtaget Forslag om de Kongevalgtes Overgang i det nye Landsting. Vi havde et forholdsvis kort Partimøde, hvor Modstanden var meget svagere. Mads Larsen fremhævede her særlig, at vi maatte se at faa Forholdstalsvalg i Forbindelse med Enkeltmandskredse med. Det endte med en Del Ophidselse, fordi Zahle talte om de Vanskeligheder man skaffede Povlsen.

[Overenskomsten, som vedtoges den 12. marts, gik bl. a. ud på følgende: valgmandene til landstinget skulle vælges af folketingsvælgere over 35 år; dog skulle alle, som havde valget ved bekræftelsesvalget, beholde den ved det første landstingsvalg derefter. De nuværende kongevalgte skulle overføres i det nye landstings første valgperiode, og hvordan de kongevalgte senere skulle udpeges, stod foreløbig hen. Opløselighedsbestemmelserne blev som af Venstre foreslået. Valgmåden til folketinget var uafgjort, et tilbud til Højre om at forhandle om forholdstalsvalg.]

Om Eftermiddagen var der Hovedbestyrelsesmøde. Jeg var jo ikke med der. Mads Larsen angreb der hæftig Overenskomsten, forlangte Landsmøde. Angrebene fandt imidlertid ingen Tilslutning hos Hovedbestyrelsens Medlemmer. Der var adskillig Klage over de 35 Aar, Opløselighedsreglerne o. s. v., men der var nogenlunde Enighed om, at det var nødvendigt at tage det hele, ikke mindst paa Grund af Socialdemokraternes Stilling.

Derefter holdtes samme Aften et Møde af Rigsdagsmænd, Hovedbestyrelse og Redaktører, hvor jeg var med. Her angreb Aubeck Overenskomsten, medens den udefra anbefaledes af Tybjerg, Elmholt, Bernild, Joh. Madsen m. fl. Povlsen anbefalede den meget godt.

Ved en følgende Fællesspisning for Jørgen Hald var Stemningen noget usikker. Slengerik og Mads Larsen sad for sig sammen med andre Misfornøjede med udprægede Martyrminer. Navnlig Slengerik var vedblivende yderst misfornøjet, og han gav i Virkeligheden os Skylden for det hele, levede sig ind i den Forestilling, at vi stadig havde haft Planer om at føre Partiet sammen med de Moderate o. s. v.

I de følgende Dage blev „Overenskomsten af 12. Marts“ stærkt forherliget af Socialdemokraterne; derimod holdt Misfornøjelsen sig i vort Parti om end svindende; Jens Andersen opgav for en væsentlig Del sin Modstand, efter at jeg sammen med ham havde været til et Møde i Haarlev, hvor det viste sig, at hans Vælgere aldeles overvejende var for Overenskomsten. I det hele mærkede Rigsdagsmændene lidt efter lidt, at Vælgerne ikke delte deres Misfornøjelse, og derved svandt den adskillig hos de fleste af dem.

Der gik nu en halv Snes Dage, da Højre skulde tage Stilling til Overenskomsten. Højre holdt Møder og enedes om intet at foretage. Tirsdag den 24. Marts fortaltes det oppe i Landstinget, at Hammerich m. fl. alligevel vilde stille Forslag, og snart forlød det, at Underudvalgets Medlemmer af Grundlovspartierne var sammenkaldt til Møde derom. Rode, Zahle og jeg blev i den Anledning tilbage og afventede, at Povlsen kunde give os Besked. Det gjorde han da ogsaa efter Mødet. Umiddelbart efter, at han var færdig dermed, kom Hammerich. Han bad om en Samtale samme Aften med Zahle og Rode. Han fik denne hjemme hos Zahle, og her gav han dem da Forslaget med de 8 Punkter [bl. a. 30 års alder for folketingsvælgere, forholdstalsvalg til folketinget, stemmepligt, 18 landstingsmænd valgt af de 54 efter indstilling af erhvervsorganisationerne, bevarelse af de 12 kongevalgte på livstid, folkeafstemning på begæring af 5 % af vælgerne]. Han sagde, at det var kun faa, der stod bagved; det var klart, at for ham var Hovedsagen Forholdstalsvalg, dog lagde han ogsaa Vægt paa Folkeafstemning og Valgpligt. Da han var gaaet kom jeg derud, og vi talte en Del om Stillingen. Vor Opfattelse var, at dette burde benyttes til et Forsøg paa at faa enkelte Højremænd med og saaledes gøre Falbe-Hansens og andres Usikkerhed betydningsløs og fjerne Vanskelighederne med Hensyn til de Kongevalgte.

Torsdag d. 26. Marts havde vi Partimøde. Zahle forelagde her Hammerichs Forslag og angav de Punkter, vi mente at kunne gaa ind paa: Forholdstalsvalg med Enkeltmandskredse, Folkeafstemning; de 16 vælges indenfor visse Institutioners Bestyrelse, eventuelt men meget nødig Stemmepligt. Rode gjorde Rede for de Valgløvsbestemmelser, han havde ladet udarbejde (i Overensstemmelse med de Grundtræk, han og jeg var blevet enige om i Julen ved nogle Aftensamtaler herude.) Der var Enighed om, hvorledes Zahle skulde udtale sig overfor Underudvalget af Grundlovspartierne næste Dag. Med megen Iver

diskuteredes det, om Underudvalgsmedlemmerne havde henvist Hammerich til Zahle. Trier mente, at der ikke var sket en egentlig Henvi-
ning, Zahle hævdede, at Hammerich havde fremstillet det saaledes,
ligesom at Povlsens Udtalelser lige efter Mødet gik i samme Retning;
desuden havde I. C. Christensen lidt demonstrativt talt til ham ud
fra samme Forudsætning i Finansudvalget. Valglovsudkastet frem-
kaldte adskillig Kritik, dels fordi der var en Art „Erhvervsrepræsentation“
deri efter nogles Opfattelse, dels fordi navnlig Niels Frederiksen
og Mads Larsen havde tænkt sig, at man skulde kunne stemme baade
paa Parti og Kandidat. Rode og jeg forklarede, hvorfor dette ikke lod
sig gøre, men det var vanskelig at overbevise dem.

En af disse Aftener, vist nok Onsdag den 25. [Marts], var Borg-
bjerg hos Rode sammen med mig; vi gennemgik der Systemet med
ham og fremhævede Nyttens af den Hammerichske Bevægelse paa
Grund af Usikkerheden hos Falbe-Hansen, Lund, Sørensen-Saksager.
Han sluttede sig den Aften ganske til vor Opfattelse.

Fredag den 27. [Marts] var der da Møde mellem Grundlovspartier-
nes Underudvalgsmedlemmer, Zahle og Rode. Desuden var i den
anden Del af Mødet Broberg med, idet Zahle havde bedt om, at han
ogsaa maatte blive tilkaldt. Zahle forelagde forskellige redaktionelle
Ændringer. Det væsentligste var en klarere Affattelse af § 22, samt
en Ændring af Bestemmelserne om Rigsdagens Hjemsendelse. I For-
slaget var de 2 Maaneder strøget, men Christensen havde ikke lagt
Mærke til, at derved bortfaldt i det hele Hjemmelen til at hjemsende
Rigsdagen. Vi foreslog nu, at den ikke skulde kunne hjemsendes, før
Finansloven var vedtaget. I Partimødet havde det vakt særlig Glæde.
Jens Andersen havde sagt, at det meget vilde formindske hans Betæn-
kelighed ved de midlertidige Finanslove. Desuden stilledes vore For-
slag om § 32, der aabnede Adgang til Forholdstalsvalg i Enkeltmands-
kredse, og Zahle angav Stillingen til Hammerichs Forslag, idet han
stærkt betonede, at alt i saa Henseende var under Forudsætning af
fuld Enighed mellem de tre Partier. Rode gennemgik Valglovsudka-
stet. Fra Medlemmerne fremkom kun faa lidet betydelige Udtalelser.
Det endte med Aftale om, at de forskellige Spørgsmaal skulde behan-
des af Partierne.

Tirsdag den 31. [Marts] var der Partimøde i Venstre. Man stillede
sig her helt afvisende overfor Folkeafstemning og Stemmepligt, skænd-
tes stærkt om Forholdstalsvalg. Neergaard, der var ivrig for Forholds-

talsvalg med Enkeltmandskredse, var i disse Dage meget bekymret; han sagde gentagne Gange til os, at vi nu var ved det vanskeligste Punkt i Partiets indre Stridigheder. Skulde der komme noget ud af det, maatte Hammerich træde mere direkte frem. Han lod os forstaa, at han og andre, vist navnlig Jørgen Pedersen, tilskyndede dertil. Som en Art sidste Frist for Højre angaves af Klaus Berntsen Torsdagen.

Torsdag den 2. April fortaltes det om Formiddagen, at der havde været Smaamøder af Hammerich og hans Venner, og at han vilde søge Zahle. Vi havde Ministermøde om Eftermiddagen. Henimod Slutningen af dette ved Femtiden telefoneredes det til Zahle, om Hammerich kunde komme. Vi hævdede da Mødet. Rode og jeg blev i Bygningen, og da Hammerich havde talt med Zahle og afleveret ham en Skrivelse, der indeholdt, hvad „nogle“ Højremænd i „Landsting og Folketing“ kunde gaa med til, talte Rode, Zahle og jeg lidt sammen derom. Vi besluttede at søge Forbindelse med Povlsen, Trier, Neergaard, Borgbjerg og Stauning samme Aften. Povlsen, viste det sig, var bortrejst, men de andre lykkedes det at komme i Forbindelse med. Zahle gik til Klaus Berntsen med Hammerichs Skrivelse og aftalte med ham, at Grundlovspartiernes Underudvalgsmedlemmer skulde indkaldes til næste Formiddag. Ved Nitiden mødtes Zahle, Rode og jeg hos Zahle med Trier.

Henimod 10 kom Borgbjerg og Stauning. De var begge, men især Stauning ret uvillige overfor Hammerichs Forslag, det kunde bruges til at forhale det hele, mente de. Paa Indholdet saa de saglig set nogenlunde som vi, men de var uden Ønske eller Forventning om, at det skulde føre til noget; dog erkendte de, at Stillingen ved Forslagets Fremkomst var blevet en saadan, at det ikke gik an uden videre at afvise det. Det aftaltes, at man næste Dag ligesom skulde henstille det hele til Venstre, da det var hos dem de Vanskeligheder laa, som skulde overvindes. Da de var gaaede fik vi Forbindelse med Neergaard, der derpaa kom henimod Kl. 12 (efter et Middagsselskab). Han var meget bekymret; han havde aabenbart haabet, at Hammerichs Forslag skulde holdt sig til Forholdstalsvalg eller dog kun medtaget lidt betydende andre Ting. Saa kunde det faaet Betydning overfor Venstre; nu mente han, at det vilde være meget svært at faa Systemet: Enmandskredse med Suppleringsmandater gennemført. I det hele var han den Aften opfyldt af Bekymringer.

Næste Formiddag Fredag den 3. April mødtes da Underudvalget

ved Titiden; efter en kort Forhandling tilkaldte de Zahle, og han deltog en Timestid eller mere i Forhandlingen. Rode og jeg var imidlertid kommet ned i Folketinget; vi sad i Ministerværelset, da Zahle kom fra Mødet. Han begyndte med at sige, at de havde ikke villet indlade sig med Hammerichs Forslag, de vilde holde sig til Overenskomsten af 12. Marts; Rode sagde først, at det var tvivlsomt, om vi ikke burde true med at gaa af, naar der ikke blev en Art Forholdstalsvalg, Zahle svarede imidlertid, at saa vidt han forstod, havde det drejet sig ret godt i Mødet. Da de havde afvist Hammerichs, havde de begyndt at tale om, hvorledes de da skulde udfylde § 32, og her viste det sig, at der var almindeligt Ønske om at forme den saaledes, at den aabnede Adgang ogsaa til Forholdstalsvalg. Baade Jørgen Pedersen, Neergaard og Christensen havde været for dette. Borgbjerg havde derimod snarest modvirket det. Dette beroligede meget Rode. Vi talte dernæst frem og tilbage om Sagerne, indtil Povlsen kom; han fortalte, at nu havde de nogenlunde lavet Grundloven i Stand. Desuden var de blevet enige om, at man i den samtidig med Grundloven vedtagne Valglov skulde have 120 Kredse, som foreslaaet af os, samt 20 Suppleringsmandater. Der var nu almindelig Tilfredshed.

Lørdag den 4. [April] var der Partimøder, hvor Socialdemokrater og Radikale hurtig sluttede sig til Overenskomsten. Under Mødet i Landstinget holdt Folketingets Venstre et langvarigt Partimøde. Oppe i Landstinget fortaltes det imidlertid, at Landstingets Venstre vel nu vilde være med til Grundloven, men at det krævede, at der i Valgloven skulde fastslaaes Amtskredse. Siden viste det sig imidlertid, at man i Landstingets Venstre vel havde udtalt, at man foretrak Amtskredse, men at man vilde overlade dette Spørgsmaal om Folketinget til Partiet i Folketinget.

Dettes Møder varede til Kl. 4, da Underudvalgsmedlemmerne paany skulde samles. I Mellemtiden gik der Rygter om, at det kneb stærkt; der var Modstand mod det store Antal Folketingsmænd o. s. v. Efter Mødet meddeltes det, at der havde været stor Uenighed, men at man med 24 Stemmer mod 9 havde foretrukket Enkeltmandskredse med Suppleringsmandater fremfor Forholdstalsvalg i Amtskredse.

Umiddelbart efter Mødet samledes Underudvalget og enedes om Formuleringen af de tilbageværende Punkter. Saaledes naaede man til „Overenskomsten af 4. April.“

Da der saaledes Fredag og Lørdag var kommet uventet Gang i det

hele, men det kunde betragtes som givet, at man først vilde naa væsentlig videre efter Paaske, tog jeg om Aftenen til Paris til Møde i Udvalget om permanent Neutralitet.

Tirsdag eller Onsdag før Skærtorsdag [9. April] havde Zahle en Samtale med Kongen om Grundloven. Under Indtryk af Kriegers Udtalelser havde Zahle nærmest ventet, at Spørgsmaalet om de Kongevalgte vilde være blevet rejst her; Zahle havde i Forvejen forklaret Krieger, at selve Opløsningen kunde foregaa uden Omtale af dette Spørgsmaal; det vilde da først ligge for efter Landstingsvalget, naar man saa dettes Udfald. Kongen talte imidlertid kun om Smaating; han ønskede ikke Ordet „Aarpenge“ om [Civilliste] for Kongen og Kongehuset, fandt det uheldigt, at Begrebet „Amnesti“ var fjernet. Zahle lovede at søge disse Ting ordnet. Han havde det Indtryk, at Krieger havde forklaret Kongen, hvad Zahle havde sagt ham, og at Kongen havde slaaet sig til Ro dermed. Paaskelørdag kom imidlertid Krieger til Brandes og forklarede ham, at han vedblivende havde Indtryk af Vanskeligheder med Hensyn til de Kongevalgte; han havde været ret bekymret, og Brandes delte i nogen Grad Bekymringerne.

Disse Ting fortaltes mig af Zahle og Brandes umiddelbart efter, at jeg var kommet hjem fra Paris, vistnok Tirsdag den 14. [April]. I de følgende Dage gjorde vi Valglovsudkastet i Stand, idet Rode og jeg arbejdede en Del med de forskellige Problemer deri. Vi maatte opgive at finde en Ordning, hvorefter der kunde stemmes baade paa Parti og Person. Fredag den 17. straks efter Kongens Hjemkomst fra Skagen var Rode og Zahle hos ham med Valglovsudkastet; han udtalte her sin Sympati for Forholdstalsvalg og Folkeafstemning; bl. a. sagde han, at det havde da været godt, om han i et Spørgsmaal som det om Københavns Befæstning havde haft en Folkeafstemning, der sagde ham, hvad Folket vilde. Rode forklarede dels vor Sympati for Folkeafstemning, dels at Forslaget vilde bringe ligesaa megen Retfærdighed som andre Forholdstalsvalgsmaader. Der var ikke fremkommet nogensomhelst Modsætning.

Samme Dag fremsatte Rode Forslaget i Folketinget. Ved Veteranfesten den følgende Dag vekslede jeg nogle Ord med I. C. Christensen; han sagde, at han ønskede, at det nu skulde gaa hurtig, men det gik neppe, da alt i Rigsdagen gik langsomt.

I vore Samtaler i disse Dage beskæftigede vi os mest med Spørgsmaalet om de Kongevalgte. Torsdag den 23. April var Rode, Zahle

og jeg hos Brandes. Vi overvejede som flere Gange i de foregaaende Dage at foreslaa Kongen at bemyndige Rigsforstanderen til at underskrive Opløsningsdekretet under Kongens Rejse, hvis Rigsdagen blev færdig, før Rejsen var endt. Deri skulde da ikke ligge Afgørelse af de Kongevalgte, Zahle skulde forklare Kongen, at den kunde vente til efter Landstingsvalget, naar Spørgsmaalet om, hvilke 12 der skulde være i det nye Landsting laa for. Vi talte meget frem og tilbage derom, men kom egentlig ikke til mere.

Fredag den 24. [April] bad imidlertid Krieger Brandes om en Samtale. Den fandt Sted i Finansministeriet fra 1½ til 3½; Krieger oplyste, at Grev Frijs før sin Afrejse til Wiesbaden havde været hos Kongen; han havde forsikret, at Forslagene ikke blev færdige før Kongens Rejse den 7. Maj; han havde vistnok anbefalet ikke at tage Strid om de Kongevalgte, hvis Grundloven var vedtaget i Landstinget, da det saa blev rent formelt. Krieger havde haft Samtaler om Sagen med Kongen; de var noget uklare; Kongen havde talt om, at han skulde staa rank som en Flagstang, medens Ministerierne skiftede; Krieger havde advaret mod Strid om dette Spørgsmaal, Kongen kunde ikke lægge sig i Vejen for Grundloven; Krieger havde, saa vidt vi forstod, spurgt Kongen, om han havde sin Hammarskjöld, hvis det kom til Strid, det mente Kongen nok; i det hele var han meget optaget af Sverige. Krieger mente, at han regnede med I. C. Christensen; han havde en Dag mødt denne paa Langelinie, og Christensen havde da sagt noget om, at det hastede jo ikke med Grundloven. Krieger havde ogsaa haft en Samtale med I. C. Christensen; han havde spurgt denne, om han vilde danne Ministerium, hvis der kom Strid om de Kongevalgte; I. C. Christensen havde svaret bestemt Nej. Skulde Kongen bøje sig, var det nødvendig at lægge det hele til Rette, saa han følte, at vi lettede det for ham.

Brandes refererede denne Samtale for Zahle, Rode og mig i Folketingets Ministerværelse Kl. 4½; vi talte adskillig frem og tilbage derom. Vi var enige om, at Zahle, som vi den foregaaende Aften havde planlagt, skulde tage en Samtale med Kongen den følgende Tirsdag. Rode var noget stemt for, at man straks skulde tage meget stærkt fat, om fornødent true med Konflikt, hvis han ikke vilde overlade Rigsforstanderen at underskrive Opløsningsdekretet. Jeg fremhævede stærkt, at Spørgsmaalet dog ikke var egnet til alvorlig Konflikt, og at det i det hele ikke var det rette Tidspunkt før Afstemningen om Grund-

loven. Vi sluttede nærmest dermed. Samtalen skulde lægges an som orienterende, men dog saaledes, at Zahle tilstræbte Bemyndigelsen til Opløsningen.

Vi havde i disse Dage det Indtryk, at det vilde gaa hurtigt med Valgloven i det mindste i Folketinget. Næste Dag læste jeg I. C. Christensens Artikel i „Tiden“, hvori han stærkt understregede, at Opløsning af de Kongevalgte neppe behøvedes for at skaffe Flertal, men at vi maaske ikke stod frit overfor det. Jeg havde noget Indtryk af, at han ligesom lagde det til Rette at tvinge Ministeriet til Gennemførelse af Grundloven med Løfte om ikke at opløse de Kongevalgte, paabe-raabende sig, at dette var overflødigt. Lykkedes da Valget, hvilket var næsten sikkert, kunde han staa som den eneste kloge. Det paavirkede mig noget til, da jeg om Lørdagen fulgtes hjem med Zahle, atter at fremhæve, at Tirsdagssamtalen burde være helt orienterende og henstillende, saa der ikke blev Grund for Kongen til at tilkalde og spørge forskellige; kom Modsætningen frem, kunde Zahle bryde af og tage en ny Samtale for Eks. Lørdag med den Begrundelse, at man da bedre vilde vide, om der var Udsigt til Afslutning, før Kongen kom hjem. Zahle delte denne Opfattelse.

Om Mandagen den 27. [April] i den Sammenkomst, Zahle da havde med Underudvalgets Medlemmer, viste det sig imidlertid, at alle gik ud fra, at det hele trak ud til Kongens Hjemkomst. Samme Indtryk havde Rode, der havde Konference med Valglovsudvalget. Vi blev da enige om, at Zahle i Samtalen med Kongen skulde nøjes med at forelægge Planen om en midlertidig Lov om Udarbejdelse af Valglistor og kortere Frister paa Færøerne for Grundlovsvalget og kun optage Diskussion om Opløsning og Kongevalgte, hvis Kongen selv drog det frem. Det var i en Samtale i Justitsministeriet mellem Zahle, Rode, Brandes og mig. Rode meddelte her, at Borgbjerg havde fremsat sit Forslag om Nedlæggelse af 8 Kredse o. s. v.; han opfattede det nærmest som en Manøvre for at standse den opdukkende Agitation mod Overenskomsten.

Næste Dag Tirsdag den 28. [April] var Zahle hos Kongen. Denne viste sig særdeles velvillig, sluttede sig til Forslagene, talte ikke om Kongevalgte eller lignende, gjorde kun, da der var Tale om Lister over 25aarige og 35aarige o. s. v. den Bemærkning: „De gaar da uden videre ud fra, at de Forslag bliver gennemført.“ Zahle svarede: „Ja, enten bliver det jo det, eller der bliver ikke noget ud af Grundloven.“

Kongen havde spurgt, om Opløsning og alt det ikke kunde vente, til han kom hjem. Zahle svarede, at det kunde det jo nok, som det nu saa ud. Ja, sagde Kongen, han kunde ogsaa nok komme hjem nogle Dage før, hvis det blev nødvendigt; vi kunde blot telegrafere til Amsterdam, saa kunde han nok være her den 24. [Maj] i Stedet for den 28. Zahle takkede, men mente jo, at det i Øjeblikket ikke saa ud til, at der vilde blive Brug derfor.

Om Tirsdagen var der imidlertid stor Forvirring i Folketinget. Der havde om Formiddagen været Partimøde i Venstre; de havde vedtaget en uklar Resolution, og Neergaard var ret bekymret over Virkningen af Borgbjergs Aktion. I vort Parti var der som sædvanlig Forbitrelse mod Borgbjerg. Jeg talte en Del med denne; han fremstillede det hele som Taktik, og erklærede nu, at der vilde blive Ende derpaa samme Dag, men bagefter vilde han da kunne hævde, at det var Venstre, der havde modsat sig, at Antallet formindskedes. Vi havde Partimøde Kl. 4. Der var nogenlunde Enighed om Fremgangsmaaden; Mads Larsen var som sædvanlig uhyre bekymret. Kl. 5 var der derpaa Møde af Underudvalgsmedlemmerne af de tre Partier og en af hvert Parti i Valglovsudvalget. Her enedes man let om at holde sig til Overenskomsten af 4 April.

Onsdag den 29. [April] fortaltes det af Deuntzer, at Falbe-Hansen havde sagt til ham, at nu gik det; han var nu tilfreds. Rode sagde mig, at Klaus Berntsen havde oplyst om Falbe-Hansen, at denne for nogen Tid siden havde givet ham en Erklæring om, at han nedlagde sit Mandat. Berntsen havde givet ham den tilbage og sagt, at det var jo Konsejlspræsidenten, der skulde have den. Efter den 4. April havde han imidlertid erklæret sig tilfreds. Samme Dag fortaltes der om Planer om et jydsk Delegeretmøde til Protest mod Valgloven; Klaus Berntsen kom særdeles forarget til Zahle for at forklare ham det.

Torsdag den 30. [April] talte Zahle og jeg i Rigsdagen lidt med Klaus Berntsen. Vi fik det Indtryk, at Jørgen Pedersen havde et Forslag om, at der vel skulde stemmes kredsvis paa Kandidater, men at disse skulde danne Partier amtsvis og Antallet i Amtet for hvert Parti bestemmes forholdsmæssig; valgt skulde da være de af Partiets Kandidater, der havde det højeste Stemmetail. Han sagde, ligesom tidligere Neergaard, at Borgbjerg havde sagt, at han nok kunde gaa med til den særlige Opgørelse for København, hvis Landstinget sendte Forslaget tilbage med en Bestemmelse derom.

Tirsdag den 5. og Onsdag den 6. Maj anden og tredje Behandling af Valgloven i Folketinget. Under Forhandlingen den første Dag søgte Neergaard stadig at paavirke Borgbjerg til at opgive Modstanden mod den særlige Opgørelse for København og Resten af Landet. Vi holdt os ret passive. Zahle var stemt for Adskillelsen, vi andre mindre.

Om Onsdagen stillede Grønborg i Udvalget et Forslag om, at Mandaterne stadig skulde fordeles mellem Jylland og Sjælland efter Vælgertallet. Det gav Stødet til, at nogle af Venstre foreslog 8 Mandater til Jylland, 5 til Øerne. Det synes, at 15 af Venstre havde truet med Forslag derom. Resultatet blev, at Venstre ønskede Forhandling herom; den førtes i Valglovsudvalget med det kendte Resultat. I vort Parti var der nogen Uvilje mod, at der atter skulde tages Hensyn til de andre, men den traadte kun lidt frem, da den dæmpedes af det Indtryk, at Ordningen partimæssig set var fordelagtig.

De følgende Dage forhandlede der kun lidt. Den 12. Maj, Tirsdag, ved første Behandling af Valgloven i Landstinget var vort Indtryk, at der var Uenighed i Landstingets „Venstre“, at Modstanden ikke var af nogen Styrke, men at man vilde forsøge at faa en Art midlertidig Valglov, hvorefter der skulde være 120 Kredse men intet foregribes med Hensyn til Forholdstalsvalg til Folketinget; Ordningen deraf skulde da ske ved den første Rigsdag efter Grundlovens Gennemførelse. Enevold Sørensen nævnede saaledes denne Mulighed for mig. Jeg svarede, at den sikkert vilde møde megen Modstand. Han lod i det hele fredelig, syntes at ønske et Resultat.

Onsdag den 13. [Maj] var Indtrykket i Landstinget et lignende. Borgbjerg talte den Dag om, at Dalsgaard havde talt om Muligheden af de 114 Kredse + 18 Suppleringsmandater; han sagde, at han i sidste Øjeblik kunde tænke sig at lade sig slæbe dertil. Baade Rode og jeg stillede os mere forbeholdent; det var nærmest vor Opfattelse, at Landstingets Venstre vilde blive nødt til i det væsentligste at tage Forslaget. Tonen hos Landstingsmændene, Enevold Sørensen, Niels Johansen m. fl., var i det hele i disse Dage fredelig; de forsikrede ivrig, at de ønskede et Resultat.

Fredag den 15. [Maj] sagde Jensen-Flø mig, at Venstres Bestyrelse havde haft et Møde med Landstingsbestyrelsen, hvor de havde sagt dem, at skulde man bort fra Systemet maatte det være ved en Tilbagevenden til Enmandskredsene uden Supplering.

I de følgende Dage forhandlede der indbyrdes i Landstingets Ven-

stre. Det afgørende Møde i Partiet holdtes Onsdag den 20. Maj. Om Eftermiddagen, da jeg gik hjem fra Ministeriet, mødte jeg Dalsgaard, som var paa Vej til den anden Del af Landstingsvenstres Partimøde. Han sagde mig i Hovedtrækkene, hvad det var, de forhandlede om. Jeg fremhævede Grundene mod det, sagde, at det vilde blive meget vanskeligt o. s. v. Han lod forstaa, at han ikke troede, at Socialdemokraterne vilde gaa med til det. Selv var han lidet tilfreds dermed. Samme Aften telefonerede Jørgen Pedersen til Rode, at nu var de enige i Landstingets Venstre; der manglede kun en, som havde forlangt Betænkningstid til næste Dag. Om Torsdagen meddelte han i Telefon Rode, at den ene nu ogsaa havde givet sin Tilslutning.

Fredag den 22. [Maj] forelagde Jørgen Pedersen i Folketingets Venstre det Forslag, Landstingets Venstre havde samlet sig om, idet han erklærede, at hvis man antog det, var der Garanti for Tilslutning af alle Landstingsmændene. Det fandt nu enstemmig Tilslutning i Folketingets „Venstre“, vistnok uden nævneværdig Diskussion. [Erindringerne: Forslaget gik ud paa at opgive Forholdstalsvalgene. Det gamle Valgsystem skulde bevares, dog saaledes, at der blev tvunget Omvalg. Der skulde være 120 Kredse ialt, idet der oprettedes to nye Kredse i København-Frederiksberg, 1 i Gentofte-Lyngby, 1 i hver af de tre Byer Aarhus, Odense, Aalborg. I København og de tre Byer, hvor der skulde vælges mere end en, skulde der være Forholdstalsvalg. Det vil sige, at der her skulde sikres Højre nogle enkelte Mandater. Det tør siges, at Forslaget var overordentlig slet. Der var intet andet Princip deri, end at der skulde ydes Venstre de flest mulige Begunstigelser som Betaling for, at det stemte for Grundloven. Mere udpræget Afpresningsforslag er sjældent set.]

Derefter sammenkaldte Klaus Berntsen Grundlovspartiernes Repræsentanter i Fællesudvalg og Valglovsudvalg. De forskellige Partiers Repræsentanter lovede at forelægge det i Partierne. Vi holdt Møde samme Formiddag. Der var ikke synderlig Diskussion; Slengerik gjorde nogle bitre Bemærkninger, men de fleste syntes partimæssig ret tilfreds med Forslaget, og næsten alle fandt det nødvendigt at tage det. Man enedes hurtig om at udsætte Mødet for at meddele Socialdemokraterne, at vi, da dette Forslag partimæssig gik ud over dem, ikke vilde tage Beslutning uden i Forstaaelse med dem. Socialdemokraterne havde øjensynlig en meget haard Debat, men det endte med, at der blev Flertal for at slutte sig til Forslaget. Vi samlede derpaa igen og vedtog

hurtig det samme. Slengerik sagde dog, at han ikke vilde stemme for det, talte om at gaa ud af Partiet o. s. v. Noget lignende Jens Andersen, der nu atter var meget misfornøjet. Baade vi og Socialdemokraterne lagde megen Vægt paa, at selve Grundlovsforslaget blev uændret, saa der i Landstinget blev 16 valgte af Landstinget. Den endelige Overenskomst var saaledes i Stand Fredag den 22. Maj.

De følgende Dage skete der intet særligt. Vi holdt – vistnok Fredag den 29. [Maj] – et Hovedbestyrelsesmøde, der fulgtes af et Møde af Hovedbestyrelse og Redaktører. Der var kun meget lidt Diskussion; ved Hovedbestyrelsesmødet drejede den sig efter Zahles og Rodes Meddelelser mest om de Kongevalgte, ved Redaktørmødet mest om Taktiken ved Folketingsvalgene; Stemningen var for intet Sted at stille op mod de andre.

Dagen efter, Lørdag den 30. [Maj] var Zahle, Brandes og jeg til et Legatmøde hos Biskop Ostfeld. Brandes og jeg fulgtes ad derfra, og Brandes sagde mig da, at Grev Frijs havde talt om den Mulighed at hindre Valglovens Vedtagelse ved Udvandring; Tanken skulde da være den, at ogsaa Valgloven skulde foreligge for Vælgerne til Afgørelse uden at være endelig vedtaget. Vi ansaa det for muligt, men ikke meget sandsynligt, at Højre vilde anvende denne Fremgangsmaade, og gik ud fra, at det da i hvert Fald kun vilde blive overfor Valgloven, ikke overfor Grundloven.

I de følgende Dage bredte sig lidt Rygter om Planen, men meget ubestemte og uden ret at finde Tiltro. Den 3. Juni, da Behandlingen begyndte, vidste ingen af os Besked om Hensigten. Frijs havde dog til Brandes ladet falde nogle Ord, der tydede paa, at der vilde komme Overraskelser, og en vis Højtidelighed hos Højremændene tydede paa, at det vilde ske.

[Grundlovspartiernes ændringsforslag vedtoges med 33 stemmer mod 31; men umiddelbart før den endelige afstemning forlod Højre og De Frikonservative landstingssalen. Forretningsordenen krævede, at mindst 34 skulle være til stede, for at landstinget kunne være beslutningsdygtigt.]

Saa snart Udvandringen var foregaaet vekslede jeg nogle Ord med Enevold Sørensen og Jørgen Pedersen; de syntes begge uklare over, hvad der skulde foregaa; jeg sagde saa, at jeg syntes, at det eneste naturlige var, at man nu forsøgte, om de vilde gøre det samme overfor Grundloven; det samme sagde jeg til Borgbjerg, der noget bekymret

spurgte, hvad der nu var at gøre. Desuden talte jeg derom med Neergaard og Berntsen; Neergaard ønskede det samme, var lidt bange for, at Christensen skulde hindre det. Folketinget havde Møde om et af Hassing Jørgensens Forslag; det fortsatte Forhandlingerne temmelig længe efter Slutningen af Landstingets Møde, men ingen hørte efter. Der var almindelig Diskussion om, hvad der nu skulde ske. I. C. Christensens Tilhængere: Slebsager o. s. v. talte højt om Landstingets Uforsømmethed, nu var øjeblikkelig Opløsning nødvendig, det var ingen Nytte til at afvente Afstemning om Grundlovssagen, Folk vilde ikke forstaa andet end øjeblikkelig Handling. Neergaards Meningsfæller var noget usikre, og det samme gjaldt en stor Del af vore.

Zahle havde straks bedt Berntsen sammenkalde Medlemmerne af Fællesudvalget til et Møde til Forhandling om Situationen efter Folketingsmødet. Medens de forhandlede samledes vort Parti til Møde. For at bevare Roen begyndte jeg med at sige lidt om de Fremgangsmaader, der kunde tænkes, idet jeg sluttede med, at de største Fordele vilde det have at faa Grundlovsforslaget ogsaa til Afstemning. Der udspandt sig en Diskussion herom af ret uklar Art; adskillige ønskede ikke Grundloven til Afstemning, andre vilde nok have den frem dertil, men ansaa det for bedst, om Landstinget saa ogsaa hindrede den ved Udvandring. Stemningen var i det hele usikker.

Da vi havde talt frem og tilbage i nogen Tid kom Medlemmerne af Fællesudvalget, samt Zahle og Rode, der havde deltaget i Mødet. I dette havde I. C. Christensen ivrig forlangt, at man ikke skulde afvente Afstemning om Grundlovssagen; han havde føjet til, at nu maatte der opløses, saa blev der jo Ministerkrise, da Kongen ikke vilde gaa med til Opløsning af de Kongevalgte. Zahle havde svaret, at det stod anderledes for dette Ministerium end tidligere og havde meddelt, hvad der var sket ved Ministeriets Dannelse. I. C. Christensen havde svaret, at det betød ingen Ting. Neergaard-Berntsen og Socialdemokraterne havde anbefalet at tage Grundlovsafstemningen før Opløsning. Rode havde meget stærkt hævdet det samme; han havde sagt, at hvis „Venstre“ unddrog sig en Afstemning om Grundloven, vilde den Mistanke opstaa, at nogle af Partiet havde været i Forstaaelse med Højre om Udvandringen. Han var meget forbitret over I. C. Christensens Holdning og havde nogle Gange været saa skarp overfor ham, at Christensen var ved at blive fornærmet. Zahle havde fredsommeliggere behandlet Christensen som Medhjælper.

I Sammenhæng med Christensens Udtalelser, at man ikke kunde sidde rolig og forhandle videre med dette Landsting, var den Tanke vokset frem under Forhandlingen, at man maatte standse Behandlingen af alle andre Sager end Grundloven i al Fald for Landstingets Vedkommende. Da den grebes og udformedes fra vor Side ligesom bortfaldt Grundlaget for I. C. Christensens Standpunkt, og det endte da med, at han fandt det fornødent at bøje sig. Der blev da almindelig Enighed om, at Grundlovsafstemningen skulde tages, andre Sager standses. Jørgen Pedersen lovede at anbefale denne Fremgangsmaade i Landstingets Venstre. I vort Parti var der nogenlunde Tilfredshed med Resultatet, da det meddeltes. Rode oplyste desuden, at der var Ønske om, at vi og Socialdemokraterne skulde meddele „Venstre“, at vi følte os bundne til i den nye Rigsdag at gennemføre Valgloven som aftalt. Næste Morgen vedtog Landstingets Venstre at være med til at føre Forslaget frem til Afstemning.

Kongen og Grundlovssagen. Striden om de Kongevalgte

[Optegnelser:] Samme Dag, altsaa den 4. Juni, afgav Fællesudvalget Betænkning. Den 5. og 7. havde jeg Grundlovsfest paa Langeland, hvor jeg da ogsaa blev den 6. Jeg havde ved denne Lejlighed Sammenkomster med Bestyrelsesmedlemmer i Lindelse og Snøde, samt med Repræsentanter ved Opstillingsmøde i Rudkøbing. Der havde aabenbart været en vis Bekymring, fordi vi viste for stor Imødekommenhed, men naar de hørte min Skildring, billigede de ganske vor Optræden. Om Søndagen [den 7. Juni] fik jeg talt i Telefon med Rode; han sagde, i Overensstemmelse med et Telegram fra Zahle, at det var bedst, jeg var hjemme Mandag Morgen; Brandes havde talt med Krieger, og denne havde været meget urolig. Om Mandagen begyndte vi da Forhandlingerne. Brandes, Zahle og Rode havde forhandlet en Del om Søndagen allerede; de havde arbejdet med Indstillingen [om landstingets opløsning], aftalt at tage hele min tidligere udarbejdede Fremstilling af Grundene for de Kongevalgtes Opløselighed som Bilag til Forestillingen.

[Erindringerne: I Indledningen til Bilaget gentoges Kongens Udtalelse til Ministeriet ved dets Dannelse om de Kongevalgte. Det fremhævedes, at efter at Ministeriets Opfattelse var klarlagt, havde Kongen fornyet sin Opfordring til at danne Ministerium, og at Zahle før Ministeriets Dannelse med Kongens Tilladelse havde meddelt sine Kolleger Kongens Tilsagn. Det fremgik imidlertid af Rigsdagens Forhandlinger, at Tanken var at føre de nuværende Kongevalgte over i den nye Rigsdag, hvis dette ikke var en Hindring for Grundlovens Gennemførelse. I Overensstemmelse hermed vilde Zahle da, efter at Valget af de 54 var sket, „indstille til Deres Majestæt at bevare i deres Stilling de nuværende af Kongen udnævnte Medlemmer i det Omfang, som Hensigten med Opløsningen – at skaffe Agtelse for den lovlige Afgørelse og at kunne føre Grundlovsforhandlingen til Ende – gør det muligt.“]

Rode havde skrevet et Forslag til selve Forestillingen, meget udførlig. Der havde været nogen Uoverensstemmelse. Zahle havde holdt paa, at som det nu laa, maatte man have fuld Klarhed, saa man kunde svare, naar man blev spurgt. Brandes var – fra et snarest modsat Indtryk – gaaet over hertil under Paavirkning af Zahles stærke Udtalelser derom, hvorimod Rode mere holdt paa, at der maatte findes en Form for Udsættelse. Da jeg om Mandagen kom med i Forhandlingen støttede jeg stærkt Rodes Opfattelse, idet jeg fandt det rigtigt at blive i det Spor, vi en Gang var slaaet ind i, og ikke fandt, at Stillingen var væsentlig forandret ved Landstingets Optræden; jeg fandt, at et Bekræftelsesvalg i Virkeligheden lige saa meget som dette maatte anses for et Kampvalg. Tirsdag Formiddag talte jeg først med Brandes, hvor jeg vendte tilbage til denne Betragtning, dernæst talte vi begge lidt sammen med Rode og Zahle, og vi gled nu alle 4 ind i denne Opfattelse.

Tirsdag den 9. [Juni] var Afstemningen da i Landstinget. [Højre og De Frikonservative udeblev fra mødet.] Efter Ønske i Partiet – særlig Slengerik – var der om Aftenen Partimøde. Forinden havde Zahle været hos Kongen og afleveret Indstillingen. Han kom lige derfra til Ministermøde. I dette skildrede han Kongens Modtagelse af ham som helt straalende, han havde overdænget ham og Ministeriet med Ros – i Modsætning til Ministeriet Berntsen, der havde voldt ham saa meget Besvær; med os havde der jo aldrig været andet i Vejen end den lille Vanskelighed med Forsvarsministeren, der saa hurtig var overstaaet (Afstemningen). Jeg gjorde en Bemærkning om, at det lød jo nærmest som en Afskedstale, men Zahle sagde, at han havde talt ivrig om det fremtidige Samarbejde, sagt, at han havde jo hele Tiden vidst, at dette Spørgsmaal om de Kongevalgte kunde komme, at Formen jo var vigtigere for Ministeriet end for ham o. s. v. Han havde forklaret, at han havde fundet paa, at man kunde sige, at Talforholdet 9 mod 3 blandt de Kongevalgte nu ikke maatte forrykkes; Zahle gik ikke ind paa denne Tanke, der maaske kunde bragt Forhandlinger i Gang, men understregede, at det kunde da ikke være Tilfældet, hvis en døde. Jeg fandt alligevel det hele meget tvivlsomt, og da Brandes og jeg siden fulgtes ad, sagde Brandes om Samtalen, at efter hans Mening var den irrelevant, det hele betød intet.

I Partiet om Aftenen fortalte vi kun, at Indstillingen var afgivet, og at Kongens Holdning havde været meget elskværdig. Enkelte, – hvor-

iblandt Grønberg, – begyndte nu at spørge om Enkeltheder i Betænkningen. Jeg gjorde en Bemærkning om, at det kunde ikke nytte, vi nu pillede den ud stykkevis, da der saa let sivede et og andet ud, som kunde volde Skade. Slengerik var ikke saa lidt krænket over, at vi ikke meddelte mere, sagde, at det var Mangel paa Aabenhed og Tillid o. s. v. Nogen synderlig Forhandling blev der imidlertid ikke.

Onsdag den 10. Juni tilkaldtes Zahle ikke til Kongen. Zahle, Brandes og jeg samledes om Aftenen hos Brandes og noget senere kom Rode. Om Middagen vel ved 2-3 Tiden havde vi imidlertid allerede faaet at vide, at Kongen havde henvendt sig til Ussing; jeg sad hos Brandes i Finansministeriet, da Rubin telefonerede, at Ussing var tilkaldt; det blev Aftalen, at baade Rubin og Ussing skulde komme over til Brandes. Rode og Zahle, der kom til, fik det at vide, men vi gik vor Vej, for at Brandes kunde tale ene med de to. Ussing viste sig i Samtalen væsentlig enig med os. Han sagde, at han vilde opfordre Kongen til at enes med Ministeriet. Brandes paavirkede ham til at tilraade, at Kongen gik ind paa, at kun Personspørgsmaalet, Spørgsmaalet om Ombytning udsattes, men han havde en Tendens til at holde paa, at hele Afgørelsen skulde udsættes. Brandes fyldte ham med Oplysninger om Stillingen ved Ministeriets Dannelse og Betragtninger over Følgerne af Modstand fra Kongens Side. De syntes enige om det aller meste.

Om Aftenen, da Rode kom, meddelte han os, at han, der havde været til en ministeriel Middag hos Wivel, derude havde talt baade med Krieger og med Grev Frijs. Den sidste havde – efter Kriegers Oplysning – været hos Kongen. Frijs sagde til Rode, at nu rejste han hjem; der var ingen Fornøjelse ved at være der, naar Landstinget opløstes. Krieger antydede, at Frijs ikke havde raadet saa gunstigt, som Brandes havde ventet. Frijs havde jo tidligere stadig antydet – ogsaa i Brev – overfor Brandes, at hans Opfattelse var, at Kongen ikke kunde gøre Indsigelse mod Ministeriets Raad med Hensyn til de Kongevalgte, men at han siden kunde nægte at underskrive Grundloven, hvis den kun kunde gennemføres med Stemmer af nye Kongevalgte. Krieger havde i det hele været lidet tilfreds. Han sagde, at der foruden Ussing havde været en anden hos Kongen. Vi diskuterede en Del frem og tilbage.

Senere paa Aftenen telefonerede Rubin, at Ussing havde været hos Kongen sammen med en anden; han havde udtalt sig som aftalt, men

den anden havde været af modsat Mening. Ussing havde ikke faaet forklaret ret meget, Kongen havde været temmelig irriteret. Efter at Ussing var taget hjem, var den anden kommet til ham og havde opfordret ham til at danne Ministerium; Ussing havde nægtet det og havde udviklet Farerne ved det, Kongen forsøgte, den anden havde ladet sig overbevise og bedt ham skrive det ned og sende Kongen det. Ussing skrev nu derpaa. Vi diskuterede noget, hvorvidt det var Grev Frijs. Brandes hævdede bestemt, at det maatte være en ringere Mand. Det oplystes senere, at det var Alexander Foss, som Kongen først havde tilkaldt, og som da havde faaet Ussing kaldt til; Foss havde ladet Ord falde om, at H. N. Andersen havde gjort ham den Bjørnetjeneste at faa ham tilkaldt; efter Kriegers Opfattelse var Foss hele Tiden klar over, at det slet ikke kunde gaa an, at han var med, da dette vilde have fremkaldt den største Forbitrelse blandt Arbejderne.

Zahle havde imidlertid faaet Besked om at komme til Kongen næste Dag [den 11. Juni] Kl. 11. Lige forinden Torsdag Kl. 11 fik han Besked om, at Kongen først kunde tale med ham om Eftermiddagen; det var paa Vejen, Krieger standsede ham med Meddelelse derom. Krieger talte imidlertid nu med Kongen, og Følgen blev, at ogsaa Zahle fik en kortere Samtale med Kongen, denne førte dog ikke til noget som helst. Kongen udviklede, at Indstillingen var jo et fortrinligt Værk; noget saadant kunde Ministeriet Bermtsen rigtig nok ikke have lavet; det viste sig, at hans Tanke om 9 mod 3 ogsaa gjaldt i Tilfælde af Dødsfald; Zahle havde søgt at faa udviklet Farerne ved en Strid herom, men aabenbart uden at faa sagt noget videre. Det oplystes senere gennem Ussing og Krieger, at den Morgen havde Kongen efter at have læst Ussings Brev telefoneret til Foss og bedt ham komme straks; han havde sagt, at han først kunde Kl. 11; i den Anledning blev Samtalen med Zahle udsat; da Zahle kom, sad Ussing og Foss inde i det bageste Værelse i Kabinetssekretariatet; Ussing havde da sagt, at det ikke gik an at lade Konsejlspræsidenten gaa igen, han og Foss maatte vente. Efter Ussings Oplysninger talte han og Foss derefter paany med Kongen; Ussing udviklede Farerne; Kongen erklærede, at han gav ikke efter, saa vilde han hellere skyde sig en Kugle for Panden, græd og jamrede stærkt. Ussing nægtede vedblivende at forsøge at danne Ministerium. Samme Dag var Christensen (efter Oplysning, Brandes har modtaget vistnok af Krieger) tilkaldt; han sagde, at han delte jo Ministeriets Opfattelse af de Kongevalgtes Opløselig-

hed, men det var saa overordentlig tiltalende at se Kongen staa saa fast og sikker paa sit Standpunkt.

Om Eftermiddagen var der et Møde i Partiet, hvor Zahle oplæste Indstillingen med Bilag. Den fandt almindeligt Bifald. Der førtes kun en kort Diskussion, idet Poul Christensen gjorde nogle Bemærkninger om, at det var da en Selvfølge, at man ikke kunde slaa det mindste af.

Først Kl. 9 skulde Zahle til Kongen. I Mellemtiden havde Rørdam bedt ham komme lidt tidligere i Rigsdagen for at tale med nogle af dem indenfor Partiet, „der vilde ham det bedst“. De forklarede ham saa, at de fleste i Partiet mente, at man burde søge en Forstaaelse med Kongen om Sagen.

Zahle talte da ved Nitiden med Kongen. Om Eftermiddagen havde vi aftalt, at han hvis Kongen stillede sig afvisende skulde tage Anstand, idet han skulde sige, at saa maatte han forhandle med Grundlovspartierne om Sagen. For at forberede en saadan Forhandling, der paa det Tidspunkt maatte synes fornøden, telefonerede Rode til Neergaard, der var i Espergærde, nævnedes Jørgen Pedersens Artikel om Forretningsministerium (der havde virket meget stærkt paa Rode, fremkaldt megen Bekymring hos ham), og aftalte med Neergaard, at han om Aftenen skulde komme ind til Zahle. Brandes, Rode og jeg samledes nu hos Zahle, omtrent ved den Tid, da han skulde til Kongen.

Medens vi sad her og talte om Sagerne kom Neergaard. Vi talte lidt med ham, satte ham ind i Situationen og rettede forskellige Spørgsmaal til ham. Jeg spurgte saaledes, om det, naar vi sammenkaldte Grundlovspartiernes Repræsentanter og fremlagde Situationen for dem, kunde tænkes, at de vilde deltage i en Aktion overfor Kongen. Dertil svarede han „Nej“; det fremgik af hans Udtalelser, at Spørgsmaalet havde været behandlet i Partiet, og at man der var enedes om, at Partiet skulde lade Ministeriet klare det Spørgsmaal og selv holde sig udenfor. Han spurgte, om Ministeriet kunde tænke sig at opgive Opløseligheden og paa det Grundlag gennemføre Opløsningen; fra vor Side svarede vi, at det nuværende Ministerium kunde ikke gøre det; skulde det ske maatte der et nyt Ministerium til. Neergaard lod forstaa, at han da haabede paa et Ministerium af de to Venstregrupper; jeg spurgte, om han ansaa et Ministerium af de *tre* Partier for muligt; dertil sagde han meget bestemt Nej. Jeg stillede mig meget skeptisk overfor Tanken om et Ministerium af de to Partier, i Virkeligheden helt afvisende, hvorimod Brandes og Rode gik ret stærkt ind

paa Tanken. Under Samtalen kom Povlsen til, vi havde bedt ham komme, og det var vist lidt før Zahle kom tilbage, at han kom.

Ret tidlig kom nu Zahle. Han syntes ude af Ligevægt, talte ret stærkt om sin Samtale, uden at tage Hensyn til Neergaards Nærværelse. Han meddelte, at Kongen havde stillet sig helt afvisende; han havde sagt, at han havde sin Plan til Løsning af det hele; der skulde være Forretningsministerium, det skulde opløse Landstinget, der skulde være Valg om to Maaneder, (uklart om Rigsdagen mødes eller Valgene holdes), og de Kongevalgtes Uopløselighed var for ham Samvitighedssag. Det havde han skrevet op paa en Lap Papir, formet i 4 Punkter og sat sit Navn under, hvorpaa han havde udleveret Papiret til Zahle. Han havde ladet en Bemærkning falde om, at han var saaledes stillet, at han kunde tage en saadan Beslutning, hvilket Zahle forstod saaledes, at han mente at have et Ministerium til Raadighed. Zahle havde saa nøjedes med at aftale, at der senere skulde finde en Samtale Sted, idet han maatte raadføre sig med de andre Grundlovspartier. Tanken var, at den skulde være om Lørdagen.

Da Lappen fremlagdes, bemærkede jeg, at det var jo rent Frederik VII, at det nok gik over til næste Dag, og at det ikke kunde nytte at tage det alvorlig. Paa dette Grundlag fornyedes Samtalen. Vi talte om Møde af Grundlovspartierne Fredag [den 12. Juni]; det viste sig umulig, da der den Dag var Fest for Klaus Berntsen i Odense, og en meget stor Del af Venstre skulde med til denne. Følgelig maatte det blive Lørdag. Neergaard lagde da Vægt paa, at Opfordringen ikke foregik saa hurtig, at I. C. Christensen, der ikke skulde til Odense, kunde faa Tid til Forhandlinger med sine særlige Meningsfæller.

Ogsaa Forhandlingen om, hvad der kunde foretages, genoptoges, en Del af de tidligere Bemærkninger gentoges; det fremgik af Neergaards Udtalelser, at han var meget ivrig for at undgaa Forretningsministerium; det betød Opløsning af det hele; desuden var han særdeles ivrig for at benytte Lejligheden til et Ministerium af de to Partier; han sagde paa Forespørgsel, at i saa Fald maatte jo ogsaa Christensen spørges, men det var givet, at han sagde Nej; jeg gjorde en Bemærkning om, at jeg ikke kunde tænke mig en Henvendelse til ham, at det vilde være adskillig lettere at opfordre Pinstrup (jeg tror det var i Anledning af en Bemærkning om, at de Radikale ikke stillede op mod ham; Neergaard lo særdeles forstaaende deraf, men blev ved sit). Desuden fremgik det af hans Bemærkninger, at han tænkte sig en

udenforstaaende som Konsejlspræsident; Brandes opfattede det saaledes, at hans egentlige Mening var, at det skulde være Neergaard selv; Brandes gjorde nogle Bemærkninger om, at Zahle maatte vedblive, da det hele ellers opløstes.

Medens de andre ret ivrig debatterede saadanne Planer, holdt jeg mig stærkt tilbage og gjorde kun af og til en Del kritiske Bemærkninger. Det var mit Indtryk, at de alle gik altfor langt ud i Muligheden af et Ministerium af to Partier, medens min Opfattelse var, at der burde om fornødent gøres Forsøg med de tre Partier, og kun hvis den yderste Nødvendighed fremtvang det med de to. Under Samtalen ringede Krieger imidlertid til Zahle og udtalte sin Forbavelse over, at der intet var blevet ud af Samtalen. Kongen havde ogsaa været forbavset, Krieger, der vidste, at Zahle havde med et Udkast til Udtalelser o. s. v., der skulde lette Vejen for Kongen, havde spurgt, om Kongen ikke havde faaet dette; Kongen havde svaret omtrent „Nej, han gik jo sin Vej uden at aflevere noget“, hvilket aabenbart havde forbavset Kongen. Krieger mente, at Kongen ikke havde nogen, der havde stillet ham i Udsigt at danne Ministerium. Da Zahle refererede dette, sagde jeg, at det var øjensynligt, at Lappen intet betød, og at det nu maatte undersøges i Morgen, om Kongen ikke viste sig helt anderledes. Imidlertid var Hassing Jørgensen og Scavenius ogsaa kommet til. Vi gik nu ud for at spise til Aften. Medens vi spiste telefonerede Krieger atter til Zahle, sagde, at det var givet, at Kongen ingen havde, og at han ønskede en ny Samtale næste Formiddag med Zahle.

Noget derefter skiltes vi; Neergaard blev dog lidt tilbage hos Zahle, da vi andre gik. Paa Vejen hjemad sagde jeg til Brandes, at jeg vilde være yderst betænkelig ved et Ministerium af de to Partier og derfor hele Tiden havde holdt igen; der var Fare for at ødelægge Partiet derved. Brandes gjorde da en Bemærkning om, at hvis jeg mente det, vilde han heller ikke have med det at gøre. Rode og jeg vekslede nogle Bemærkninger om, at det var ganske nødvendigt, at vi bevirkede, at Brandes kom med til Kongen, da det var aabenbart, at Zahle og Kongen slet ikke kunde faa en Forhandling i Gang med hinanden. Vi aftalte, at jeg skulde sætte mig i Forbindelse med Brandes og Zahle næste Morgen for at fremkalde Brandes' Deltagelse.

Om Morgenen Fredag den 12. [Juni] telefonerede jeg til Zahle og Brandes og fik en Aftale i Stand om, at vi alle tre skulde mødes med Krieger inde i Ministeriet – Rode var optaget af Pressekongressen. Jeg

gik lidt efter til Brandes. Vi talte lidt om Sagerne, og jeg gav Brandes et Udkast til Udtalelse, der klart angav, at Sagen udsattes; det var en Gengivelse i kortere Form af en Formulering, som Rode havde udformet. Lidt efter telefonerede Zahle, at Krieger var hos ham, og at Kongen ønskede, at baade han, Zahle og Brandes skulde komme til ham. Vi tog straks til Zahle. Her meddelte Krieger, at Kongen nu om Morgen havde bedt ham faa Papiret med de 4 Punkter tilbage og ønsket en Forhandling om Sagen, som om intet var sket fra hans Side. Vi talte lidt om Formerne; Zahle havde jo et Udkast, der gik ud fra, at vi kun lovede at undlade Ombytning, hvis den blev ufor-nøden; jeg læste det Udkast, jeg havde givet Brandes, men Zahle mente nu, at det var mere, end vi kunde gaa ind paa, saa det opgaves atter. Vi tog af Sted sammen; Krieger kørte sammen med mig, og jeg forstod, at han havde taget meget stærkt paa Kongen, vist erklæret, at han vilde gaa, hvis saadanne Forsøg fortsattes.

Medens Brandes og Zahle gik til Kongen, gik jeg op til Neergaard for at bede ham ikke omtale Sedlen, da den nu var helt forsvundet. Han var imidlertid ikke hjemme. Jeg gik derfor til Ministeriet, hvor jeg traf Rode. Vi blev enige om at gaa til Jernbanestationen, til det Tog, Neergaard og de andre skulde rejse med. Vi traf Klaus Berntsen, som stærkt anbefalede at give efter i Spørgsmaalet om de Konge-valgte, saaledes at dette holdtes udenfor – som § 3 o. s. v. – Jeg fik vekslet et Par Ord med Neergaard og sagt ham, at der nu var reelle Forhandlinger i Gang.

Ved Ettiden kom Rode og jeg tilbage til Ministeriet; her samlede Ministrene hos Brandes; han og Zahle var lige kommet tilbage fra Kongen; Brandes havde talt meget og indtrængende til Kongen, og denne havde været ivrig for Forhandling med ham. Han kunde dog ikke bringes med til det Forslag, Brandes havde med, men sagde, at han skulde søge selv at skrive noget op. Tanken var, at han skulde sige sin Opfattelse, der da skulde indføres i Statsraadsprotokollen, medens Zahle saa skulde svare med at udvikle Ministeriets Opfattelse. Kongen skulde da nu lave Udkast til sin Udtalelse, medens han havde sagt, at det var ham det samme, hvorledes Ministeriet formede sin Udtalelse, den brød han sig ikke om at se. Det foresloges nu, at det skulde overlades Brandes, naar Kongens Udkast forelaa, at forhandle med Krieger derom og afgøre, om det var tilfredsstillende. Brandes spurgte, om han saa „havde Fuldmagt til at slutte“; jeg tog noget Forbehold i saa

Henseende, men Rode brød ivrig ind, at det maatte han have, og jeg opgav da at gøre Indvendinger. Der skulde Kl. 2 være Partimøde; Brandes kunde jo ikke komme dør, da han stadig skulde vente paa Krieger; Rode og Zahle, der begge var usædvanlig nervøse, enedes vi om ikke skulde gaa derud; det aftaltes da, at jeg skulde gaa alene til Partimødet.

Her kunde jeg ikke sige stort andet, end at der nu var Forhandling i Gang, og at der var stor Vanskelighed. Det meddeltes under Mødet, at Venstre havde besluttet helt at holde sig udenfor Diskussionen om de Kongevalgte, medens Socialdemokraterne havde vedtaget at støtte Ministeriet, uanset hvilken Fremgangsmaade det valgte; Meningen var, at det ønskede, at vi om fornødent skulde gaa ind paa de Kongevalgtes Uopløselighed, naar vi blot kunde faa Opløsningen sat igennem. Berendsen og andre sagde, at hvis der blev Tale om Ministeriets Afgang, foregik den vel ikke uden Forhandling med Partiet; jeg svarede, at hvis det kom til at ligge saaledes, vilde vi, førend vi handlede, sammenkalde Grundlovspartiernes Repræsentanter til en Drøftelse. Jeg forstod af Bemærkninger bagefter navnlig af Eduard Larsen, at flere af Partiet havde talt om, at et Ministerium af de to Partier kunde blive nødvendigt. Poul Christensen gjorde nogle misfornøjede Bemærkninger under Mødet, men det kom ikke til nogen egentlig Diskussion. Jeg talte efter Mødet med Borgbjerg, som var yderst opbragt ved Tanken om, at de Radikale maaske kunde modsætte sig Opløsning uden at de Kongevalgte indbefattedes. Han ønskede Opløsning paa hvilke som helst Vilkaar.

Da jeg kom tilbage fra Partimødet gik jeg ind til Brandes. Han sagde straks: „Nu er det i Orden.“ Han viste mig derefter den Udtalelse, som Kongen havde ønsket at fremsætte. Den indeholdt, foruden det siden medtagne, nogle kraftige Erklæringer om, at hans Samvittighed og Ed forbød ham at gaa med til Opløsning af de Kongevalgte, men det havde Brandes gennem Krieger aftalt kunde stryges. Jeg standsede straks ved den positive Erklæring om, at de Kongevalgte „ikke kan rammes af Opløsning.“ Brandes fremhævede, at vi kunde udtale, hvad det skulde være, overfor Kongens Udtalelse; det havde han intet imod. Rode, der kom til, havde samme Betænknelighed som jeg, men vi erkendte begge, at det var saa godt som umulig nu at vende tilbage og genoptage Forhandlingen. Jeg rejste Spørgsmaalet, om der ikke kunde tilføjes „personlig“ foran Opfattelse, og vi enedes om, at

jeg skulde tage til Krieger og tale med ham derom, medens det øvrige Ministerium samledes til Møde.

Krieger mente, at det maaske nok kunde indføres, eller i Stedet derfor „egen“, men det maatte jo siges Kongen, og det var klart af hans Udtalelser, at Kongen gik ud fra, at hans Udtalelse i en vis Forstand var afgørende, altsaa netop ikke personlig. Jeg fandt det derfor uheldigt at tilføje et Ord, der skulde give det hele en anden Betydning, end Kongen forstod, og da jeg kom tilbage til Mødet, enedes vi om, at det var bedst at lade det klart fremtræde, at Kongen og Ministeriet var uenige herom, og at Sagens politiske Afgørelse da maatte vente til efter Valgene. Rode formede et Udkast til Svaret.

Kl. 6 var der Partimøde igen; jeg var dør, hverken Zahle eller Rode. Jeg nøjedes her endnu med at sige, at der var Forhandlinger. Før vi havde det helt paa det rene, vilde vi ikke lade noget komme ud, der maaske kunde forstyrre det altsammen. Stemningen var uændret. Om Aftenen var der Fest paa Raadhuset for de fremmede Journalister. Borgmester Jensen opfordrede os her meget stærkt til at blive og opløse, uden Hensyn til, hvorledes vi kunde faa det ordnet med de Kongevalgte.

Lørdag den 13. [Juni] om Morgenen var der Partimøde. Zahle fremlagde her Stillingen. Der blev adskillig Diskussion. Først talte en hel Række i Tilslutning til Ordningen. Derpaa opponerede stærkt Slengerik, Poul Christensen, Mads Larsen, Jens Andersen, svagere nogle af de andre. Diskussionen var ret rolig, men de tre sagde, at de maatte gaa ud af Partiet. Efter en Del Tale frem og tilbage stemtes der. Ved første Afstemning var Resultatet, saa vidt jeg husker, 15 for 6 imod, 6 stemmer ikke; blandt de sidste Rasmus Hansen og Hans Nielsen, der begrundede det med, at de jo ikke hørte til selve Partiet; Ministrene deltog slet ikke i Afstemningen. Der stemtes nu om; her blev Resultatet 19 for (foruden Ministrene) og vistnok 8 „stemmer ikke“. Det oplystes under Mødet, at Socialdemokraterne havde tilstillet Zahle en Erklæring om, at de vilde støtte Ministeriet uanset om Opløsningen var af den ene eller den anden Art. Efter Afstemningen diskuteredes det noget, om de fire mest misfornøjede burde blive i Partiet. De selv lod til ikke at ville høre Tale derom, medens vi andre gik ud fra, at de blev nok alligevel.

Kl. 3 skulde vi have Statsraad. Ved Ettiden omtrent telefonerede Rode, om jeg kunde komme over til ham i Indenrigsministeriet. Da

jeg kom modtog han mig [med]: „Ved De, hvad der nu foregaar?“ „Nu er Foss og Ussing hos Kongen for at tilbyde at danne Ministerium.“ Det viste sig, at Krieger havde telefoneret til Zahle, at nu havde Ussing tilbudt sig i et Brev til Kongen. Vi gik dog ud fra, at det vilde være uden Betydning, da Aftalerne jo nu var i Orden. Det viste sig da ogsaa, at Kongen modtog de to for at sige dem, at nu behøvede han dem ikke. Efter Kriegers Forklaring var Foss hele Tiden paa det rene med, at der ikke kunde blive Tale om, at han traadte ind. Han optraadte blot som den, der drev Ussing frem.

Kl. 3 var da Statsraadet, og om Aftenen var vi til Taffel paa Sorgenfri. [Erindringerne: Statsraadet kom til at gaa efter Programmet. Kongen udtalte, at han i Henhold til sine Udtalelser i 1913 bifaldt Landstingets Opløsning. Han udtalte det Ønske, at Afgørelsen skulde ske paa Grundlag af Afstemningens Udfald og tilføjede: „det er min Opfattelse, at en Opløsning af Landstinget ikke kan omfatte de af Kongen paa Livstid udnævnte Medlemmer.“ Zahle svarede, at Ministeriet fastholdt sin Opfattelse, at Spørgsmaalet nu udskødes til efter Valget af de 54, at ogsaa Ministeriet haabede, at Valget maatte bringe en klar Afgørelse. Han føjede til: „Skulde det for Ministeriet blive en Nødvendighed overfor Deres Majestæt at foreslaa en Ombytning af kongevalgte Medlemmer for at opfylde Opløsningens Hensigt – at skaffe Agtelse for den lovlige Afgørelse og sætte Regeringen og Rigsdagen i Stand til at føre Grundlovssagen til Ende – men det til den Tid ikke lykkes at bringe Deres Majestæt til at dele vor Opfattelse af den da foreliggende politiske Nødvendighed, vil dette Deres Majestæts Standpunkt til vor Indstilling blive afgørende for Ministeriets Forbliven.“]

I Statsraadet udtalte Kongen, at selv om han skulde blive en meget gammel Mand, vilde han aldrig glemme, hvad Ministeriet havde gjort for ham. Ordene faldt saaledes, lidt afvigende fra det siden i Protokollen indførte. Formen dér er væsentlig givet af Kongen bagefter. Ved Tafflet var Kongen vedblivende taknemmelig om end noget bekymret.

Det oplystes siden gennem Krieger, at Kongen Dagen efter, om Søndagen, var yderst bekymret igen. Det skyldtes en Samtale med Prins Valdemar. Han synes nu at have faaet en Forestilling om, at der i Ministeriets Svar laa en Tvivl om, hvorvidt han vilde fastholde sit Standpunkt, og dette krænkede ham. Ussing fastholdt en Art Forpligtelse til at træde hjælpende til, hvis Forholdene skulde blive saaledes, at det

var aldeles nødvendigt. Han mente efter senere Forklaring til Zahle at have taget saa mange Forbehold, at Forpligtelsen aldrig kunde faa Betydning.

[Erindringerne:] Ussing gav senere Zahle en skriftlig Fremstilling af sin Deltagelse i Begivenhederne. Efter denne kom Krieger op til Ussing i Banken og bad ham komme til Sorgenfri. Ussings egen Opfattelse var, at Spørgsmaalet om Opløseligheden burde udsættes, indtil det viste sig, om der blev Nødvendighed for Ombytning. Nu da man stod over for Afskaffelsen af de Kongevalgte, var det urimeligt at tage Strid om dette Spørgsmaal, der maaske slet ingen praktisk Betydning vilde faa; han opsøgte, før han tog til Sorgenfri, Brandes for at høre, om Ministeriet ikke kunde gaa ind paa en saadan Udsættelse. Brandes sagde, at Ministeriet maatte kunne hævde Opløseligheden under Valgkampen. Ussing spurgte, om det behøvede at staa i Opløsningsdekretet; kunde man ikke diktere de forskellige Opfattelser til Protokol? Brandes sagde, at det var muligt, Ministeriet kunde gaa ind derpaa, men Kongen vilde have dem undtagne i selve Opløsningsdekretet.

Ussing tog derefter i Bil til Sorgenfri. Da han kom ind til Kongen, sad til hans Overraskelse Alexander Foss dér. Ussing udviklede sin Opfattelse for Kongen, som var meget skuffet derved, han sagde, at han saa tit havde hævdet Uopløseligheden, Folk maatte vente en fast Holdning af ham, hans Prestige vilde lide, hvis han ikke nu bekendte Kulør. Foss derimod sagde, at nu var Tiden for Kongen til at vise Fasthed. Det blev til en lang Diskussion mellem Ussing og Foss. Den afbrødes af Kongen, der meget misfornøjet takkede Ussing, og denne tog af Sted, medens Foss blev der.

Da Ussing havde spist, kom Foss til ham i Bil. Han bebrejdede ham, at han unødigt havde opirret Kongen. Ussing svarede med at foreholde Foss Ansvaret ved at føre Kongen ud i en Strid med alle de demokratiske Partier, hvor han maatte bukke under. Foss blev betænkelig og raadede Ussing til at skrive til Kongen, hvilket han gjorde. Næste Morgen fik han gennem Foss Anmodning om at komme til Amalienborg Kl. 11. Kongen havde ønsket det tidligere, da Zahle skulde komme Kl. 11, men Foss havde sagt, at han ikke tidligere kunde faa Bud til Ussing, og at Zahle jo kunde vente. Ussing fik det dog ordnet saaledes, at han og Foss kom til Krieger Kl. 10½. Her sagde Krieger,

at man kunde ikke lade Konsejlspræsidenten vente, og Ussing sluttede sig dertil. Det blev da Ussing og Foss, der ventede.

Da de kom ind til Kongen, opfordrede denne dem til at danne Ministerium. Ussing svarede, at de saa jo forskelligt paa Fremgangsmaaden i Spørgsmaalet om de Kongevalgte. Han kunde desuden ikke gaa ind i Politik, ønskede ikke at miste Muligheden for sin Virksomhed ved Voldgiftsretten. Foss sagde, at han var for udpræget Højremand til, at et Ministerium med ham kunde holde sig, og han kunde ikke opgive sin store Forretning. Kongen blev meget deprimeret; han rejste sig med Taarer i Øjnene og sagde, at selv om han skulde kæmpe denne Kamp igennem alene, vilde han ikke give efter. Han hørte tit Tale om at slaa Kreds om Kongen, men naar det gjaldt, kom han til at staa alene.

Ussing følte det imidlertid som urigtigt, at Kongen skulde tvinges til at give efter i en Sag, der gjaldt en Grundlovsfortolkning, hvor Kongen efter hans Mening havde en særlig Ret og et særligt Ansvar. Den 13. Juni skrev han derfor til Kongen, at han ikke havde kunnet komme til Ro ved den Tanke, at Kongen i en Samvittighedssag skulde staa alene. Han haabede, at Kongen kom til Rette med Ministeriet eller andre Politikere eller fandt en anden Mand. Men skulde alt strandede, kunde han ikke forsvare at staa passiv og vilde da efterkomme Opfordringen.

Samme Morgen, Kongen fik Brevet, – det var jo den 13. – bad Kongen ham straks tage til Sorgenfri. Foss var efter Ussings Beretning ikke med, som Rode forudsatte i sit Udraab til mig. Ussing tog derud med Bekymring, men erfarede der, at det var gaaet i Orden med Ministeriet. Kongen var meget glad og fortalte ham om „Slagets Gang“, hvor han havde foreslaaet det Kompromis, Ussing hele Tiden havde anbefalet. Det havde Kongen nu glemt, han troede, det var hans eget Forslag. Kongen var glad forbavset over, at Ministeriet var gaaet ind paa dette.

Derpaa fulgte jo Statsraadet den 13. Søndag Eftermiddag den 14. fik Ussing imidlertid en ny Opfordring fra Kongen om at komme til ham Mandag Morgen paa Sorgenfri. Da han kom der, fandt han Kongen meget deprimeret, da han „formentlig af sine Omgivelser“ havde faaet bibragt en besynderlig Frygt for, at Ministeriet, naar Landstinget var opløst og nye Valg udskrevne, før Valget skulde forelægge ham en ny Liste over Kongevalgte, som de forlangte ud-

nævnt. Hvis Kongen nægtede det, havde Ministeriet et Agitationsnummer under Valgene. Ministeriet rejste saaledes Forfatningskampen i Strid med Kompromiset, og Kongen vilde staa magtesløs. Vi fik jo den Gang ikke at vide, at det var en saadan Bekymring, Kongen nu havde faaet. Den skulde paa Forhaand synes utænkelig. Ussing trøstede da ogsaa Kongen med, at Ministeriet bestod af Gentlemen, at et saadant Aftalebrud vilde være utænkeligt, men da han ikke lod sig berolige, sagde Ussing, at hvis det utænkelige skulde ske, var han villig til at forsøge at danne Ministerium. Derved blev Kongen beroliget og var nu igen glad. Desuden lovede Ussing at vejlede Publikum ved en Artikel i Berlingske Tidende.

Det skete den 18. Juni ved den for øvrig helt igennem uholdbare Udredning af Spørgsmaalet, han her gav. Han hævdede, at Kongen med Hensyn til Grundlovens Overholdelse havde et Ansvar, der ikke uden videre kunde siges at være dækket ved Ministrenes Raad. Han anbefalede en Rigsretsafgørelse af Spørgsmaalet om de Kongevalgte. Det vilde jo, da Landstingsdommerne var politisk lige delt, sige, at Højesteret skulde træffe Afgørelsen. Det siger sig selv, at Folketinget umulig kunde gaa ind paa, at et i dybeste Forstand politisk Spørgsmaal saaledes afgjordes af Højesteret, hvis Afgørelse jo umulig kunde blive upaavirket af den politiske Opfattelse, der paa det givne Tidspunkt raadede blandt Højesteretsassessorerne.

Da Ussing meddelte sit Tilsagn til Krieger, blev denne betænkelig, idet han frygtede, at Kongen skulde lægge for meget i det. Samme Dag, den 15. Juni, skrev Ussing derefter igen til Kongen, at hvis der mod al Forventning skulde indtræde den Situation, at Kongen var ude af Stand til at faa dannet et Ministerium med Medvirkning af et eller flere politiske Partier, uden at Kongen gik bort fra sin politiske Overbevisning om de Kongevalgtes Uopløselighed, vilde han forsøge at danne et Forretningsministerium med det Program snarest mulig at føre Statsmaskineriet tilbage til parlamentariske Former. Ussing forstod aabenbart slet ikke, at man ikke paa en Gang kunde opretholde Parlamentarismen – som han iøvrig var Tilhænger af – og lade Kongen ud fra sin personlige Opfattelse overlade Højesteret Grundlovens Fortolkning og dermed Afgørelsen af de vigtigste Spørgsmaal. Han var ikke klar over, at Kongens Ed paa Grundloven i 1849 var og maa være tænkt først og fremmest som en Forpligtelse til ikke at bryde ind i den regelmæssige parlamentariske Ordning, og at den

ikke gav ham en Ret til at gribe ind med personlig Afgørelse ud fra sin Forstaaelse af en eller anden Grundlovsparagraf.

Det er muligt, at Kongens Følelse af, at han havde Ussings Tilsagn, har virket til hans skarpe Holdning i Spørgsmaalet om Formen for de Kongevalgtes Genindtræden efter Valget.

Ussing klager i sin Redegørelse noget over, at Ministeriet var misfornøjet med hans Holdning; han selv mener, at Ministeriet burde have takket ham ligesom Kongen. Der er jo ikke Tvivl om, at hans Optræden i enhver Henseende var velment. Han tilføjer en Bemærkning om, at Rubin, da Krieger søgte ham i Banken, straks fik at vide, at Krieger vilde have ham med til Kongen, og han fulgte med til Brandes, uden at Ussing forstod hvorfor. Forklaringen er jo, at det var Rubin, der telefonerede derom til Brandes, og at denne da bad dem begge komme til ham. Ussing satte i øvrig ikke Rubin ind i Sagen, og denne delte ikke hans Synspunkter.

[Optegnelser:] I Tiden mellem Opløsningen og Valget følte vi os nogenlunde – men ikke helt – sikre paa at naa 35–36 i Landstinget, efter den 29. [Juni] gik vi ud fra 37–39, snarest 38. Vi paavirkede vore til saa lidt som mulig at kræve deres egne. Efter Valgene rejste Brandes og Zahle Spørgsmaalet, om vi nu ikke skulde optage Neergaard og Klaus Berntsen i Ministeriet. Tanken var Brandes', men Zahle sluttede sig til den. Jeg var straks helt imod, fremhævede, at vi derved vilde volde Bekymring og Usikkerhed. Grundene overbeviste Brandes og Zahle; Rode var helt enig med mig.

I Dagene før [Valget] den 10. [Juli] talte vi en Del sammen om, hvorledes Spørgsmaalet de Kongevalgte formelt skulde ordnes. Ytringer af Krieger tydede paa, at Kongen ikke vilde indlade sig paa at underskrive noget, der kunde opfattes som en Art Bekræftelse eller Fornyelse [af deres Udnævnelse]. Til sidst fik vi formuleret det omtrent som siden gennemført.

[Erindringerne: Indstillingen om Landstingets Indkaldelse, der skulde lette det for Kongen, sagde: „Naar en Nyudnævnelse af kongevalgte Medlemmer af Landstinget ikke tilsigtes, kan Spørgsmaalet om Genudnævnelse af de Medlemmer, der havde Sæde i det fra 9. Juli opløste Landsting bortfalde, idet den for disse Medlemmer en Gang udfærdigede Udnævnelse da bliver staaende ved Magt.“ En saadan Fremgangsmaade var brugt en Gang i 1866.]

Den 10. [Juli] Kl. 4 tog Zahle til Kongen [med Indstillingen]. Brandes, Rode og jeg ventede paa ham i Finansministeriet. Han kom her ved Femtiden, meddelte, at Kongen havde været meget tilbageholdende, nærmest afvisende; han vilde ikke have Statsraad næste Dag, som vi ønskede, først Mandag [den 13. Juli] eller senere; med Hensyn til Forslaget havde han sagt, at det kunde han jo tænke paa. Noget senere telefonerede imidlertid Krieger, at naar en enkelt – i sig selv ligegyldig Vending – kunde gaa ud, kunde der maaske blive Statsraad om Lørdagen. Vi havde intet derimod. Krieger skulde da sige Besked. Om Aftenen holdt vi Ministermøde hos Zahle. Her ventede vi Besked fra Krieger, men den kom ikke.

Næste Dag ved 10–11 Tiden kom jeg ind i Ministeriet, hvor jeg traf Krieger og Zahle. Der kunde nu blive Statsraad samme Dag, naar Kongen kunde faa Lov at føje en Udtalelse til om, at han fastholdt sin Opfattelse. Vi fik dette muliggjort ved en Vending om, at enhver kunde fastholde sin Opfattelse. Rode var kommet til under Forhandlingerne. Denne Form blev, sammen med den tidligere, der forudsatte at Zahle atter svarede paa Kongens Bemærkning, lige før Statsraadet forelagt Kongen af Zahle og Krieger. Han foretrak den Form, der ikke fremkaldte nogen Modbemærkning, og den blev da fulgt. Det er ikke oplyst, om Kongen den foregaaende Aften har søgt Konference med andre.

[Erindringerne:] Det kan siges, at der var noget uvirkeligt over Striden om de Kongevalgte. Der var jo Enighed om, at de hidtidige tolv Kongevalgte saa vidt mulig skulde gaa over i det nye Landsting. Og der var nogenlunde Sikkerhed for, at det ikke vilde blive nødvendigt at ombytte nogen af dem for at naa det fornødne Flertal. Men et gammelt Stridsspørgsmaal, hvor Flertalspartierne fra før 1901 og det gamle Højre var dybt uenige, var her blevet aktuelt. Hver følte Trang til at hævde sit gamle Standpunkt. Den Form, Afgørelsen fik, var uklar; Spørgsmaalet blev staaende uløst. Naar det var muligt for os at gaa ind derpaa, var det for det første, fordi det ikke fik Betydning med Hensyn til Grundlovssagens Afgørelse, for det andet, fordi Forstaaelsen derom muliggjorde Afskaffelsen af Begrebet Kongevalgte, saa det blev uden Interesse at skabe et Præcedens med Hensyn til de Kongevalgtes Opløselighed.

Men hele Striden kastede paa lidet gunstig Maade Lys over For-

holdet mellem Kongen og Folketinget. Folketingsparlamentarismen var jo gennemført 1901, og Kristian X var da ogsaa gennemtrængt af den Opfattelse, at det normale var, at Folketingets Flertal bestemte Ministeriet. Men dermed skulde efter Forfatningens Grundsætninger følge, at det var dette Ministerium, der traf de afgørende Beslutninger, ikke den efter Grundloven ansvarsfri Konge, hvis Ansvar skulde være dækket ved Ministrenes Raad. Men dette var ikke gaaet ind i Kristian X's Bevidsthed. Han følte sig uanset Forfatningens Ansvarsbestemmelser i høj Grad ansvarlig for Afgørelserne. Hans egne Stemninger faldt jo sammen med Stemningerne i de gamle konservative Kredse. Netop fordi han til Trods derfor følte sig forpligtet til at tage Ministeriet fra Folketingets Flertal, følte han sig tillige forpligtet til at sikre, at disse Flertalsministerier ikke gik de konservative Interesser for nær paa de Omraader, hvor han tillagde disse størst Værdi. Han affandt sig med, at det gamle Landsting forsvandt, men han vilde ikke have Ansvar derfor ved at udnævne Kongevalgte, der afgjorde Udfaldet. Og han vilde ikke vige fra den Opfattelse af de Kongevalgtes Opløselighed, der var raadende i konservative Kredse, og som han havde haft, da han aflagde Ed paa Grundloven.

Det var Synspunkter, der var Udtryk for stærk Pligtfølelse, men de kunde jo komme i Strid med Forfatningens Grundtanker. De maatte ogsaa medføre en Begrænsning i hans Anerkendelse af Pligten til at tage et Folketingsministerium. Stillede dette Krav, der ikke kunde forenes med de Interesser, han følte sig forpligtet til at varetage, da var hans Udvej at tage et Forretningsministerium af Mænd, der var villige til at følge hans Opfattelse.

Dette var et Forhold, vi i den følgende Tid ikke sjældent kom til at staa overfor. Det gjaldt atter og atter, naar det kom an paa at beskytte de militære Synspunkter, som raadede i Officerskredse, mod Flertalsministeriet, og det gjaldt ogsaa, naar det drejede sig om at værne den høje Gejstligheds Synspunkter overfor Rigsdagens Opfattelse af Kirkens Stilling. Det samme Forhold traadte frem i 1920, da Kongen greb ind i Striden om Grænsepolitiken under Indflydelse af de Stemninger, der kom til Udbrud efter Afstemningen i anden Zone. Den danske Parlamentarisme, som den var gennemført efter 1901, havde sin bestemte Begrænsning, og denne fjernedes end ikke efter den nye Grundlov af 1915. Det var en Kendsgerning, vort Ministerium i hele dets Tid maatte regne med. Den maa tages med i Betragtning, naar

man vil forstaa disse Aars Historie. Den fik mindre Betydning under Ministerierne af 1924 og 1929, men vistnok mest, fordi der da ikke kom til at foreligge Spørgsmaal, hvor Modsætningen i Synspunkter paa samme Maade gjorde sig gældende.

[Optegnelser:] Den 20. Juli traadte Rigsdagen sammen. Der var i Mellemtiden ikke ført Forhandlinger af Betydning, men Artikler af Jørgen Pedersen viste, at man i Landstingets Venstre vilde foreslaa nye Forhandlinger under Paaskud af, at dette var fornødent for at berolige de „betænkelige“ Vælgere af Venstre. Samtaler i Rigsdagen med nogle af Landstingets Venstre viste tydeligt, at Jørgen Pedersen, Dalsgaard o. s. v. ønskede ret langtrukne Forhandlinger; de sagde stadig, at det af taktiske Grunde var nødvendigt at gøre Højre Tilbud; der var ellers Fare for at tabe nogle Mandater ved Bekræftelsesvalget; Fyen var neppe til at holde, Næstved truet sagde de; undertiden talte de om et Mandat i 10. Kreds. I Overensstemmelse hermed satte Landstingets Venstre igennem, at Forslaget gik i Udvalg. Samtidig sagde de dog udtrykkelig, at de ikke vilde gaa bort fra Overenskomsten paa egen Haand; der kunde ikke ske nogen Ændring, uden at alle Partier var enige derom.

Det viste sig snart, at der begyndte Forhandlinger indenfor „Venstre“ om at tilbyde Højre visse Ændringer. De førte siden til de offentliggjorte Ændringsforslag. Disse fremkom først efter at Krigsbegivenhederne var begyndt og blev derfor ikke ordentlig drøftet i vort Parti. Først var der meget stor Uvilje derimod. Senere erkendtes Nødvendigheden af at være med i Forhandlingerne; det skete derved, at man foreslog Bestemmelsen om, at nye Valg skulde kunne kræves af $\frac{1}{3}$ af Folketinget; jeg havde til Povlsen nævnt denne Udvej. Der var Modstand mod alle disse Bestemmelser om Skat paa fast Ejendom og om Ekspropriation ikke blot fra Poul Christensen og lgn., men i det hele fra Husmændenes og Georgeisternes Side. Der var i det hele ringe Interesse for Grundlovsspørgsmaalet i disse Dage, et ubestemt Ønske om enstemmig Vedtagelse hos nogle af os, men ringe Tro paa, at det lod sig gøre, da vi gik ud fra, at Højre først og fremmest vilde tænke paa at faa det hele ødelagt.

Forsvarsminister i Fredstid

[Erindringerne:] I Forsvarsministeriet havde jeg i Grundlovsforhandlingernes Tid efter de Aftaler, der var truffne ved Ministeriets Dannelse, den Opgave at følge den gældende Lovgivning ud fra dens naturlige Forudsætninger og saa vidt muligt at holde Militærspørgsmaalet i Ro, til Grundlovssagen var løst. Det var ikke nogen let Opgave. Baade blandt vore Meningsfæller og blandt Socialdemokraterne var der adskillige, som var meget ømfindtlige over for alt, der stod i Forbindelse med Militærvæsenet, og de var meget følsomme for den Spot, som I. C. Christensen og de Blade, der fulgte ham, ødslede med over for det Ministerium, der nu administrerede de Love, dets Mænd havde bekæmpet; det dæmpede ikke denne Spot, at denne Gennemførelse af Lovene var Venstres egen Betingelse for Samarbejde i Grundlovssagen. I Venstre var vel Stemningerne iøvrig delt; der var dem, hvis Interesse for Militærlovenes Gennemførelse var begrænset, men der var andre, som havde virkelig Iver derfor. I konservative Kredse var det forstaaeligt, at det følte haardt, at Militærvæsenets Ledelse var i Hænderne paa en, der ikke troede paa dets store Muligheder. Og det var ikke mindre forstaaeligt, at dette i Officerskredse følte meget smerteligt, og at man til enhver Tid var paa Vagt.

Jeg fik da ogsaa baade før og efter Verdenskrigens Udbrud mange Vanskeligheder, men jeg bør tilføje, at en saadan personlig farvet Strid som den, der i Klaus Berntsens Tid opstod mellem ham og en Række høje Officerer, kom der ikke i min Tid. Berntsen havde paa den anden Side den Fordel at have Frederik VIII's fulde Støtte overfor misfornøjede Officerer, ligesom han ogsaa saa nogenlunde havde Kristian X med sig. Derimod var det vel nok en af de Forpligtelser, Kong Kristian følte meget stærkt, at han skulde beskytte de militære Synspunkter mod mulige Skridt fra min Side. Tovborg-Jensen, vort Partis senere Formand, skrev til mig, da Ministeriet var dannet: „Til Lykke med Bestillingen. Ja, der skal jo nogen til det værste, som han sa', Drengen. Men én Ting kan jeg i hvert Fald trøste Dem med. Der er ingen, de

radikale Vælgere hellere ser paa den Plads end Dem.“ Tilsvarende Medlidenhed og Trøst gik igen i mange andre Lykønskninger, jeg fik.

Forholdene lettedes for mig derved, at der baade i Krigsministeriet og Marineministeriet var udmærkede Direktører, begge valgt af Klaus Berntsen. I Krigsministeriet var det Oberst Ulrich. Han var ypperlig inde i Sagerne, gav klar og god Besked og faste sikre Raad. Der var Tilfælde, hvor han hævdede de militære Synspunkter meget bestemt over for mig og gav Grunde for, at de syntes ham berettigede; jeg tog da altid saa meget Hensyn dertil som mulig. Men der var andre Tilfælde, hvor det syntes ham, at høje militære Myndigheder tog urigtig paa Sagerne, og i saa Fald gik han blankt mod deres Forslag. Det hændte ikke helt sjældent, at han foreslog en mere afvisende Holdning overfor dem, end jeg fandt hensigtsmæssig. Jeg var jo altid rede til saa megen Imødekommenhed, som jeg fandt uskadelig. Der bestod en gammel Følelse af Modsætning mellem Ministeriet og Generalkommandoen. Denne følte sig som noget højere end Ministeriet, hvis Direktør jo ikke stod saa højt i Rangfølgen som den kommanderende General og Generalstabschefen. Men desuden følte disse sig som det egentlige Udtryk for Hæren og dens Følelser i Modsætning til Direktøren, der ansaas for at være et Talerør for de politiske Myndigheder. Ulrich hævdede her altid med Bestemthed Krigsministeriets Myndighed. Det var jo der Afgørelsen retlig laa. Men det faldt undertiden Generalerne lidt svært at vise den Disciplin over for Ministeriet, som de lagde saa overordentlig Vægt paa over for de underordnede.

Den kommanderende General var General Gørtz. Han var en meget samvittighedsfuld Mand, men han var ret svag over for de Stemninger, der kunde melde sig i Officerskorpset. Han følte det som sin Pligt at bringe disse til Udtryk over for mig, men han fremførte dem altid i en hensynsfuld Form. Han dreves stærkt frem af Generalstabschefen, General Palle Berthelsen, som altid var optaget af, hvor forurettet Officerskorpset var i Danmark. Han var et godt Hoved med megen Fantasi og meget letbevægelig i sine Stemninger, og han holdt overordentlig meget af at diskutere og fremføre sine Klager. Jeg havde intet imod at høre derpaa og drøfte hans Ideer, og allerede det var ham en stor Tilfredsstillelse. Jeg havde det Indtryk, at General Gørtz ansaa General Berthelsen for alt for fremfusende, medens denne til Gengæld ansaa Overgeneralen for altfor svag. Men over for Ministeriet optraadte de som en Enhed.

Marineministeriets Direktør, Kommandør Jøhnke, var Søn af den tidligere Marineminister Jøhnke. Han havde mange af Ulrichs Egenskaber. Han var klar og ligetil og vidste udmærket Besked om Sagerne. Han var mindre afmaalt, mere temperamentsfuld; var der et eller andet, der opbragte ham, kunde han bruse op. Jeg fik med ham som med Ulrich et helt fortrinligt Samarbejde. Han var lige saa bestemt paa at hævde Ministeriets Ret over for den kommanderende Admiral. Han havde den Fordel at nyde stærk personlig Sympati i Marinens Officerskorps. Han følte sig som Marinens Mand til Fingerspidserne, men han stod frit og selvstændigt over for traditionelle Forestillinger, som Faderen havde gjort det.

Den kommanderende Admiral, Kofoed-Hansen, var en meget særpræget Mand. Han havde en stærk Følelse af sin Myndighed som Marinens Chef, og det kunde undertiden volde Vanskelighed i Forhold til Marineministeriet; men ogsaa han var ubundet af traditionelle Opfattelser. Han var af den Anskuelse, at et forstaaende Forhold til Tyskland var en Nødvendighed for Danmark. Det kom saa stærkt frem fra hans Side, at det kunde vække Uro hos nogle af Marineofficererne. Det gav ham en vis Forhaandssympati for vort Ministerium, navnlig for Scavenius, fordi han mente, at vi stod mere frit over for den traditionelle Uvillie mod Tyskland, end tidligere Ministerier havde gjort, bedre forstod Følgerne af Danmarks geografiske Beliggenhed. Hans Stabschef, Wenck, var en dygtig Mand, men mit Indtryk var, at han meget gik op i teoretiske Betragtninger med det Formaal at uddrage store militære Forpligtelser for Danmark af Neutralitetsreglerne. Han øvede neppe nogen større Indflydelse paa Admiralen.

Kort efter min Tiltræden skulde der være „Alarmeringsøvelse“ i Overensstemmelse med Loven af 1909 til Prøve af, hvorledes en Mobilisering vilde forløbe. Det var en Selvfølge, at jeg maatte gennemføre denne efter Lovens Bud. Det fandt Sted i Begyndelsen af September 1913, og jeg tog paa Mødedagen rundt til de forskellige Steder, hvor de Værnepligtige skulde give Møde. Som Forholdene laa, var der intet mærkeligt i, at konservative Blade og Venstreaviser drillede mig i den Anledning. Jeg mindes, at Direktør Ulrich en Dag kom til mig med en lille Samling af saadanne Artikler. Han sagde, at han beklagede meget, at man kunde finde paa at skrive saaledes. Han syntes lidt urolig med Hensyn til, hvorledes jeg vilde tage det. Jeg sagde, at det skulde ikke bekymre ham; jeg læste ikke meget af den Art Artik-

ler, og det, jeg læste, gjorde intet Indtryk paa mig; jeg var jo forberedt paa det. Han sagde, at det glædede ham meget; men han havde været vant til, at Klaus Berntsen tog sig det meget nær, naar man saaledes drillede ham.

I December havde vi den Vanskelighed, at General Gørtz ved et Bataillonsjubilæum udtalte sig saaledes om Sønderjylland, at den tyske Gesandt klagede i Udenrigsministeriet. Scavenius henvendte sig til mig, og jeg maatte kalde Gørtz op og foreholde ham det urigtige i den Art uforsigtige Udtalelser. Han gjorde mange Undskyldninger og lovede at passe paa i Fremtiden. Vi talte ved samme Lejlighed om de mange Mindefester for 1864, der forestod, og de Vanskeligheder det kunde volde. I Ministeriet talte vi i øvrig om at lade Staten tage Ledelsen af Festerne for at undgaa Vanskelighederne. Vi drøftede det ogsaa med Borgbjerg, da det kunde kræve Kommunens Medvirkning. Han var ikke saa lidt betænkelig paa Grund af Stemningen i Arbejderkredse. Der blev dog en stor officiel Veteranfest.

Et Spørgsmaal kom jeg hurtig til at staa overfor. Det var Kløften mellem Officerer og Underofficerer og den deraf følgende dybe Følelse hos Underofficererne af, at man tilsidesatte dem, saa ned paa dem. Underofficersforeninger var dukket op fra Halvfemserne, og de virkede ivrig for at højne deres Stand og vinde nye Rettigheder for den. „Underofficersbladet“s Redaktør Christiansen hørte til vort Parti, og han viste sig mig meget hengiven. Han var en meget virksom Mand, der rejste Spørgsmaal efter Spørgsmaal og ofte skriftlig eller mundtlig henvendte sig til mig for at forelægge mig Ønsker, der næredes i Underofficerskredse. Ogsaa Bevægelsens Ledere Stabssergent Bidstrup og Oversergenterne Asmussen og Hinge søgte mig meget ofte. De holdt mest af at komme til mig hjemme, saa deres Henvendelser ikke blev et officielt militært Problem.

Underofficererne havde forskellige Ønsker om Ændringer, der skulde højne deres Stilling. De var ivrige for, at Stabssergenter skulde kunne gaa med den sædvanlige Officerssabel, at man ikke for Underofficerer skulde anvende et særligt Udmærkelsestegn: Eksercersnoren, og at Underofficererne ligesom Officererne skulde være fri for at bære Gevær og Tornyster under Marsch. Men først og fremmest ønskede de en bedre almen Uddannelse for dem, der skulde være Underofficerer, saa de derved kunde komme Officererne nærmere i Bevidstheden.

Slengerik rejste disse Spørgsmaal under Finanslovsdebatten, og jeg lovede at tage dem op til Overvejelse. Kort derefter fremførte jeg de tre mindre Spørgsmaal for Kongen. Han var i det hele vel stemt derfor. Han delte ganske naturlig Officerernes almindelige Syn paa Underofficererne, men gik dog ind paa Stabssergenternes Sabel og Ønsket om Eksercersnoren. Derimod mente han, at Fritagelsen for Gevær og Tornyster kun kunde gælde i Fredstid, og vilde have lettere Tornystre for baade Officerer og Underofficerer. Han var meget optaget af Spørgsmaalet og ønskede Udtalelser af Generalinspektørerne og Generalkommandoen. Jeg talte med Generalinspektøren for Fodfolket derom og bad ham om en almindelig Udtalelse om Sagen. Den stilledes dermed foreløbig i Bero, medens Afgørelse med Hensyn til Eksercersnor og Stabssergentsabel blev truffet ved Kundgørelse den 11. November.

Men vigtigere var Spørgsmaalet om Uddannelsen, og det kom til at volde megen Uro over for Kongen. Loven af 1909 krævede Forslag om Lov derom før Udgangen af 1914. I Februar 1913 havde Klaus Berntsen nedsat to Kommissioner til at udarbejde Forslag for Hær og Marine, men de gjaldt kun Underofficererne, og disse var meget misfornøjede dermed. De ønskede Spørgsmaalet taget op under et, netop fordi de ønskede, at Kravene for dem, der skulde have Underofficersuddannelse, skulde skærpes, saa der ikke blev saa stor Forskel i Uddannelsesgrundlag. Desuden var der blandt Underofficerer megen Misfornøjelse med, at de ikke havde faaet nogen Indflydelse paa Kommissionens Sammensætning. Slengerik havde efter Aftale med Underofficerskredsene, med hvilke han var i nær Forbindelse, i Finanslovs-talen rejst baade Spørgsmaalet om en Kommission, omfattende Uddannelsen af baade Officerer og Underofficerer, og om Repræsentation for de interesserede i denne. Jeg ønskede at imødekomme disse Ønsker og drøftede Fremgangsmaaden med de øvrige Ministre. Vi standsede ved, at det mest hensigtsmæssige vilde være at lade Underofficerer og Officerer i hvert af de fire Vaaben ved Afstemning udpege en Repræsentant.

[Optegnelser:] Lørdag den 10. Januar lige efter Kongens Hjemkomst fra Stockholm talte jeg med Kongen. Jeg meddelte ham Udgifterne ved Alarmeringsøvelsen og skildrede derefter Planen om at nedsætte en Kommission om Befalingsmænds Uddannelse, samt hvorledes

denne tænktes sammensat. Da jeg nævnte, at der havde været Tale om at lade Foreningerne udpege Medlemmer, sagde han, at Officersforeningen var jo mere en videnskabelig Forening, ikke en Fagforening. Jeg svarede, at vi derfor ogsaa havde opgivet det og tænkt os en anden Fremgangsmaade. Han svarede: „De kan jo lade hvert Vaaben udpege en.“ Jeg forklarede, at det netop var Hensigten; til en Bemærkning om, at det var svært for Officererne at komme sammen dertil, bemærkede jeg, at det var Tanken at tilstille hver en Stemmeseddel, der da skulde indsendes til Krigsministeriet. Jeg fremhævede, at naar Underofficerer og Officerer saaledes valgte Repræsentanter kunde [de] ikke bagefter beklage sig over Resultatet, hvilket han sluttede sig til. Jeg omtalte ogsaa Fremgangsmaaden for Marinens Vedkommende. Han syntes i det hele fuldstændig enig i Planen og gjorde aldeles ikke Indvendinger. Jeg gav ham desuden Meddelelse om Stillingen med Hensyn til Skatteprocenten; han var stærkt interesseret i, at Hensynet til Underofficererne maaske vilde fremkalde en lempeligere Form eller Standsning af det hele.

Om Mandagen den 12. [Januar] udsendtes derpaa Meddelelsen om Afstemningen. Torsdag Morgen telefonerede en af Kongens Adjudanter om at komme til Kongen 10³/₄. Jeg var da deroppe. Kongen begyndte med at sige, at han gerne vilde tale med mig i Fortsættelse af vor Samtale forleden. Han havde opfattet den som indledende, Krieger havde sagt, at den skulde være orienterende; nu havde han hørt fra Generalkommandoen, at der var Misfornøjelse, navnlig var det galt, at der var tilladt Møder, det stred nok mod Tjenestereglementet. Jeg svarede, at jeg ikke havde sagt, at Samtalen skulde være orienterende, men at jeg ønskede at give nogle Meddelelser; Bemærkningen om, at det stred mod Tjenestereglementet maatte skyldes en Misforstaaelse; Tilladelsen til Møder var netop givet i Henhold til Tjenestereglementets § 26.

Ja det kunde nok være, sagde Kongen, men han var blevet helt underlig ved det, forleden var der Udnævnelsesbrevet til den Kongevalgte, der var ændret, uden at han var blevet gjort opmærksom derpaa, nu dette her, i Morgen var der maaske noget med Trafikministeren. Jeg udviklede, at vi ønskede at fremlægge alt saa klart som mulig for ham, dette var jo noget, der ikke skulde underskrives af Kongen, havde det været det, kunde Ministeriet selvfølgelig ikke have gjort det paa egen Haand; Bestemmelsen om Møderne havde jeg ikke selv lagt

Vægt paa, den var anset for rigtig af Embedsmændene, da Møderne dog vilde finde Sted, og der ellers let kunde ske Indskriden mod dem, hvilket vilde volde Vanskeligheder.

Kongen sagde dernæst, at man ved samme Lejlighed havde meddelt ham, at jeg modsatte mig Rydninger i Dyrehaven; det var jo ikke saa vigtigt, da Fortet ikke var bygget endnu, men der var jo ingen Mening i at lægge Fortet saaledes, at der ikke kunde skydes derfra. Jeg svarede, at der blev jo ryddet paa 12 Tdr. Land i alt, at der ikke i Loven var Grundlag for Demarkationstvang, at vi vel saalænge den nuværende Situation varede kunde administrere efter Lovene af 1909, men ikke gaa videre, at Taarbækværkerne var særlig vanskelige paa Grund af Striden derom i sin Tid; vi havde jo stemt imod. Kongen svarede, at han fandt Fortets Anbringelse urimelig, saaledes som den var blevet, deri stemmede han overens med mig; han kunde nok se Vanskelighederne, og det laa jo heller ikke for nu.

Til Slut gjorde jeg nogle Bemærkninger om, at det havde været en ren Formalitet med Brevet til den Kongevalgte. Kongen trak dog paa Skulderen med Bemærkningen „Man merkt die Absicht“; jeg nægtede, at der var en saadan Hensigt, Ændringen kunde jo intet betyde; var Spørgsmaalet blevet drøftet, havde man antagelig undladt Ændringen, der kun var sket for at bringe Overensstemmelse mellem Indstilling og Udnævnelsesbrev. Vi vekslede desuden nogle Bemærkninger om Højres Grundlovsforslag, hvor jeg fremhævede den lidet heldige Stilling Højres Forslag om Kongevalgte vilde skabe for Regering og Konge. Han gik ind paa dette, skønt han oprindeligt syntes at sympatisere med Forslaget. Hele Samtalen var af en yderst venskabelig Karakter. Jeg gjorde en Bemærkning om, at jeg fremtidig ved Spørgsmaal vilde sikre mig, at Kongen ikke ønskede gentagen Drøftelse af Sager, jeg forelagde ham.

Lørdag den 17. [Januar] meddelte Ulrich mig, at Kongen ved Taflet den foregaaende Aften havde diskuteret ivrig med ham om Tjenestereglementet; Forklaring derpaa var sendt ham sammen med selve Skrivelsen Fredag Formiddag. Efter en længere Samtale havde Kongen nærmest givet Ulrich Ret, men dernæst var han gaaet hen til Generalauditoren [Giørtz] og nogle Assessorer, noget efter var han kommet tilbage med Giørtz, havde sagt, at denne gav ham Ret, han vilde tiltale ham for Højesteret for at faa sin Ret og lignende. Det

hele havde været en ret pinlig Scene, og Ulrich var stærkt optaget af den.

Samme Formiddag Kl. 11 havde vi Ministermøde. Jeg meddelte her det skete; et Øjeblik efter telefonerede Krieger til Zahle, at Kongen ønskede at tale med ham; Zahle tog af Sted, medens vi blev tilbage og drøftede de løbende Forretninger videre. Zahle kom tilbage og meddelte, at Kongen havde været stærkt bevæget ved Afstemningen. Tjenestereglementet havde han nogenlunde opgivet at klage over; det var jo juridisk uangribelig, og Ministeriet dækkede det paa det smukkeste, havde han sagt, men man skulde ikke gaa sin Ret saa nær; Zahle sagde siden, at Kongen havde bemærket, at det Spørgsmaal jo nu var i Orden, men hvis det ikke havde været det, havde Forsvarsministeren jo maattet tage det tilbage eller gaa; Zahle havde ikke direkte taget dette op, da det jo var sagt som noget, der intet betød, da det var i Orden, men det havde bevirket, at han flere Gange brugte Ordet „vi“ om de forskellige Beslutninger; Kongen ændrede det, „ja, det er jo kun Forsvarsministeren“, hvortil Zahle svarede: „Nej, vi har det saadan i Ministeriet, at vi taler sammen om den Slags Ting; det har vi ogsaa gjort her, og vi har besluttet det hele i Fællesskab.“ I øvrig havde Zahle udviklet, hvor uklogt det var at søge at holde Underofficererne nede.

Jeg telefonerede siden til Krieger for at tale med ham om Samtalen ved Taflet. Han kom op til mig i Rigsdagen ved Firetiden. Det viste sig da, at han havde givet Kongen en skriftlig Forklaring af, at det formelle var helt i Orden, Generalauditor Giørtz havde gjort det samme, ligesom han i en Samtale samme Morgen med Kongen havde bekræftet, at Formaliteterne var i Orden. Krieger havde personlig hørt det. Det var aabenbart før Samtalen med Zahle. Efter denne havde Kongen talt med General Gørtz; denne havde ogsaa opgivet Formaliteten, men klaget stærkt over Realiteten, som Kongen da nu interesserede sig mere for; Krieger mente, at der vilde komme en Henvendelse fra Generalerne om at blive fri for Afstemningen og spurgte lidt bekymret, hvorledes jeg vilde tage derpaa; jeg svarede, at jeg vilde tage det saa lempelig som mulig; efter den radikale Opfattelse af Begrebet Disciplin, ikke efter den militære.

Om Formiddagen havde Ulrich talt med General Gørtz og forklaret ham, at han selv tidligere med Hensyn til det formelle havde forstaaet det som Ministeriet; Gørtz erkendte det og sagde, at det gjorde han

ogsaa nu. Om Eftermiddagen havde de en længere Samtale uden større Interesse.

Mandag den 19. [Januar] fik jeg Generalernes Skrivelse, der udtalte deres Bekymring for, at Afstemning skulde svække Hærens Solidaritet, da Officerer derved kom til at udtale sig om hinanden, samt meddelte, at Generalerne ikke ønskede at udfylde Stemmesedlerne, og at de havde ladet deres yngre Kammerater vide det.

Tirsdag [den 20. Januar] havde jeg i den Anledning Kl. 3½–4½ en Samtale med General Gørtz. Jeg behandlede ham fredelig, sagde ham, at det ikke var Tanken at indføre en ny Tjenestepraksis, at Generalerne ved at kritisere en af Krigsministeren udstedt Ordre skabte Præcedens for, at lavere Officerer kunde kritisere Generalkommandoens Ordre, fremhævede, at det var uheldigt, at Generalerne optraadte samlet; havde han noget paa Hjerte, kunde han komme selv; havde han gjort dette her, kunde den uheldige Karakter, Henvendelsen havde faaet, nok være undgaaet.

Han svarede, at Henvendelsen skyldtes den ekstraordinære Begivenhed, man havde ikke ret vidst, hvorledes man skulle bære sig ad, Henvendelsen skete i Henhold til Tjenestereglementet; jeg gjorde opmærksom paa, at deres Forhandling jo kun kunde være sket i Henhold til Skrivelsen om Afstemningen, han sagde ja, men tilføjede, at Tjenestereglementet dog nok kunde tages som Udgangspunkt, da det tillod to at optræde i fleres Navn; jeg bemærkede, at det nok var Tilfældet, men at det jo egentlig tilintetgjorde Betydningen af § 26; han fremhævede stærkt, at der ikke var tilsigtet nogen Demonstration; Meddelelsen til Kammeraterne var sket i private Breve. I det hele var han meget undskyldende. Vi vekslede desuden en Del teoretiske Bemærkninger om selve Sagens Betydning.

Onsdag [den 21. Januar] var jeg til Middag hos General Gørtz, hvor ogsaa Kongen var. Spørgsmaalet omtaltes ikke. Bagefter vekslede jeg og Palle Berthelsen nogle Bemærkninger i Anledning af en Artikel i „Politiken“ samme Dag; han klagede stærkt over, at den fremstillede det, som om der var almindelig Tilfredshed. Om Formiddagen havde han overfor Ulrich fremhævet, at det var Ministerens Organ; Ulrich havde da sagt ham, at han havde vist mig Artiklen, som jeg den Gang intet vidste om.

Om Onsdagen [den 25. Februar] Statsraad og Taffel. Ved dette

talte Kongen meget med Zahle om Kong Gustav, om sine Forhandlinger med Berntsen i Anledning af Forsvarsindsamlingen o.s.v.; han fandt det urimeligt, at Staaff og Kong Gustav ikke havde talt sig til rette; som Eksempel paa, at man kunde det, nævnede han sin „Kontrovers“ med mig; han sagde derom, at jeg havde jo indrømmet, at Afstemningen var en Fejl; dermed var det i Orden. Det maa sigte til, at jeg havde sagt, at jeg ikke havde troet, at Officerernes Stemning havde været saa stærk mod en Afstemning; det er aabenbart, at Kongen fører en Art Dagbog over Samtalerne med ham, men at han opfatter alt i Lys af sin egen Mening, tit helt forkert, saa det bliver øjensynlig de besynderligste Dagbøger.

[Erindringerne:] Afstemningen kom da til at finde Sted efter den trufne Bestemmelse, endnu i Januar. Af 666 Officerer var der kun 8, der stemte. Af 1494 Underofficerer var der kun 61, der stemte blankt. Underofficererne havde ved Møder i Henhold til den givne Tilladelse truffet Aftale om inden for hvert Vaaben at stemme paa den af deres fire fornemste Ledere, der hørte til paagældende Vaaben. Det var Stabssergenterne Bidstrup og H. O. Hansen, Oversergenterne Asmusen og Hinge. Officerernes blanke Stemmesedler kunde jo betragtes som en Demonstration, men jeg fandt ikke Grund til at foretage noget i den Anledning. Jeg tog det som Udtryk for, at Officererne foretrak at lade Krigsministeriet vælge i Stedet for at gøre det selv, og vi foretog da Udnævnelsen af de fire Officerer. Ogsaa forskellige andre Medlemmer udpegedes af Ministeriet. Desuden bad jeg hvert af de politiske Partier vælge en Repræsentant; det blev Klaus Berntsen, Slengerik, Chr. Rasmussen, Rambusch og Theilmann.

Underofficerernes Glæde ved Afstemningen var mindst ligesaa stor som Officerernes Uvillie mod den, skønt det store Flertal af Underofficererne utvivlsomt var uenige med os om Militærspørgsmaalet. De fleste af dem var vel Højremænd, en Del hørte til Venstre, vi havde sikkert kun faa Meningsfæller. Men jeg mødte efter denne Afstemning den mest oprigtige Taknemmelighed og Hengivenhed i Underofficerskredse, des større vel, fordi man kendte den Modstand, der havde gjort sig gældende fra Officerernes Side. Afgørelsen følte om trent som i 1910 Indførelsen af Forhandlingsreglerne for Etablerne. Det var for Underofficererne, som om de havde faaet deres Borgerret anerkendt.

Det var forstaaeligt, at der, da jeg var blevet Forsvarsminister,

dukkede adskillige Sager op, hvor den ene og den anden følte sig forbigaaet ved Udnævnelser paa Grund af Meninger, der afveg fra de toneangivende Officerskredses. Forfremmelserne foregik paa Grundlag af Forfremmelsesbedømmelser, der indeholdt en Art Karaktergivning, og det kunde ikke nægtes, at det af og til var saaledes, at disse Bedømmelser pludselig skiftede Karakter, naar en Officer tillod sig afvigende Meninger. Det var sædvanlig vanskeligt at gøre noget ved det. Dels skulde man sætte sig ud over en Række Forfremmelsesbedømmelser og hævde, at de var direkte partiske. Dels var det ikke sjældent saaledes, at den forbisprungne efter den formentlige Forurettelse var gaaet i Staa, mer eller mindre havde givet op og derfor ikke kunde antages at kunne hævde sig ved Siden af jævnaldrende, der var blevet regelmæssig forfremmede.

En af dem, jeg fik Henvendelse om, var Kaptajn Klein, hvis Fremgang var blevet standset, da han begyndte at skrive om Militærspørgsmaalet ud fra uortodokse Synspunkter. Jeg fik Henvendelse om ham fra hans Svigersøn, Professor Viggo Christiansen, som jeg kendte godt fra min Studentertid. Hans Udvikling havde ikke fortsat paa saadan Vis, at jeg mente mig berettiget til at tvinge en Forfremmelse igennem paa Trods af alle Bedømmelser og Indstillinger. Men jeg mente at kunne skaffe ham en Art Oprejsning ved en Udsendelse til Udlandet med den Opgave at studere Hærforhold og give en Fremstilling af disse. Skrive vidste jeg, at han kunde. Men selv dette mødte haardnakket Modstand fra høje Officerers Side, og de forsømte ikke at henvende sig til Kongen og bede ham forhindre denne Sendelse. Kongen følte sig ogsaa her forpligtet til at værne Officerssynspunkterne og gjorde mange Indvendinger; han paaberaabte sig især de daarlige Forfremmelsesbedømmelser. Jeg sagde ham da rent ud, at disse havde været meget gode indtil det Øjeblik, da Klein kom paa Kant med de toneangivende Kredses Meninger, og at de da pludselig var skiftede. Jeg lod ikke Kongen være i Tvivl om, at der her var handlet partisk og uretfærdig. Efter en lang og besværlig Samtale endte det da med, at Kongen skrev under paa Udsendelsesordren. Det var i Begyndelsen af Februar 1914.

Der var da Vanskeligheder nok ogsaa i dette Aar, hvor min Opgave indskrænkedes til at administrere den gældende Lovgivning under Fredsforhold, men det lykkedes dog at holde Ro om Militærspørgsmaalet, og jeg kom i det hele personlig godt ud af det med de militære

Myndigheder. Jeg fik allerede i det Aar et klart Indblik i, hvorledes man i 1909 havde fastsat Rammer for Hær og Flaade, hvortil de givne Bevillinger slet ikke svarede. Desuden stiftede jeg Bekendtskab med de Planer, der i Klaus Berntsens Tid var udarbejdede med Krigsforhold for Øje. Det sagdes mig i Krigsministeriet, at I. C. Christensen og Lütken i I. C. Christensens sidste Tid som Forsvarsminister havde arbejdet med store Planer om en Række Befæstningsanlæg, der skulde gøre Nordsjælland til en Art Fæstning. Jeg tror, man regnede med 80 Millioner dertil. Det var jo i større Stil end de fremskudte Forter. Det stemmede med Ideer, jeg siden traf hos General Lütken, men jeg saa aldrig Papirer, der var Udtryk for saadanne Planer, – i Krigsministeriet syntes de ikke at være, – saa jeg ved ikke, hvor meget Grundlag der var for Beretningerne derom. Det er jo muligt, at nogle Lütkenske Ideer, der ikke var godkendte, kan have været Udgangspunkt derfor.

Interparlamentarisk Arbejde. Politisk Statusopgørelse 1914

[Erindringerne:] I Løbet af dette Aar tog jeg virksomt Del i den interparlamentariske Unions Virksomhed. I nær Forstaaelse med Chr. Lange søgte jeg at føre Forslagene om permanent Neutralitet og om Tydeliggørelse af Haagerkonventionerne om Neutralitet videre. I Slutningen af August 1913 var der nordisk interparlamentarisk Delegeretmøde i Stockholm. Jeg fremlagde her de Forslag om Neutralitetsregler, det var Hensigten at stille ved det samlede interparlamentariske Delegeretmøde i Haag, der skulde holdes nogle Dage senere. Jeg sluttede mit Indlæg med en Betragtning, jeg siden ofte har anvendt. „Ingen af os kan overskue“, sagde jeg, „om det Arbejde, der gøres inden for vor Sammenslutning, og i den interparlamentariske Sammenslutning i det hele gøres paa dette Omraade, kan bære Frugt i en nær Fremtid, men vi har Grund til at haabe det. Vi kan se tilbage paa, at mødtes vort Arbejde med Tvivl og Skepsis i Begyndelsen, saa mødtes saa vist i gamle Dage Arbejdet for at skabe Retstilstand inden for de enkelte Samfund med ikke mindre Tvivl og stødte paa ikke færre Vanskeligheder. Inden for de enkelte Samfund er Retstilstanden nu nogenlunde gennemført. Vi kan haabe at lægge Sten paa Sten til den Bygning, der skaber en lignende Retstilstand mellem Nationerne som den, der allerede nu findes inden for Nationerne.“

Mine Forslag fandt fuld Tilslutning fra de norske Ordførere og fra Svenskeren Palmstierna, medens vor egen Højremand Hammerich gjorde de flest mulige Indvendinger. For Højre var det nu en Gang det afgørende, at Neutralitetsreglerne formedes saaledes, at der deraf kunde udtrages Forpligtelser til at have et Militærvæsen saa stærkt som muligt.

Svenskerne havde en særlig Evne til at lægge Glans over disse Sammenkomster, og jeg tror, at de fleste, der var med, siden mindedes dette Møde som ualmindelig fornøjeligt. Højdepunktet naaedes ved et Besøg Dagen efter Mødet paa den svenske Formand Friherre Bondes

Slot Eriksberg. Der var Fremvisning af Slot og Kunstskatte og til sidst stor Afskedsmiddag. Ved Mørkets Frembrud kørte vi i stort Vogntog til Jernbanetoget der skulde føre os hjem til København. Der kom Rode og jeg, saa snart vi var hjemme, ind i Forhandlingerne om Arboe Rasmussen Sagen.

Nogle Dage senere fulgte saa det interparlamentariske Delegeretmøde i Haag. Det faldt sammen med Indvielsen af Fredspalæet og med en stor Udstilling. Henved 300 Delegerede fra 19 Lande var mødt, blandt de Delegerede fra Tyskland var H. P. Hanssen og Nissen. Jeg fremlagde da her de Forslag, vi havde samlet os om i Kommissionen. Hollænderen van Houten ønskede dertil føjet et Forslag vedrørende Haagerkonventionen af 1907, der gik ud paa at aabne Adgang for interesserede Magter til at yde Hjælp til et Land, hvis Neutralitet krænkedes. Det gjaldt kun Konventionen om Søkrig og syntes navnlig at tage Sigte paa de hollandsk-indiske Øer. Efter nogen Diskussion, hvor kun Ellinger og Hammerich gik direkte imod Planen, blev det besluttet, at Kommissionsforslaget og van Houtens Forslag skulde søges „koordineret“ og med dette Maal for Øje henvises til den saakaldte Centralkommission, der bestod af Formænd og Ordførere for de forskellige Kommissioner. Den mødtes endnu under Konferencen i Haag og nedsatte et Underudvalg, hvor bl. a. van Houten og jeg var med. Vi skulde da forberede et Forslag til det følgende Aars Konference, som skulde være i Stockholm.

Jeg forhandlede med Lange, og i April 1914 mødtes Underudvalget i Paris. Vi enedes der for det første om at lade Forslagene om den permanente Neutralitet og om Ændringerne i Haagerkonventionen fremtræde som to adskilte Forslag. Med Hensyn til det første var det saaledes, at vi oprindeligt havde foreslaaet, at to eller flere Stater skulde kunne afgive deres Neutralitetserklæring i Fællesskab, og vi havde i Motiverne tilføjet en Bemærkning om, at de da i Tilfælde af Krænkelse af deres Neutralitet kunde samvirke til dens Beskyttelse. Svenskerne og nogle Nordmænd havde været ivrige for, at denne Ret til Samarbejde skulde fastslaaes, og vi enedes nu om at flytte den fra Motiverne ind i selve Teksten. Med Hensyn til Konventionerne af 1907 aftalte vi at føje det af van Houten ønskede Ændringsforslag til de andre.

En Maanedstid før Krigsudbrudet havde vi endnu et nordisk interparlamentarisk Møde i Kristiania. Her holdt Norges berømte Folke-

retslærde Fr. Hagerup, der havde været med i Haag i 1907, et stort Foredrag om Neutralitetsreglerne, og jeg gav derefter en Redegørelse for vort Udvalgs Forslag.

Hagerup havde to Betænkeligheder ved at føre Forslag om Ændringer i Haagerkonventionerne frem ved den forestaaende Haagerkonference. Den ene var, at han mente, at man i 1907 havde faaet Stormagterne saa langt frem som overhovedet mulig. Rejste man nu Spørgsmaalet igen, var man udsat for, at de bevægede sig baglæns. Jeg er ikke nu sikker paa, at denne Bekymring var helt ubegrundet, men jeg svarede den Gang, at man vel nu lige saa godt som i 1907 maatte kunne samle de mindre Stater. Hans anden Indvending var, at Forslagene egentlig kun sagde det samme som Bestemmelserne af 1907. Dertil sagde jeg, at jeg satte disse, i hvis Udarbejdelse Hagerup havde deltaget, meget højt, men at det var en Kendsgerning, at de var blevet forskellig fortolket, efter min Mening fortolket mod deres Hensigt. Derfor vilde en Klargørelse være nyttig.

Med Hensyn til, at en Stat for at afværge Neutralitetskrænkelser var forpligtet til at anvende „de Midler, hvorover den raader“, sagde Hagerup meget klart, at der ikke derved paalagdes nogen Stat nogen Forpligtelse med Hensyn til Organisation af dens Forsvar, og at det ikke kunde betragtes som Ugatsomhed, hvis den neutrale Stat ikke i Fredstid havde anskaffet sig, hvad man kunde anse for passende eller tilstrækkelige Midler.

Det var jo nøjagtig den Opfattelse, jeg havde hævdet under vore hjemlige Diskussioner, og vore tilstedeværende Højremænd og Venstremænd synes at være blevet helt forbløffede derved; i hvert Fald sagde ingen af dem et Ord ved denne Lejlighed. Hagerup vilde derimod ikke erkende saa megen Frihed, som jeg ønskede, med Hensyn til, i hvilket Omfang det kunde nytte at sætte de forhaandenværende Midler ind. Og endelig fandt han en Begrundelse for et effektivt Forsvar helt udenfor Konventionerne deri, at man ikke kunde være sikker paa, at disse vilde blive respekterede, og at en stærkere Stat kunde søge et Paaskud til Indgriben deri, at man hævdede, at et Omraade ikke var tilstrækkelig beskyttet. Dette kunde jeg jo ikke bestride, men dermed var vi ude over alle Retshensyn, og det kunde ikke paaregnes, at det lille Land kunde tilvejebringe et Forsvar saa effektivt, at en Stormagt, der ønskede det, ikke kunde benytte det Paaskud.

Ved Krigsudbrudet 1914 stod jeg midt i en Virksomhed, der maatte synes mig meget løfterig. Omkring 1900 havde jeg nævnt „Formindskelse af Smerten i Danmark“ som mit Maal. Jeg syntes nu at have Mulighed for i betydeligt Omfang at bidrage dertil. Vel sandt, i det Ministerium jeg havde maattet tage, var Betingelserne for at udrette store Ting i saa Henseende beskedne. Men jeg var i fuldt Omfang med i Arbejdet for den nye Grundlov, og efter Valget af det nye Landsting i Sommeren 1914 syntes vi at staa ved Maalet. Det vil sige, at Danmark vilde faa en Forfatning, der vel havde sine Skrøbeligheder, men som dog maatte ventes inden længe at blive et meget bedre Redskab til at fremme Folkets Velfærd end den ulykkelige Forfatning af 1866. Jeg regnede da ogsaa med, naar Grundlovssagen var ført til Ende, at blive frigjort for Arbejdet med Militærvæsenet og at kunne vende tilbage til den Virksomhed, paa den sociale Lovgivnings og Undervisningens Omraade, som jeg stærkest interesserede mig for.

Det Parti, jeg i 1905 havde været med til at skabe, var ført frem til en saadan Styrke, at der var Udsigt til, at det i et langt Tidsrum vilde være det udslaggivende i Danmark, selv om der kunde komme kortere Perioder, hvor det ikke var Tilfældet. I Arbejdet for at fæstne og udvide dets Indflydelse i Befolkningen tog jeg virksom Del, og jeg kom derved i nær Forbindelse med mange Landet over, som jeg i høj Grad lærte at sætte Pris paa. Og med Lederne af det Socialdemokrati, hvis Medvirken var fornøden, om Fremgangsværket skulde lykkes, stod jeg i virksomt Samarbejde.

Samtidig havde jeg i det nordiske interparlamentariske Forbund og i den interparlamentariske Union begyndt et Arbejde, der virkede ogsaa ud over Landets Grænser. Jeg havde der lært at kende en Række Personligheder, der hver for sig øvede betydningsfuld Indflydelse i sit Land. Jeg havde i alt Fald nogen Udsigt til at komme til at deltage i den til 1915 paatænkte Fredskonference, til hvilken saa mange Forhaabninger knyttedes. Jeg kunde regne med at kunne udføre min Del af Arbejdet for det Sindelagsskifte i Folkene, hvoraf Menneskehedens Fremtidsskæbne afgang.

Med Hensyn til Karakteren af mit personlige og politiske Arbejde, som det formede sig den Gang og senere, har forskellige Opfattelser været fremsat. Den Modsætning, hvori jeg stod til de for Militærvæsenet stærkt interesserede, altid meget lidenskabelig dømmende og meget indflydelsesrige Kredse, har bevirket, at jeg ofte er blevet skil-

dret som en doktrinær Radikal, der var uimodtagelig for den Lære, Virkeligheden gav. Et Udtryk derfor har været den trods alle Kendsgerninger i det uendelige gentagne Paastand, at jeg før 1914 benægtede Krigens Mulighed. Men ogsaa en helt anden Opfattelse har gjort sig gældende blandt Modstandere. Det er den, at jeg var en udpræget Opportunist og i Virkeligheden meget moderat. Undertiden kunde begge de to Opfattelser fremkomme i samme Artikel uden ret meget Forsøg paa at forene dem; det gælder saaledes en Artikel, Professor Birck skrev ved Dannelsen af Ministeriet i 1913.

Forklaringen er saavidt jeg forstaar den, at jeg holdt urokkelig fast ved det Maal, jeg havde sat mig, og de grundlæggende Ideer, hvortil jeg havde sluttet mig, men at jeg bevidst stræbte at naa frem mod Maalet under Hensyntagen til de til enhver Tid foreliggende Muligheder. Jeg var altid paa det rene med, at vort Parti ikke var stærkt nok til uden videre at sætte sin egen Villie igennem. Det maatte altid søge at naa frem ved Samarbejde med andre, og det maatte tage de deraf følgende Hensyn. Jeg var ikke tilbøjelig til at sætte en Sag paa Spidsen og derved forskertse de Muligheder, der paa det givne Tidspunkt forelaa for at opnaa et værdifuldt Resultat. Desuden førte jo mine historiske Synspunkter mig til altid at søge en naturlig Forklaring paa Modstandernes Holdning. Jeg troede ikke paa den Deling mellem helt sorte og helt hvide, hvortil saa mange helt instinktmæssig var tilbøjelige, hvilket dog ikke udelukkede, at jeg kunde se, at en enkelt Person i Kraft af sine Egenskaber kunde gøre overmaade megen Skade. Jeg satte Pris paa at komme godt ud af det baade med Meningsfæller og med Modstandere. Tit stræbte jeg at mægle mellem Partifæller, mellem hvem der af saglige eller personlige Grunde var Uoverensstemmelse.

Endelig var jeg ofte af den Opfattelse, at det ikke var saa magtpaaliggende, om en Udtalelse i Rigsdagen, ved Landsmøde eller andetsteds fik en ganske bestemt Form eller en Beslutning en ganske bestemt Udformning, naar blot Hovedsynspunkterne fastholdtes. Paa den anden Side styrkedes Troen paa min doktrinære Karakter derved, at jeg under Forhandlinger nødig gik ud af det Spor, man var inde i, og altid var uvillig overfor de pludselige Spring, afpassede efter Situationen, som mange kunde anse for nødvendige. Det førte ogsaa til, at jeg var lidettroende med Hensyn til de Ændringer i Forholdet mellem de forskellige Partier, hvorom der saa tit taltes, men som aldrig blev til

noget, fordi de nødvendige Forudsætninger i Anskuelse nu en Gang manglede.

Alt i alt stod Arbejdet i Aarene op mod 1914 i Haabets Tegn. Vi kunde virke i Forventning om, at vort Arbejde vilde føre fremad. Sikkerhed havde vi selvsagt ikke. Ogsaa da var der mange Sygdomspirer i vort Samfund som i det store Kultursamfund, der nærmede sig til at omspænde hele Jorden. Da som altid brødes Dødens og Livets Kræfter, Krigens og Fredens. Men der syntes rimeligt Haab om, at Livets Kræfter vilde faa Overtaget. Tiden fra 1870 til 1914, den større Halvdel af mit Liv og den Tid, da mine Evner kom til Udfoldelse, var den største og lyseste Tid, Verdenshistorien i det hele har kendt. Ingen af Historiens andre lyse Perioder: Perikles' Tid, den første Kejsertid i Rom, det 13. Aarhundrede, Renaissancetiden eller Oplysningstiden i det 18. Aarhundrede, kan sammenlignes med disse fire Aartier.

Ganske vist fandtes der megen Nød dengang selv i et Samfund som det danske. Tekniken stillede i Tiden efter Verdenskrigen flere Livsgoder til Raadighed for Befolkningen, og hos os naede vi, ikke mindst ved det politiske Arbejde, hvori vi tog Del, til en meget bedre Fordeling af Livsgoderne end før. Trygheden for de Enkelte øgedes, og de forskellige Folkeklasser kom gennem dette Arbejde hinanden nærmere i Livsvilkaar, i Rettigheder inden for det Samfund, hvortil de hørte, og ikke mindst i Kundskaber. Men der var og blev den afgørende Forskel, at i Tiden før 1914 kunde Arbejdet gøres med rimelig Forventning om, at det vilde være muligt at bevare et Fremskridtsarbejde. Efter 1914 stod alt i Usikkerhedens Tegn. Hvert Arbejde, der udførtes, hver Gerning, der øvedes, foregik i den Følelse, at det ikke var usandsynligt, vel endda det sandsynligste, at det vilde blive afbrudt, dets Frugter forspildt ved nye Udbrud af Krigens Vildskab, af de Aandslivets Sygdomme, som var den nødvendige Følge deraf.

Krigens Udbrud i 1914 er det store Vendepunkt i Menneskehedens Historie. Fra en lys Fremgangstid, hvor Arbejdet kunde øves i rimelig Tryghed, gik vi over til en Ulykkernes, Uhyggens og Hadets Tid, hvor alt var Utryghed. Ingen kunde vide, og ingen kan nu vide, om den Mørketid, vi da gled ind i, vil blive til varig Ødelæggelse af den Kulturbygning, Menneskene gennem Aartusinder har skabt sig. Sker det, da er det uundgaeligt, at ogsaa det danske Samfund, vi har byg-

get op, hvis hele Karakter er os saa kær, maa rammes af den almindelige Ødelæggelse.

Ogsaa med Hensyn til mit Arbejde var 1914 det afgørende Vendepunkt. Indtil da kunde jeg virke med Haab om, at Arbejdet kunde lykkes, at Fremgang kunde gennemføres; fra da af blev Opgaven at afværge eller dog begrænse Ulykker. Et svagt Haab blev tilbage om, at der i Udmattelsens Tid efter Krigen kunde blive Mulighed for det dybtgaaende Sindelagsskifte, der alene kunde bringe Frelsen. Jeg har sat de Kræfter, jeg havde, ind paa dette Sindelagsskifte. Jeg har stræbt at bevare Haabet derom hos mig selv og andre. Men jeg kunde ikke skjule for mig selv, at Udsigterne dertil var afgørende forringede efter den Krig, der havde bragt Hadet mellem Folkene ny Styrke og medført saa megen aandelig Formørkelse og Forvildelse. Og fra 1929, da jeg personlig fik de bedste Vilkaar for at øve nogen Indflydelse, maatte jeg erkende, at Mulighederne forringedes fra Dag til Dag. Derfor skulde jo alligevel Arbejdet gøres, saa vidt Evnerne forslog. Det skal det endnu af dem, der har Sind og Kræfter dertil, selv efter at den nye Verdenskrig har mangedoblet Faren for, at Menneskeheden fra det Kulturens Højdepunkt, hvortil den var naaet, varigt skal synke tilbage til de værste Mørketiders Barbari og Raahed.

Krigsudbrud og Mineudlægning

[Erindringerne:] I Forsommeren 1914 saa den storpolitiske Situation forholdsvis fredelig ud, og selv efter Drabet i Serajevo den 28. Juni syntes Storstaterne en Tid at tage det hele roligt. Da tilspidsedes pludselig Situationen.

[Optegnelser:] Lørdag den 25. Juli havde jeg aftalt med Ivar Berendsen at følges med ham til Tisvilde [hvor min Familie opholdt sig]. Jeg var lidt betænkelig derved paa Grund af Udsigten til Krig mellem Østrig og Serbien, men da der om Formiddagen ikke forelaa noget af Betydning, tog jeg af Sted med Toget 12²². Om Aftenen ved 6-7 Tiden telefonerede [Efterretningsvæsenets Chef] Kaptajn With derud til mig, at der var Telegram om, at Rusland raadede Serbien til Modstand, og at Rusland mobiliserede. Jeg søgte forgæves Forbindelse med Zahle eller Udenrigsministeriet. Jeg tænkte lidt paa at tage ind samme Aften, men det var saa sent, at det vanskelig kunde naas, og vi opsatte det da til næste Formiddag. Næste Morgen, lige da vi var kommet op, kom en af Pigerne fra Pensionatet og meddelte, at Zahle havde telefoneret om, at jeg maatte komme saa hurtig som mulig. Jeg talte derefter i Telefon med Zahle, og det blev til, at jeg derpaa fik fat i en Bil, hvormed vi alle tre kørte hjem. Berendsen blev til et følgende Tog.

Da vi kom til København ca. 12^{1/2} var Brandes, Rode, Hassing Jørgensen, Scavenius samlede hos Zahle, hvor jeg da tog ind, Brandes var da gaaet. Udenrigsministeriet havde sendt Telegrammet den foregaaende Aften til Kongen, hvorfor denne var taget hertil hurtigst mulig. Da Brandes havde hørt derom, havde han tænkt sig, at Kongen nu straks vilde af med Ministeriet, have et Ministerium Frijs o.s.v. Derom var der diskuteret en Del, Brandes var i Øjeblikket tilbøjelig dertil. Imidlertid havde Zahle og Scavenius været hos Kongen. Denne havde ingen som helst Tilbøjelighed vist i saa Henseende, men kun ønsket

Besked og talt om, at man kunde træffe mindre Forberedelser for at være beredt paa alt o.s.v. Det aftaltes nu, at jeg ogsaa skulde til Kongen, og han gentog noget lignende for mig, alt uden megen Interesse. Efter at jeg havde været der, var vi atter sammen hos Zahle. Brandes talte atter om et Samlingsministerium, idet han aabenbart tænkte sig Frijs som Leder. Rode og jeg var i og for sig for et Samlingsministerium men mente, at det maatte være under radikal Ledelse, og at et Forsøg derpaa kun kunde gøres, hvis Begivenhederne blev saa farlige, at det følte som naturligt.

Da vi havde endt Forhandlingerne, og jeg ligesom Brandes var taget hjem, blev Rode og Zahle tilbage. Rode telefonerede siden til mig, at de var ængstelige ved Brandes' Tilbøjelighed for et Ministerium Frijs. Rode kom lidt ud til mig for at tale derom. Jeg skulde om Aftenen til Brandes med nogle Oplysninger om Militæretatens Beregninger over Pengekrav ved Mobilisering. Vi talte da en Del om muligt Ministerskifte og derunder om Ministeriet Frijs. Jeg advarede stærkt derimod; det vilde forurolige udadtil, forbitre indadtil og være uden Handlekraft. Brandes gik noget bort fra Tanken. Jeg nævnede, at hvis der skulde nyt Ministerium maatte det være under radikal Ledelse; hvis Zahle maatte opgive Ledelsen af Hensyn til de andre, kunde Brandes tænkes. Han afviste denne Tanke som uigennemførlig. Jeg talte bagefter lidt med Zahle og Rode.

Mandag Morgen [den 27. Juli] var Brandes efter Kongens Ønske hos ham. Han var da vedblivende rolig. Samtalen blev ikke til noget videre. Jeg begyndte nu, om Torsdagen den 30. [Juli], at holde Møde med Gørtz, Berthelsen, Ulrich, Kofoed-Hansen, Garde, Jøhnke. Vi aftalte forskellige mindre Foranstaltninger, „Absalon“ til Esbjerg, „Hejmdal“s Hjemkaldelse, Fremme af Reparation af „Skjold“ og „Beskytteren“, at Telegrafstationerne holdtes aabne, hvor der var Lægdsforstanderier, Standsning af Orlov for Officerer og lign. Gørtz og Berthelsen begyndte saa smaat at tale om Sikringsstyrken uden dog endnu at stille Forslag derom.

Tirsdag den 28. [Juli] havde vi ved 2-Tiden Møde i Rigsdagen med Partiformændene for at sætte dem ind i Situationen. Scavenius meddelte her forskelligt om Telegrammer, navnlig om Sveriges tilbageholdende Optræden og om Moltkes Advarsler mod Mobilisering el. lign., Brandes gav nogle økonomiske Oplysninger, jeg fortalte om de smaa Foranstaltninger. Der fremkom næsten ingen Udtalelser. Dog

talte Hammerich noget om Sikringsstyrken; jeg svarede, at den var meget betydelig. Neergaard spurgte, om der ikke var en „lille Sikringsstyrke“, jeg forklarede, at det var der ikke. Indtrykket af Mødet var lidet gunstigt; næsten alle syntes at ville holde sig forsigtig udenfor. Efter Mødet var jeg ude hos Kongen paa „Dannebrog“. Jeg forklarede ham de forskellige „Smaating“, der var foranstaltet; han var meget tilfreds, talte om, at denne Prøvelse maaske kunde skabe Enighed, saa man ikke bebrejdede nogle, at de var uden Fædrelandssind o.s.v., men Tanken deri var aabenbart, at den skulde hæve Forsvarssagen op over Partierne, saa alle samledes om den.

Om Onsdagen [den 29. Juli] var det vist, at jeg først om Formiddagen i Rigsdagen spurgte Neergaard om, hvad han havde tænkt paa ved den lille Sikringsstyrke. Det viste sig at være ret ubestemt, enkelte Dele af den. Han sagde mig tillige, hvad det var „Venstre“ tænkte at foreslaa med Hensyn til Grundloven. Vistnok samme Dag – eller maaske snarere Torsdag – traf Rode og jeg ham paa Fønix, hvor vi spiste til Middag. Han sagde os der lidt nærmere Besked om Ændringsforslagene.

I de følgende to Dage voksede Bekymringen i Befolkningen, Iveren blandt Officererne; Gørtz og Berthelsen krævede nu 200.000 Kr. til Pigtraad, Telefon o.s.v. samt klagede bekymret over Svagheden, endnu dog uden at foreslaa Sikringsstyrken. Vi talte navnlig om Torsdagen [den 30. Juli] om at indkalde enten 550 Mand, der skulde ind i Slutningen af August til Kystartilleriet allerede nu, eller Sikringsstyrkens 1300, desuden 1400 til Flaaden og eventuelt 8–900 Ingeniørsoldater til Pigtraad o.s.v. Saa langt var vi Fredag Formiddag [den 31. Juli].

Om Torsdagen var Kongen stærkt bekymret over de nye uheldige Efterretninger. Resultatet blev et Møde af hele Ministeriet hos Kongen, der erklæredes for Statsraad, skønt Arup ikke var til Stede. Kongen havde aabenbart her til Hensigt under Paavirkning fra Officererne at forlange, at der skulde indkaldes Sikringsstyrke, naar Tyskland mobiliserede. Jeg holdt paa, at derom kunde intet nu fastslaas, „Statsraadets Handlefrihed“ maatte bevares; men samtidig foreslog jeg de forskellige mindre Indkaldelser, saaledes at jeg forbeholdt mig de nærmere Bestemmelser deraf efter Forhandling med Generaler o.s.v. I Statsraadsreferatet er Kongens Udtalelser noget misvisende gengivet, idet han har bestræbt sig for at lægge ind i det, at han øn-

skede Sikringsstyrken, men gik ind paa at nøjes med det mindre, medens det faktiske var, at han først havde tænkt sig den ved Mobilisering i Tyskland. Resultatet blev, at mine Forslag antoges.

Straks derefter ved 5–6 Tiden havde jeg Møde med Generaler o.s.v. Her foreslog nu General Gørtz omsider Sikringsstyrkens Indkaldelse, medens jeg fastholdt den begrænsede Indkaldelse. Dennes Omfang besluttedes straks derefter af Ministeriet. Den meddeltes af Scavenius Grev Rantzau, og Meddelelsen gik derpaa ud ved Nitiden om Aftenen. Det var samme Dag bestemt at indkalde Folketinget til Kl. 6, Lands-tinget til Kl. 8 Lørdag af Hensyn til forskellige Love.

Om Lørdagen den 1. August indstillede Gørtz „indtrængende“ Indkaldelse af Sikringsstyrken paa Grund af Meddelelserne om „Kriegszustand“ i Tyskland og Sandsynligheden for tysk Mobilisering. De andre militære Deltagere sluttede sig dertil. Jeg svarede, at jeg skulde forebringe det for Ministeriet, og at vi vilde tage Stilling under Hensyn til om Efterretningerne i Løbet af de følgende Timer gav Grund til at tro paa den tyske Mobilisering. Telegrafforbindelsen med Berlin syntes afbrudt, i hvert Fald forsinkedes Telegrammerne meget. Kort derefter havde vi Ministermøde. Moltke havde ikke svaret paa sidste Forespørgsel; Formodningen syntes for, at Forbindelsen med ham var brudt. Vi enedes efter nogen Diskussion om, at hvis han ikke havde givet Meddelelser før Kl. 4 eller saa, maatte vi betragte det som Mobilisering og indkalde Sikringsstyrken. Det var den almindelige Følelse, at det maatte ske, før Rigsdagsforhandlingerne begyndte.

Scavenius og jeg gik til Kongen for at sige ham Besked; det var henimod Kl. 2. Kongen syntes at være belavet paa en Tale om Nødvendigheden af Sikringsstyrkens Indkaldelse. Vi sagde ham straks, at det var Hensigten at indkalde den, hvis der ikke kom Efterretning fra Moltke. Alligevel gik han nervøs og noget forvirret i Gang med sin Tale om Nødvendigheden af, at der skete noget, ind i det slyngede han Bemærkningen „hvis d’Hrr. ikke kan følge mig, maa De hellere gaa.“ Scavenius svarede hertil straks meget skarpt, at Ministeriet ingenlunde ønskede at blive, at det kun var blevet, fordi det havde følt sig forpligtet dertil. Kongen udbrød saa: „Ja, det var ikke Meningen, men jeg er saa nervøs; jeg har ikke sovet i Nat, fordi jeg har tænkt paa alt det; Schwamm darüber, lad os nu slette det ud og glemme det helt.“ Jeg sagde saa, at jeg dog gerne i den Anledning vilde gøre nogle Bemærkninger; Ministeriet blev ikke, fordi det fandt Stillingen

behagelig, og personlig kunde jeg sige, at det var lidet behagelige Op-gaver for mig; det var jo ikke med saadanne Ting for Øje, Ministeriet var dannet; vi blev, fordi det vel ikke var let at finde en anden Ordning nu, og fordi vi mente, at et Ministerskifte i dette Øjeblik kunde vække Mistænksomhed i Udlandet og blive farlig for Danmark.

Kongen svarede, ja han var jo glad ved Ministeriets Forbliven og Holdning, men Udlandet kunde han jo nok ordne ved at skrive til Fyrsterne, at han fortsatte samme Politik. Scavenius svarede, at det var ikke nok med Fyrsterne, det kom ogsaa an paa, hvorledes Opfat-telsen i Tyskland var i Befolkningen; jeg føjede til, at Forbindelsen mellem Fyrsterne neppe betød stort under saadanne Forhold. Jeg forklarede samtidig, at sandsynligvis kom der jo nu ikke beroligende Ef-terretninger fra Moltke, og at Resultatet da vel vilde blive, at Sikringsstyrken indkaldtes i Dag. Han spurgte, om det blev før Rigsdagen, jeg sagde „ja, det er nødvendigt.“ Det syntes at virke beroligende. Til sidst takkede han os rørt.

[I løbet af dagen var der udsendt erklæring om, at Danmark under den nu udbrudte krig mellem Østrig-Ungarn og Serbien ville „iagttage fuldstændig Neutralitet“.] Ved Firetiden var vi samlede igen og tog da Beslutningen om Indkaldelsen, idet der endnu intet forelaa fra Moltke. Scavenius skulde saa give Rantzau Besked, og derefter de andre Gesandter. Jeg gav Tilladelse til Kl. 5 at udsende Meddelelsen og offentliggøre Ordren. Lige efter Beslutningen, før Offentliggørelsen kom Telegram fra Moltke, der meddelte, at v. Jagow havde sagt ham, at nu vilde Tyskland mobilisere, samt (saa vidt jeg husker i denne Meddelelse) at han fandt det naturligt, at Danmark foretog Indkaldelser; Moltke havde nemlig tidligere forberedt ham derpaa.

Kl. 6 var vi da i Rigsdagen, hvor Stemningen var uhyggelig og bekymret, aabenbart i alle Partier. Der gik Rygte efter Rygte om Krigens Begyndelse mellem Tyskland og Rusland samt Rygter om, at Transporten fra Jylland af Soldater blev stoppet o.s.v. I vort Parti syntes der at være en stærk Overbevisning om Nødvendigheden af, at Ministeriet blev, for at man ikke skulde drive ind i en eventyrlig, tyskfyjensk Politik. Det samme gjaldt i høj Grad Socialdemokraterne. Oppe i Landstinget sagde jeg til Holger Petersen en Bemærkning om at paavirke „Vort Land“ til forstandig Omtale af Magterne. Han svarede meget kølig.

Om Søndagen [den 2. August] havde jeg det sædvanlige Møde med

Officererne. Her taltes fra deres Side stærkt om Forholdsregler overfor Pressen. Kofoed-Hansen havde tidligere talt om, at det var nødvendigt at indføre Censur. Jeg havde svaret, at det var ganske umuligt, allerede fordi det stred mod Grundloven. Nu foreslog jeg, at vi i Stedet skulde samle Repræsentanter for Bladene, men sagde, at det i saa Fald vilde være nyttigt, om der fra de to øverstkommanderende kom en Henvendelse derom. Lidt senere paa Dagen talte vi sammen indbyrdes i Ministeriet; jeg husker ikke, om det var fuldstændigt Ministermøde, og her blev vi enige om at foranstalte et saadant Møde. Imidlertid havde Gørtz og Kofoed-Hansen formet deres Henvendelser, Gørtz forbeholden, angst for at kompromittere sig, Kofoed-Hansen klar og aaben; jeg sagde til Jønke, at det var heldigt, at der kom en Tilføjelse om, at man ansaa Krav om andre Foranstaltninger end dem, de ansvarlige Myndigheder besluttede, for uheldige. Kofoed-Hansen tilføjede denne, derimod viste det, at Gørtz ikke vilde gøre det samme; han vilde kun gaa med til, at jeg ved Mødet sagde, at han tiltraadte Admiralens Henvendelse. Der sendtes saa gennem Udenrigsministeriets Bureau Henvendelse ud til Bladrepræsentanterne.

Jeg fortsatte med forskellige Forhandlinger Resten af Dagen. Rode og jeg spiste til Middag hos Zahle. Derfra tog jeg til Mødet med Bladrepræsentanterne om Aftenen. Der var meget fuldtalligt Møde, vistnok Repræsentanter for alle undtagen „Ekstrabladet“. Desuden Kofoed-Hansen og Gørtz, Scavenius, Herluf Zahle. Jeg forklarede først, hvad det drejede sig om, og samlede det i 4 Punkter: 1) Ikke Omtale af fremmede Flaaders Bevægelser i vore Farvande, 2) ikke Omtale af danske Trophebevægelser, Militærforanstaltninger og lign., 3) ikke Krav om saadanne, der ikke var besluttet af de ansvarlige Myndigheder, 4) Upartiskhed i Bedømmelsen af Kampene mellem de krigsførende Magter. Witzansky udtalte straks meget stærkt sin Tilslutning; Kofoed-Hansen havde ved et af de foregaaende Møder, vist Fredag, maaske først Lørdag, sagt, at han vilde søge Forbindelse med „København“, idet han var i Familje med Henning Jensen. Forskellige andre sluttede sig til; der var derpaa en almindelig Diskussion om, hvorledes Forbindelsen med Udenrigsministeriets Pressebureau bedst kunde ordnes. H. Zahle deltog meget heri. Til sidst samlede jeg de 4 Punkter, spurgte om alle sluttede sig dertil; de vilde da blive udsendt og meddelt Provinsbladene med Meddelelse om Tilslutningen. Alle sluttede sig hertil, og jeg hævede derefter Mødet.

Nu kom imidlertid en af Deltagerne hen til mig og sagde, at der var Uklarhed over, hvorvidt det Punkt om Krav om militære Foranstaltninger ogsaa gjaldt Krav om almindelig Mobilisering. Jeg kaldte derfor Deltagerne, der var ved at gaa, tilbage. De fleste kom, men nogle manglede dog. Jeg sagde da, at det omtalte Spørgsmaal var rejst. Jeg svarede paa det, at det ikke var Hensigten at forlange, at Bladene skulde love at undlade at udtale sig om et saadant Spørgsmaal, men at det ganske vist var Meningen at understrege for dem, at ogsaa det burde behandles med stor Varsomhed; „Mobilisering“ var en Art Slagord, hvis Betydning opfattedes noget uklart herhjemme; det forstodes forskelligt i Udlandet, kunde dér tillægges en Betydning, som de, der skrev om det her hjemme, ikke forstod; de skulde ikke love at afholde sig fra saadanne Krav, men vi raadede dem til, før de opstillede dem, at overveje nøje, og at høre et Raad fra dem, der vidste bedst Besked. Kofoed-Hansen sluttede sig hertil og tilføjede, at Fremhævelsen af vort Militærvæsens svage Punkter kunde betyde, at disse blev mere kendte for Udlandet. Gørtz gjorde nogle intetsigende Bemærkninger.

Jeg tog derfra tilbage til Zahle, hvor Rode var. Zahle var træt, og derfor skiltes vi ved 10 Tiden eller saa; jeg tog hjem med det Indtryk, at Aftenen skulde være rolig. Rode var med mig for at være med at redigere Skrivelsen, der skulde sendes til Bladene. Noget senere, vel mellem 11 og 12, telefonerede imidlertid Zahle, at Scavenius havde bedt om et Møde straks, i Anledning af en meget vigtig Sag, der straks maatte behandles. Jeg sad just og skrev paa Meddelelsen til Bladene, da han telefonerede, og skrev den færdig, medens vi ventede paa en Bil. Rode og jeg kørte efter Aftale til Udenrigsministeriet; der stod Scavenius udenfor og ventede, idet han mente, at det var bedre, at vi tog til Zahle. Vi kørte da sammen til ham. Her stod imidlertid han udenfor og bad os hente Brandes, medens han søgte at tilvejebringe Hassing Jørgensen. Scavenius gik op til Zahle, medens Rode og jeg kørte til Brandes. Her søgte vi en Tid forgæves at komme ind; til sidst lukkedes der op; vi sendte Bilen bort og telefonerede til Scavenius og Zahle om at komme over til Brandes. Det viste sig, at Hassing Jørgensen var sammen med Kr. Pedersen, og vi opgav da at faa ham med.

Forhandlingen hos Brandes var vanskelig; Brandes var meget pessimistisk; det forekom ham næsten umuligt at klare os igennem; Rode diskuterede en Del med ham. Det drejede sig om en Henvendelse fra

Rantzau til Scavenius. Han havde meddelt Scavenius, at han nu maatte gaa ud fra, at Krigen var brudt ud, da han havde faaet Telegram fra Berlin om, at den russiske Gesandt skulde komme her igen-nem i Morgen; han maatte da overlevere en Note, som han allerede tidligere havde faaet med Ordre til at overlevere uden Kommentar, naar Krigen kom. Den gik ud paa, at Tyskland ikke havde nogen Hensigt om at anfægte Danmarks Integritet, men uden dets Vilje eller „Zutun“ kunde krigerske Begivenheder strække sig til danske Farvande. Danmark maatte blive sig Situationens Alvor bevidst og være fattet paa, hvilken Stilling det vilde indtage.

Efter megen Forhandling frem og tilbage foreslog jeg, at vi skulde svare, at Danmark glædede sig ved Erklæringen om, at Tyskland ikke vilde krænke dets Neutralitet, at det var sig Situationens Alvor bevidst, at det haabede, at Krigsbegivenhederne ikke vilde strække sig til danske Farvande, men at det selv om dette skete (uden Tysklands Vilje og Zutun), ikke vilde opgive sin neutrale Holdning og i intet Tilfælde slutte sig til Tysklands Fjender. Vi samledes ret hurtig om dette Indhold, fandt en noget knap Form, for en væsentlig Del med Gentagelse af Udtrykkene i den tyske Note. Henved 2 kom vi hjem fra denne Forhandling. Under Mødet havde Rantzau telefoneret til Scavenius for at spørge, naar han kunde faa Svar; Scavenius stillede ham det i Udsigt til næste Dag.

Tidlig næste Morgen, Mandag [den 3. August], telefonerede Rode til mig, at han havde Skrupler ved Formen, syntes, at der var for meget Løfte til Tyskland. Jeg svarede, at jeg egentlig ikke delte Bekymringen, men vi aftalte, at han skulde komme ud til mig, før vi tog til Ministeriet. Vi talte lidt om det, og jeg foreslog nogle Ændringer i Formen. Derefter tog vi ind til Ministeriet, hvor vi i Finansministeriet forhandlede Sagen med Brandes, Zahle og Scavenius. Vi fik her Formen noget forbedret, men Indholdet blev det samme. Derefter tilkaldte jeg Gørtz og Kofoed-Hansen til Drøftelse deraf sammen med de to Direktører, derimod ikke P. Berthelsen og Garde; det sædvanlige Møde havde ikke fundet Sted. Det var ved Halvellevetiden. De sluttede sig alle til Svaret, næsten uden Bemærkninger; Kofoed-Hansen og derefter de andre fandt Vendingen om den neutrale Holdnings Bevarelse noget uklar, men ingen af dem kunde foreslaa andet. Derefter holdt vi Ministermøde og enedes om Svaret.

Imidlertid var der telefoneret til Kongen for at bede om en For-

handling snarest mulig. Da han skulde til Frokost, kunde den ikke sættes til før Kl. 2, og han kom endda først Kl 2½. I Forhandlingen dér deltog Zahle, Scavenius, Gørtz, Kofoed-Hansen og jeg. Zahle fremsatte Situationen, suppleret af Scavenius; Kongen blev aldeles overvældet, angst og nervøs til det yderste; han gjorde adskillige Indvendinger, det var Brud paa vor Værdighed o.s.v., aabenbart fordi han ikke rigtig forstod Svaret; han søgte forgæves at oplæse Henvendelse og Svar paa Tysk, jeg oversatte det saa til ham, skrev det op paa Dansk. Han var ret krænket over, at der var gaaet saa lang Tid, uden at han havde faaet Besked, og at han nu skulde svare saa pludselig, forsaavidt ikke helt uden Grund, som det vel havde været rigtigt, at han før Mødet havde faaet det forklaret af Scavenius; en enkelt Gang gjorde han en Bemærkning om, at han maatte jo tale med andre. Det hele var overmaade kaotisk. Baade Kofoed-Hansen og Gørtz anbefalede Svaret, den sidste som sædvanlig vigende, usikkert. Scavenius og navnlig jeg forklarede nu Kongen indgaaende meget omhyggelig og meget lempelig Situationen, og til sidst forstod han denne saa nogenlunde, gik i hvert Fald ind paa det hele, men aabenbart opfyldt af Bekymring.

Scavenius tog derpaa til Udenrigsministeriet, hvor Rantzau ventede paa ham. Det var ved Firetiden. Vi tog til Ministeriet. Da Scavenius havde meddelt Svaret, og Rantzau gjort nogle Bemærkninger om sin Tilfredshed, idet han spurgte lidt om Meningen med en Vending, vistnok den om Neutraliteten, kom imidlertid en ind med en Depesche fra Grev Moltke. Denne gik ud paa, at den tyske Gesandts Henvendelse skyldtes en Misforstaelse, den tyske Regering var tilfreds med Moltkes i Regeringens Navn tidligere afgivne Erklæring om, at Danmark vilde iagttage en velvillig Neutralitet. Nærmere skulde følge i Chiffertelegram. Rantzau blev helt overvældet; han forstod aldeles ikke, hvad Meningen var o.s.v. Scavenius sagde da, at han følgelig vilde betragte Svaret som ikke afgivet, da selve Henvendelsen maatte anses for bortfaldet.

Tirsdagen [den 4. August] gik forholdsvis rolig. Det var vist denne Dag vi ved et Ministermøde, hvor der ikke forelaa ret meget positivt, i al Almindelighed talte om Muligheden af et Samlingsministerium; Rode og jeg var vedblivende nærmest for, Brandes og Zahle var derimod nu stærkt imod. Brandes havde den Dag faaet en Opfordring til næste Formiddag at tale med Kongen. Han havde desuden talt

med Grev Frijs. Denne var gaaet ind paa hans Betragtning af Situationen. Kongen havde opfordret Frijs til en Samtale, men denne havde svaret, at han kun vilde tale med ham sammen med en af Ministrene. Det var vistnok denne Aften (maaske Mandag), at Nordentoft kom til mig for uhyre højtidelig at spørge, om vi vilde kæmpe for Folkeaadens Skyld, hvis Fjenden kom. Jeg nægtede fuldstændig at svare og forklarede ham kortelig, hvor skadelig hans Optræden var. Han var yderst misfornøjet. Lidt efter telefoneredes det til mig, at Bladet om Eftermiddagen havde udsendt et Ekstranummer fuld af Taabeligheder, Angreb paa Udenrigsministeriet, Erklæringer om, at Ministeriet i Strid med Generalstaben havde nægtet Mobilisering. Jeg telefonerede til Berthelsen derom, han lovede at meddele Nordentoft, at hans Udtalelser derom var usandfærdige, og lidt efter telefonerede han, at han nu havde talt med Manden og sagt ham det. Næste Dag gentog Nordentoft Opraabet men havde dog udeladt Ordene om Generalstaben.

Onsdag den 5. August om Morgenen Kl. 5½ telefonerede Jöhnke til mig, at det nu var givet, at England havde erklæret Tyskland Krig. Desuden meddeltes det, at Tyskerne havde begyndt at udlægge Miner i Langelandsbæltet mellem Langeland og Lolland, men dog udenfor dansk Søterritorium. Vi blev enige om, at det var rigtigt at skyde det til Kl. 10 berammede Møde frem til Kl. 7 og tilkaldte Zahle og Scavenius. Med stort Besvær lykkedes det at faa fat paa dem. Desuden fik vi Forbindelse med Rode, saaledes at han kunde komme noget senere. Vi begyndte ved Mødet en almindelig Forhandling, men under denne telefonerede H. Zahle til Scavenius, at nu havde Rantzau været der med en ny Forespørgsel. Den gik ud paa, om Danmark havde til Hensigt effektivt at spærre Storebælt mod begge de krigsførende Parter. Dette fremkaldte adskillig Forvirring. Gørtz begyndte at knurre om, at nu var almindelig Mobilisering nødvendig. Vi enedes snart om at hæve Mødet; Brandes var nu ogsaa tilkaldt. Vi talte da lidt sammen indbyrdes, medens Officererne for deres Part forhandlede for sig.

Efter en kort Forhandling aftalte vi, at Brandes skulde tage til Kongen og sætte ham ind i Situationen. Dette skete, og Brandes fik ham forklaret Nødvendigheden af Bæltspærringen. Han telefonerede samtidig til Grev Frijs og bad ham komme op i Ministeriet, Neergaard havde Rode i Forvejen aftalt med, at han den Formiddag skulde

komme i Indenrigsministeriet for at forhandle med ham om Stillingen i al Almindelighed. Men desuden aftaltes det, at vi skulde sammenkalde alle Partiformændene for at meddele dem Sagen. Det var vel nærmest mig, der bevirkede, at de tilkaldtes; Brandes har siden klaget noget over, at det skete.

Efter nogen Tids Pavse genoptoges Forhandlingen med Officererne. Her kom Kofoed-Hansen med en Art Fælleserklæring fra ham og Gørtz. Den gik ud paa, at det som Forholdene var maatte anses for nødvendigt at svare Ja til det tyske Spørgsmaal; han hævdede nu som før, at vi nu havde et Valg mellem en tyskvenlig og en tysk fjendtlig Politik, satte det i Grunden saaledes paa Spidsen, at det betød Valget mellem engelsk og tysk Alliance; han anbefalede da ubetinget den sidste; Tyskland var nær og overmægtig, i alle Tilfælde skulde vi leve ved Siden af det ogsaa efter Krigen. Hvis vi sagde Nej, vilde Tyskerne selv lægge Miner; de vilde da besætte Sprogø, maaske Fyens og Sjællands Kyst. Det var en Neutralitetskrænkelse, som kunde medføre Krig og dermed Ødelæggelse.

Gørtz sluttede sig til Resultatet; det var hans Følelser imod, men det var det klogeste; gik Tyskerne i Land, førte det til Kamp, det betød rimeligvis Angreb paa København, den kunde kun holdes ganske kort. Hans Udtalelser var som sædvanlig vage og delvis dobbelttydige, men han deltog som sagt i Kofoed-Hansens skriftlig formulerede Indstilling om at svare Ja. Under Mødet telefoneredes der fra Kongen, fra hvem Brandes nu var kommet tilbage, om Kofoed-Hansen og Jöhnke vilde komme op til ham. Henvendelsen kom til mig, og jeg sagde det til dem. Kort efter tog de af Sted. Det er siden oplyst fra de to, at Prins Valdemar, paa hvem Admiralen har en Del Indflydelse, var med i Forhandlingen. Kofoed-Hansen udviklede sin Opfattelse, forklarede Nødvendigheden af at bevare det nuværende Ministerium o.s.v.

Rode talte imidlertid ovre i Indenrigsministeriet med Neergaard; det viste sig, at denne var stærkt mod at svare Ja; han talte om, at skulde man i Krig, maatte det være paa engelsk Side; Englænderne kunde jo tage Handelsflaaden o.s.v. Det paavirkede Rode meget; han havde en Følelse af, at et Ja var uigennemførligt her, at det vilde føre til stærke Demonstrationer o.s.v. Jeg gik lidt over og talte med ham (Neergaard); han udviklede det samme for mig, da jeg afviste Tanken om en Krig med Tyskland som helt umulig, gjorde han en Bemærkning om, at der var vi jo ved den afgørende Forskel i Grundsynet.

Grev Frijs var imidlertid kommet; hans Betragtning var en noget lignende, dog mindre udpræget. Vi samledes med dem begge i Marineministeriet (Brandes, Zahle, Rode og jeg), og her drøftedes ogsaa Muligheden af et Ministerium af alle Partier. Frijs udtalte sig saaledes, at det betød, at han for sit Vedkommende ikke helt vilde afvise det. Neergaard sagde, at der maatte i al Fald to af „Venstre“, og det maatte tilbydes I. C. Christensen; hvis han ikke vilde maatte en anden af hans Retning for Eks. Pedersen-Nyskov; vi udtalte os stærkt mod Christensen. Imidlertid kom – vistnok Kl. 11½ – de tilkaldte Partiformænd. I. C. Christensen manglede foreløbig. De fik Situationen forklaret. Scavenius, der – hvis jeg ikke husker fejl – i Mellemtiden havde talt med Rantzau (vist efter mit Ønske om et bedre Grundlag end Meddelelsen til Herluf Zahle), udviklede, at diplomatisk kunde man svare „Ja“ eller „Nej“ uden at krænke eller forbitre nogen, men Følgen af Nej vilde jo være, at Tyskerne selv gjorde det. Hans Opfattelse af, at begge Dele var muligt, støttedes vistnok paa, at han og Rantzau begge opfattede Noten som værende i Traad med de tidligere Henvendelser, ikke en Modsætning dertil eller Afvigen derfra.

I. C. Christensen kom lidt senere end de andre. Rode forklarede ham i Værelset bag ved, hvad der var meddelt. Der førtes nu nogen Forhandling. Neergaard spurgte bl. a. om forskellige Ting vedrørende Fæstningen, om de paabegyndte Forter kunde anvendes, om Bombardementsmulighed o.s.v. Jeg gav Meddelelse om de to Øverstkommanderendes Stilling, derunder om, at de gik ud fra, at København kun kunde forsvares ganske kort. Som Følge af Spørgsmaalene tilkaldtes Gørtz og Kofoed-Hansen. Den sidste udviklede sit Standpunkt skarpt og klart som tidligere, bemærkede bl. a. at fra Køgebugt kunde København bombarderes indtil Raadhuspladsen. Gørtz bekræftede dette, han sluttede sig først til Kofoed-Hansens Referat, men gik dernæst ligesom fra det igen, ved stadig at anføre Modargumenter; jeg maatte da spørge ham, om han nu indtog et andet Standpunkt end før; det vilde han ikke sige men vedblev at væve frem og tilbage. Nogle af hans Bemærkninger om, hvor lidt der var forberedt, fremkaldte en Bemærkning af Brandes om, at der var jo sket, hvad de Militære foreslog; Gørtz knurrede saa igen, at det var flere Dage siden, han havde talt om Pigtraad. Jeg brød af med en Bemærkning om, at det var vel ikke værd, at vi fordybede os deri. Gørtz og Kofoed-Hansen trak sig efter en kortere Forhandling tilbage. Dels før, dels under, dels

efter deres Tilstedeværelse fremsattes forskellige Bemærkninger, der viste de enkeltes Standpunkt.

Jørgen Pedersen og Hammerich var helt for at nægte Mineudlægningen, Grev Frijs og Neergaard i Virkeligheden ogsaa, selv om deres Udtalelser faldt mindre bestemt; Herman Trier (der dog intet sagde), Sigvald Olsen og Piper var for at udlægge Minerne; I. C. Christensen udtalte sig aldeles ikke derom. Til sidst rejste Brandes sig og spurgte, om der var noget Ønske om, at Ministeriet skulde træde tilbage, saaledes at man kunde forsøge dannet et Ministerium af de forskellige Partier. Nu kom der pludselig Liv i I. C. Christensen. Med flakkende Øjne sagde han, at om Situationen udadtil kunde han ikke sige noget, Ministeriet havde kendt den i tre Dage, han kunde ikke pludselig svare. Om det andet kunde han kun svare med at spørge, om Ministeriet selv ønskede at gaa, raade kunde han ikke. Rode for nu forbitret op med Bemærkningen: „Kunde De ikke tænke Dem at give et patriotisk Raad“, hvorpaa Christensen helt rasende udbrød: „Er Ministeriet ikke patriotisk nok til at gøre sin Pligt og tage sit Ansvar?“

Brandes svarede nu noget om, at Ministeriet nok skulde tage Ansvaret, men at det kunde ønske at undersøge, om der var Mulighed for et samlet Ministerium; jeg gjorde en Bemærkning om, at i afgørende Øjeblikke var dog Forhandling med Partiførerne nødvendig, det kunde have Fordele, om hvert Parti var repræsenteret i Ministeriet. Christensen sagde derpaa, at hvis Ministeriet meddelte, at det ønskede at træde tilbage, kunde han jo forelægge det i sit Parti. Jeg svarede dertil meget skarpt, at det kunde aldeles ikke lade sig gøre, disse Spørgsmaal var ikke egnede til Partiforhandling, Partiførerne maatte handle paa eget Ansvar ligesom Ministeriet; lige saa lidt som selve de Ting, vi havde diskuteret maatte kendes udenfor denne Kreds, lige saa lidt kunde der være Tale om at diskutere Ministerspørgsmaalet i Partierne; det vilde være ensbetydende med Ministerkrise, og en saadan var i den nuværende Stilling aldeles umulig; skulde der ske Ændringer, maatte disse aftales i Stilhed og først træde frem som Kendsgerning. Grev Frijs sluttede sig stærkt dertil.

Før denne afsluttende Forhandling havde jeg udtalt mig i en lidt udførligere Betragtning end de almindelige korte Bemærkninger om selve Sagen. Jeg havde dér sagt, at for mig var det afgørende, om Danmark, hvis Tyskerne besatte Sprogø og et Par Punkter paa Sjælland for at beherske en af dem i Storebælt udlagt Minespærring, vilde holde

sig til at protestere uden at lade det blive Krigsgrund. Hvis det var Tilfældet, at alle kunde enes derom, kunde jeg gaa med til at nægte Udlægningen af Minerne; hvis ikke vilde jeg ikke være med dertil, men hævde, at Minerne maatte udlægges. Brandes sluttede sig stærkt hertil, ligeledes i en lidt længere Udtalelse. Frijs, Neergaard og andre gjorde Bemærkninger, hvoraf det fremgik, at de nok kunde billige, at man ikke betragtede Besættelsen af Anholt, Sprogø eller et lignende Punkt uden Mulighed for Forsvar som Krigsgrund, men hvis der sattes tyske Tropper i Land paa Sjælland, maatte det medføre Krig. Jeg sagde da, at naar man saa saaledes derpaa, maatte jeg afgjort anbefale Udlægningen af Minerne.

Til sidst sluttede Mødet med en Bemærkning af Zahle om, at nu maatte Ministeriet jo saa tage sin Beslutning.

Da Førerne var gaaet, holdt vi et hurtigt Møde. Her sagde først Hassing Jørgensen: „Ja, der kan da ingen Tvivl være om, hvad vi skal gøre.“ Rode svarede imidlertid, at han var i stor Tvivl, og spurgte, hvad Hassing Jørgensen mente. Hassing Jørgensen svarede: „ja, vi maa da lægge Minerne ud.“ Rode sagde, at han ansaa det for meget tvivlsomt, om det var muligt overfor Stemningen. Zahle sluttede sig dertil. Brandes og jeg var jo af den modsatte Opfattelse, men efter lidt Samtale samledes det hele lige som i, at det var en haabløst umulig Situation, vi stod i, idet vi havde Førerne og rimeligvis Kongen imod os, desuden Krav om Mobilisering fra Militæretat og Konge. Mobilisering med Afslag ansaa vi for ensbetydende med Krig og var derfor enige om, at vi ikke vilde.

Vi tog af Sted uden nogen helt bestemt Plan; vi ventede at finde den samme Modstand hos Kongen som hos Partiformændene og havde da nærmest den Tanke at indkalde nogle flere Aargange, sige, at vi ikke ansaa os for berettigede til at spærre Storebælt men samtidig meddele Kongen, at vi maatte træde tilbage og blot vilde vente med det, til et nyt Ministerium var dannet. Helt klar var Stillingen dog ingenlunde; egentlig var der under Indtryk af det usandsynlige i Kongens Tilslutning almindelig Raadvildhed, men det var klart, at vor Holdning meget maatte afhænge af, om vi fandt Villighed til Samarbejde hos Kongen eller ikke. Lige før vi forlod Bygningen vekslede jeg i Forværelset til Marineministeriet nogle Ord med Kofoed-Hansen; han opfordrede stærkt til at trumfe mit Standpunkt igennem; jeg sva-

rede, at det hele var uafgjort, men det var svært at gennemføre det overfor de fleste Partiformænds stærke Modstand.

Vi kørte da ved Ettiden eller vel nærmere Totiden til Amalienborg. Her spiste vi først Frokost, Smørrebrød, i et Værelse ovre ved Rothes Kontor. Derefter kom vi over til Kongen; han ønskede, at vi først skulde tage en almindelig Drøftelse, uden at det havde Karakter af Statsraad. Forhandlingen begyndte med, at Zahle sagde nogle Ord om, at vi efter Forhandling med Partiførerne ansaa det for nødvendigt at nægte at opfylde det tyske Ønske, da der var en afgjort Modstand derimod; han sagde det imidlertid besynderlig absolut, aabenbart træt og ikke klar over, hvad han sagde og tilsigtede, flere Gange mod-sagde han sig selv; Kongen greb nu imidlertid ind stærkt nervøs. Han maatte ønske, at vi ikke nu drog Tyskerne over os; vi maatte svare Ja, saa fik vi Pusterum; ellers kunde Tyskerne angribe os straks, og vi kunde ikke modstaa; der var ingen Fare for Englænderne; han kendte fra sit Besøg, hvor venlig de saa paa Danmark; han kunde henvende sig til Kong Georg, nu var Englænderne langt borte, Tyskerne derimod nær ved; kom Englænderne siden, kunde de maaske blive modtaget som Befriere; det var det klogeste at svare Ja, ellers lagde Tyskerne Miner ud, satte maaske Soldater i Land, saa maatte vi søge at kaste dem bort, kunde det ikke, maatte da stille os i en Ring om dem, men det var farligt. Det var rigtigt at svare Ja, saa kunde han gaa med til, at vi ikke mobiliserede men indkaldte noget større Styrke. Disse Udtalelser fremkom efterhaanden, blandet sammen med Udtalelser af andre.

Scavenius havde under Udviklingen begyndt en Forklaring, noget mere fremstillende, argumenterende for Mineudlægningen, men mindre absolut end Zahles. Ogsaa Brandes greb nu ind, forklarende, at man i Virkeligheden var ganske enig med Kongen, vi havde kun ment det Standpunkt vanskelig at gennemføre overfor Partiformændenes Modstand; han bemærkede, at jeg helt delte hans Opfattelse og ønskede, at vi ikke skulde rette os efter Partiførerne. Nu kom imidlertid Krieger pludselig ind og meddelte, at der var Bud fra Partiformændene om, at de holdt Møde i Rigsdagen Kl. 4 og bad om, at der ingen Beslutning maatte blive truffet, før de var hørt. Kongen, der just havde sagt noget om, at nu stod vi sammen og maatte afgøre det uden Hensyn til Partiformændene, blev øjensynlig irriteret ved denne Henvendelse, og sagde noget om, at det kunde vi ikke tage Hensyn til, naar vi var enige med

ham, behøvede vi ikke at bryde os om de andre, og han kunde, som Brandes havde omtalt, godt lade være med Mobiliseringen.

Jeg greb nu ind, idet jeg sagde, at jeg var fuldstændig enig med Kongen i, at vi skulde udlægge Minerne, at dette var nødvendigt, da man neppe vilde kunne gennemføre at nøjes med en Protest, hvis Tyskerne besatte Punkter paa Sjælland og Fyen; jeg vilde være bestemt mod Mobilisering men tilraade Indkaldelse af Aargange svarende til Linien. Men hvis dette skulde føres igennem var tre Ting fornødne: at de to Øverstkommanderende tilkaldtes og fremlagde deres Opfattelse for Ministerium og Konge, at vi sendte Bud til Partiformændene og meddelte dem, hvilken Beslutning vi agtede at tage, og at vi fik Ret til at forsøge, om det var muligt at danne et Ministerium, hvori de forskellige Partier var repræsenterede; disse forskellige Ting var nødvendige for at undgaa den Panik blandt Officererne, som var en af de største Farer for Landet i denne Tid og for at hævde Stillingen overfor Partierne. Baade Kongen og de andre sluttede sig hertil.

Jeg foreslog nu, at vi skulde sende Bud efter Gørtz og Kofoed-Hansen, og at Rode og Zahle skulde tage over i Rigsdagen. Det var ved Firetiden, netop det Tidspunkt da Førerne skulde samles. Alle sluttede sig til mit Forslag. Kongen trak sig nu tilbage, medens vi ventede paa Gørtz og Kofoed-Hansen. Efter nogen Tids Forløb kom disse; Kongen gav dem en kort Forklaring og spurgte derpaa om deres Mening. Gørtz sagde først nogle ubestemte Ord og bad derpaa om, at Kofoed-Hansen først maatte udtale sig. Kofoed-Hansen gav nu samme Fremstilling af Situationen som ved tidligere Møder. Han sluttede med bestemt at tilraade Udlægningen af Minerne; dertil føjede han en Bemærkning om, at samtidig burde den indkaldte Styrke forøges. Han havde af Bemærkninger af mig forstaaet, at Mobilisering var umulig og havde nu aabenbart indrettet sig derpaa.

Gørtz udviklede nu sin Opfattelse, stadig vaklende; dog var hans Tilslutning med Hensyn til Realiteten til Kofoed-Hansen klarere end tidligere; han forklarede, at Fæstningen nu kun kunde forsvares ganske kort. Til sidst sagde han, at hvis Forstanden skulde raade, maatte han anbefale Mineudlægningen, men han kunde ikke undertrykke sine Følelser. Efter nogle faa Bemærkninger af Kongen, der angav Beslutningen: Mineudlægning, nogen Indkaldelse gik de to. Lige da de skulde ud af Døren spurgte Gørtz mig, om de saa kunde sætte Ar-

meringsarbejderne i Gang som foreslaaet. Jeg sagde Ja dertil; han spurgte, om de maatte fremme dem, og dertil sagde jeg ogsaa Ja. Jeg gik ud fra, at derved kun tænktes paa de Ting, vi før havde talt om: Pigtraad, Skyttegrave o.s.v.; siden viste det sig, at Gørtz benyttede Tilladelsen til at lade foretage en Række af de i Armeringsarbejdsplanen bestemte Rydninger af Villahaver o.s.v.

Henimod Slutningen af Gørtz' Udvikling var Zahle og Rode kommet tilbage. De meddelte nu, at Førerne, 3: Højres og Moderates Førere havde modtaget Efterretningen og bøjet sig for den. Vi holdt derpaa et kort Statsraad, hvor Resultatet af Forhandlingerne fastsloges. Jeg tog derefter tilbage til Ministeriet og gav Ulrich Besked om Indkaldelserne. Jeg sagde, at han kunde tage 7. eller 8. Aargang med, efter som han skønnede, at det vilde passe til Linieafdelingerne. Han foretrak da at tage 8. med. Ordren gik saa ud ved halv Sekstiden omtrent, saaledes at der telegraferedes til alle Bladene med Opfordring til Udsendelse af Løbesedler. Hele Dagen havde der været Mobiliseringsrygter; det fortaltes mig senere, at „Politiken“ havde haft Løbesedler om almindelig Mobilisering trykt, og at det først tilfældig i sidste Øjeblik hindredes, at de udsendtes.

Kofoed-Hansen meddelte mig siden, at han og Jöhnke i Samtalen om Formiddagen sammen med Prins Valdemar havde paavirket Kongen til at indtage det Standpunkt, han tog. Det kan ikke nægtes, at Kongens Holdning denne Dag fik megen Betydning for Resultatet. Havde hans Standpunkt været det modsatte, er det nok sandsynligt, at det var blevet Resultatet, at vi havde nægtet Mineudlægningen, og at Ministeriet derpaa var gaaet af. Partiførerne havde ogsaa under Samtalen med Zahle og Rode vist Uvilje mod Beslutningen; Tanken om Samlingsministerium var blevet drøftet. Tanken var lige som gledet tilbage, fordi de andre ikke var tilbøjelige til at dele Ansvar for den trufne Beslutning; fra Zahle eller Rode var det nævnt, at et saadant Ministerium af Hensyn til Udlandet maatte være under radikal Ledelse, hvilket Grev Frijs havde sluttet sig til, medens I. C. Christensen tog forbeholdent derpaa uden dog ligefrem at modsige det.

Under Samtalen hos Kongen havde han ytret noget om, at han kunde jo forklare Kong Georg, hvad der skete. Blandt Partiførerne var det ligeledes nævnt, at det var rigtigt at gøre noget overfor England. Scavenius havde efter Statsraadet Forhandling med Rantzau, hvem han meddelte, at Mineudlægningen vilde finde Sted. Rantzau

viste megen Tilfredshed. Desuden meddeltes det efter mit Forslag til de andre interesserede Stater: Frankrig, England, Rusland, Sverige og Norge. Zahle, Rode, Scavenius og jeg samledes ved 6 Tiden i Udenrigsministeriet for at redigere den offentlige Meddelelse m. m. Rode gjorde en Bemærkning om det rigtige i at fremhæve Forbindelsen mellem Landsdelene som et Motiv til Udlægningen; vi tog da det med og gav det en ret fremtrædende Plads. Desuden formede vi et Telegram, som Kongen kunde sende til Kong Georg af England. Det gik ud paa, at Forholdene bevirkede, at Danmark for at bevare sin Neutralitet og sikre Forbindelsen mellem Landsdelene maatte lægge Miner ud, og sluttede med en Vending om, at Kong Georg, der kendte Kongens Sindelag for ham, vilde forstaa Nødvendigheden deraf.

[Erindringerne:] Stemningen i København og videre ud i Landet var den 5. August præget af den yderste Uro. Møderne af Ministre, militære Embedsmænd og Politikere og Forhandlingerne med Kongen gik ikke ubemærkede af, og snart spredtes en Rigdom af Rygter. Det hed almindeligt, at der var stillet et tysk Ultimatum; saaledes opfattede jo mange af dem, der deltog i Forhandlingerne, den tyske Forespørgsel, og dette Indtryk trængte hurtigt ud. I en første Meddelelse fra Ritzau om Indkaldelserne var nok „anden til ottende Aargang“ blevet „anden til attende Aargang“; det blev dog hurtig rettet.

Rygtet vilde vide, at der havde været stærke Sammenstød mellem Kongen og Ministrene, og at Kongen i Vrede havde stødt sin Sabel haardt i Gulvet. Det er muligt, at han har gjort det, og at det kan være hørt udenfor. Men det er i hvert Fald ikke sket paa en saadan Maade, at vi, der deltog i Mødet, har lagt Mærke til det. Der var ingen Uoverensstemmelse mellem Kongen og Ministrene. Kun een Gang viste Kongen megen Utaalmodighed og Misnøje. Det var, da Meddelelsen kom om, at Oppositionsførerne samledes i Rigsdagen og ønskede, at Beslutning skulde vente, til de igen var hørt. Ogsaa om Uenighed i Ministeriet vidste man snart at fortælle. Udgangspunktet derfor var den omtalte Forskel i Vurderingen af Mulighederne for at føre vor Opfattelse igennem.

[Optegnelser:] Den næste Dag om Torsdagen [den 6. August] havde vi da Møderne i Rigsdagen [om ekstraordinær bevilling til militære foranstaltninger, om udførselsforbud, prisregulering m. m.]. Stemnin-

gen var i en vis Forstand roligere end forrige Gang. Der mærkedes i moderate Kredse adskillig Uvilje, ikke mindst Stemning mod Mineudlægningerne. Jeg vekslede nogle Ord med Neergaard enten den Dag eller den følgende om Muligheden for det samlede Ministerium. Han sagde, at nu lod det sig ikke drøfte de nærmeste Dage, da man havde valgt en modsat Politik ved Udlægningen. Der var nogen Tilbøjelighed til at faa Forslaget om den ekstraordinære Bevilling i Udvalg, men Zahle og jeg fik Christensen og de andre med til at gøre den færdig straks, mod at der skulde gives Oplysninger til det Udvalg som nedsattes om Prisreguleringen.

Medens vi var oppe i Landstinget om Torsdagen til Forhandlingen der, kom Scavenius med en Henvendelse fra Rantzau. Han havde faaet Ordre til at spørge, hvorledes Minespærringen blev, om den var effektiv, om Danmark vilde give Tyskland Besked, hvis den angrebes, om en tysk Torpedobaad, der var i Kattegat, kunde komme hjem gennem Sundet eller Lillebælt. Herluf Zahle havde været i Marineministeriet og forhandlet med Kofoed-Hansen. Denne havde taget det lidt besværligt, stillet et mindre heldigt Svar op paa nogle Punkter. Jeg sagde straks, at det forekom mig ikke saa svært at svare. Vi enedes om samme Dag kun at svare paa Spørgsmaalet om Torpedobaaden, der var lige til, da begge de to Veje var aabne.

Jeg talte siden med Jöhnke, og Dagen efter havde Scavenius og jeg en Samtale med Kofoed-Hansen derom. Vi enedes da let om Svaret i Overensstemmelse med mit Forslag, der gik ud paa, at vi kortelig skulde sige, hvor Minerne laa, i Overensstemmelse med den officielle Bekendtgørelse, tilføje at Spærringen var effektiv, at der vilde blive Gennemsejling for Handelsskibe, at vi, hvis nogen Magt krænkede Neutraliteten ved at trænge ind paa det afspærrede Omraade, straks vilde give de andre Magter Besked derom. Det var først om Fredagen, vi formulerede dette Svar, der modtoges med stor Tilfredshed af Rantzau.

Det var vistnok Torsdag Aften, vi var samlede i Udenrigsministeriet. Ind imellem alle de andre Vanskeligheder diskuteredes Grundlovs-sagens Vanskeligheder. I Partimødet havde der været stor Strid, idet Georgeister og Husmænd havde været forbitrede over Forslagene om, at der skulde særlige Regler for Skat paa fast Ejendom. Berthelsen havde været i ivrig Bevægelse, og der var stor Agitation i Partiet. Næste Dag skulde der være Møde om det igen. Vi fik Povlsen tilkaldt

og talte en Del med ham; jeg foreslog, at de skulde se at faa drejet Bestemmelsen saaledes, at det blev naar $\frac{1}{3}$ forlangte det, at der skulde være nye Valg. Han skulde saa om Aftenen tale med Niels Frederiksen. Vi sad ret længe sammen deroppe den Aften og drøftede Sagerne frem og tilbage under adskillig Bekymring.

Det var vistnok samme Eftermiddag, Borgbjerg og Stauning var hos Zahle i Justitsministeriet. Jeg var lidt derinde. De udtalte deres store Glæde over den trufne Beslutning, ligesom de var yderst ivrige for at bevare Ministeriet uændret. De sagde, at der blandt Socialdemokraterne var fuld Enighed om, at ingen af dem vilde gaa ind i et Ministerium. I øvrig var de ivrige for, at Grundlovssagen skulde fremmes, og vi enedes om, at Zahle i en kommende Konference med Udvalget skulde anbefale dette.

I Partimødet om Formiddagen havde der været nogen Misfornøjelse med, at de andre Partier Dagen før havde faaet Meddelelser. Det viste sig, at Sigvald Olsen havde givet et temmelig langt Referat af Forhandlingerne i Formandsmødet. I. C. Christensen havde, dog vist først om Torsdagen gjort lige saa. Vore var da krænkede over, at de ikke vidste lige saa meget. Vi forklarede dem Vanskeligheden ved at give Besked under Forhandlingen, og sagde meget stærkt, at det var utilladeligt, at de andre havde snakket, da det udtrykkelig var paalagt dem at lade være.

Fredag [den 7. August] talte vi en Del sammen om Stillingen uden Afgørelser af Betydning. Vi aftalte og formulerede Svaret til Rantzau i Tilslutning til mine Forslag. Hen paa Eftermiddagen telefonerede Scavenius til Zahle og bad om Ministermøde for at meddele en vigtig og betydningsfuld Efterretning. Det viste sig, at det var et Telegram fra Kong Georg, som han havde faaet sendt fra Kongen med et Brev fra denne. Telegrammet gik ud paa, at Kong Georg tilfulde forstod Danmarks uhyre vanskelige Stilling og anerkendte dets Optræden. Den engelske Gesandt Lowther havde tidligere ved Modtagelsen af Meddelelsen om Minerne sagt, at han fandt, at dette var et meget fornuftigt Skridt af Danmark.

Under Landstingsmødet enten Torsdag eller Fredag vekslede jeg nogle Ord med Grev Frijs. Han spurgte her, om Gørtz ikke kunde afskediges. Han selv viste et temmelig krigerisk Sindelag. Det vilde blive en større Kamptid, forklarede han, Danmark kom ogsaa med,

saa kom det an paa at kæmpe for Fremtidens Skyld, hvormeget der blev ofret spillede ingen Rolle.

Om Lørdagen den 8. [August] havde Brandes om Formiddagen efter Kongens Ønske en Samtale med ham. Brandes angreb her stærkt I. C. Christensen, erklærede ethvert Samarbejde med ham for umuligt. Der forelaa den Dag Erklæringer om Tysklands Tilfredshed med vort Svar vistnok baade fra Rantzau og gennem Moltke, deri ogsaa Erklæring om, at Tyskland vil respektere Danmarks Neutralitet. Den sidste telegraferede enten den Dag eller en af de følgende over Fredericia en Erklæring af Jagow om, at Tyskland anerkendte Danmarks Holdning samt Meddelelse om den tyske Mineudlægning i Langelandsbæltet. Efter Bredde- og Længdegradsangivelserne syntes de ret nær den danske Kyst. Man spurgte, om Danmark vilde overtage Bevogtningen, om vi ønskede Gennemsejling. Vi besluttede at nøjes med at svare, at vi ikke kunde inlade os paa at bevogte tyske Miner, og udtale vor Tilfredshed med Løftet om at respektere Neutraliteten. Samme Dag fik vi fra den danske Gesandt i London Telegram om, at Greys Sekretær havde sagt ham, at man anerkendte Danmarks Holdning, at man meget vel forstod Danmarks meget vanskelige Stilling og netop derfor intet Spørgsmaal havde rettet til Danmark.

[Erindringerne:] I senere Tilfælde, hvor der fremkom Ting, som tydede paa tyske Miner paa dansk Territorium, fastholdt Tyskerne stadig, at det maatte være løsrevne Miner. Da Forholdet undersøgtes ved Vaabenstilstandens Indtræden i 1918, fandtes der ikke paa dansk Omraade nogen tysk Spærring, men kun nogle faa Miner.

Det hele Spørgsmaal om Bælternes Spærring fik i Krigens Løb ringe praktisk Betydning. Ejendommeligt var det, at Tyskerne endnu talte om, at Danmark havde Nøglen til Østersøen, skønt dette saa lidet svarede til de magtmæssige Forhold. Men politisk fik Mineudlægningen den 5. August og Beslutningen om ikke at mobilisere den Betydning, at de afholdt Tyskland fra at foretage Skridt, der vilde have draget Danmark ind i Krigens.

Indre og ydre Vanskeligheder August-Oktober 1914.

Forholdene i Sikringsstyrken

[Optegnelser:] Søndag den 9. August havde jeg som sædvanlig Møde med Officererne. Kort efter dette, medens jeg endnu var i Ministeriet, telefonerede Kongen og spurgte, om jeg vilde komme ud til ham paa Sorgenfri sammen med Ulrich, Gørtz og Palle Berthelsen. En Armébefaling om Udsendelsen til Halskov og Knudshoved havde gjort Indtryk paa ham som nervøs. Han vilde derfor gerne tale med Generalerne i min Nærværelse. Scavenius havde i Forvejen Aftale med ham om at komme derud. Han forklarede ham, hvad der forelaa udenrigspolitisk. Jeg var da paa Sorgenfri ved Tolvtiden eller saa. Kongen begyndte med at sige, at det havde rørt ham meget, at hans Kammerater i Hæren havde tænkt, at han selv kunde tage Kommandodetelsen, hvilket Forsvarsministeren havde meddelt ham. (Det var aabenbart noget, han paa en besynderlig Maade havde faaet ud af, at jeg havde meddelt ham, at Gørtz havde talt om direkte Henvendelse til ham, og at jeg havde sagt, at det kunde han ikke gøre.)

Kongen udviklede nu, at han ikke kunde saadan tage Del i det; han havde jo saa meget andet. Derefter forklarede han med stor Iver, at d'Hrr. kunde være fuldt forvissede om, at han havde den største Tillid til Forsvarsministeren. Saa udviklede han, at Befalingen om Afsendelsen til Knudshoved og Halskov var uheldig, idet der stod, at det var efter Regeringens Bestemmelse; det saa ud, som om man vilde fralægge sig Ansvaret. Gørtz forklarede, at det var slet ikke Hensigten. Kongen udviklede saa videre, at man var gaaet altfor nervøst frem med Rydningerne. Nu maatte man tage det hele roligere. Der veksledes iøvrig nogle faa Bemærkninger uden større Betydning, altsammen i samme Retning, idet Kongen aabenbart var meget ivrig for at bringe Generalerne nogenlunde til Ro.

Om Mandagen den 10. [August] syntes det, at Gørtz og Palle Berthelsen snarest var gnavne over Kongens Udtalelser; de var ret fordringsfulde med Hensyn til forskellige foreliggende Enkeltheder, som jeg dog ikke husker.

I de følgende Dage skete intet af særlig Betydning. Om Onsdagen den 12. [August] var jeg oppe hos Kongen for at give lidt Besked, men der foregik intet paafaldende. Samme Dag udviklede Kofoed-Hansen for mig, hvor vigtigt det var, at Ministeriet blev siddende uforandret. Han forklarede mig nu om sin Indflydelse paa Prins Valdemar og derigennem paa Kongen, spurgte, om jeg havde noget imod, at han benyttede den, naar Lejlighed bødes. Jeg sagde, at det var der intet i Vejen for. Han, der oprindeligt stadig udviklede, at vi maatte vælge: Tyskland eller England og da anbefalede Tyskland, var nu efterhaanden, i nogen Grad under Paavirkning af Jøhnke, naaet til, at vi maatte have Mulighed for at holde os nogenlunde udenfor. Kom Englænderne, mente han nu, at vi kunde lade vore Skibe affyre nogle Skud (han har dog vist lagt ret meget deri; Bem. 1. Maj 1921), meddele Neutralitetskrænkelsen til Tyskland og trække sig tilbage til Smaalands havet. En Dag noget senere, da jeg talte med ham, havde han i Mellemtiden talt med Prins Valdemar; han var da noget forskrækket over, at denne i Virkeligheden saa stærkt havde sin Sympati paa engelsk Side, skønt han havde tilraadet Mineudlægningen; han frygtede nu meget Indflydelse paa Kongen i den Retning.

Fredag den 14. August var der Rigsdag. Stemningen var ret rolig i vort Parti, men meget hadefuld blandt Christensens Tilhængere. Der var den Dag stor Bevægelse i Anledning af en Artikel i „Ekstrabladet“ om Officererne. Nogle af de andre Blade havde klaget til Udenrigsministeriets Pressebureau; Scavenius var stærkt bevæget, Zahle ligeledes; efter Mødet talte vi sammen om det i Rigsdagen: Brandes, Zahle, Scavenius, Rode og jeg. Brandes og jeg var ikke tilbøjelige til særlig kraftig Fremgangsmaade, de andre var det derimod, Zahle og Scavenius især; de ønskede egentlig Sagsanlæg. Det aftaltes, at jeg skulde tage ud og tale med Oskar Johansen med det Formaal at faa ham [?: Frejlif Olsen] i al Fald foreløbig fjernet paa Ferie eller lign., helst helt.

Lidt før jeg skulde af Sted kom Zahle hjem til mig, mærkelig stærkt ophidset; „Ekstrabladet“ havde haft endnu en Artikel, Schrøder havde foreslaaet Sagsanlæg. Jeg var stadig mod dette og søgte at berolige ham men uden synderlig Held. Jeg tog da ud til Johansen. Han var meget velvillig, og han forstod ganske Vanskelighederne ved at have Frejlif Olsen som Redaktør under saadanne Forhold. Efter at vi havde talt ret længe sammen derom, tog jeg med Johansen ind til Brandes;

her kom Zahle og Rode til ude fra Heilbuth. Diskussionen var lidt vanskelig paa Grund af Johansens og Rode-Zahles gensidige Uvilje. Den løb ud i, at der ikke skulde anlægges Sag, at vi skulde meddele, at Justitsministeren havde rettet Henstillinger til forskellige Blade, og at Johansen skulde sikre sig, at Frejlif Olsen holdt inde med sine Artikler og forsøge at faa ham fjernet. Paa Vejen ud til Brandes talte Johansen adskillig om det uheldige i, at Heilbuth var knyttet til Landmandsbanken.

De følgende Dage var der intet særligt ud over de daglige Besværligheder og Vanskeligheder med Militærforanstaltningerne.

Tirsdag den 18. [August] behandlede Moratorieloven i Folketinget. Der var megen Modstand fra Venstres Side, navnlig en særdeles hadefuldt Opposition fra I. C. Christensens Tilhængere. Vi havde dog til lige det Indtryk, at Neergaard og hans Venner var noget mere med de andre end tidligere. Om Onsdagen d. 19. behandlede Forretningsordenen, Moratorieloven var til 1. Behandling i Landstinget om Tirsdagen, hvor der viste sig samme Vrangvilje fra „Vestres“ Side.

En af disse Dage, vistnok om Tirsdagen, spurgte Brandes mig, da vi gik fra Rigsdagen, om jeg havde set Moltkes Telegram; jeg vidste først ikke, hvad det var; det viste sig da, at det var et Telegram, der gik ud paa, at Tyskerne beherskede Farvandet ved Esbjerg, og at det følgelig var farligt at sende Varer til England der. Telegrammet var lidt uklart, men Scavenius havde straks besvaret det med Forespørgsel om Meningen og en meget kraftig Fremhævelse af, at det var nødvendigt, at Danmark bevarede sin Handelsforbindelse til begge Sider.

Enten samme Aften eller maaske snarere den følgende, havde vi en Sammenkomst hos Brandes. Brandes var her meget pessimistisk. Han mente, at det var Indledningen til Fordring om, at vi skulde afbryde Eksporten; om en halv Snes Dage naaede vi dertil, sagde han. Scavenius mente omvendt, at det lod sig let klare foreløbig. Det viste sig i de følgende Dage at være Tilfældet. Rantzau stillede sig helt forstaaende overfor vor Holdning, og fra Moltke kom der Telegram om, at den tyske Regering havde givet Marinen Ordre til ikke at forulempe danske Skibe, der gik til England; man forbeholdt sig dog, at Tyskland havde Ret dertil. Ogsaa med England forhandlede af og til om Handelsforholdet; navnlig krævede England som Betingelse for, at der udførtes Kul hertil, at de ikke gik videre; vi svarede, at der var Udførselsforbud, og at det ikke vilde blive hævet.

Onsdag den 19. August var Moratorieloven til 2. Behandling i Landstinget. Om Formiddagen havde Zahle været til Møde med Udvalget. Da han ikke kunde blive enig med det telefonerede han om Ministermøde. Det var saa sent, at hverken Rode eller jeg naaede der-til. Jeg kom en halv Timestid derefter. Da jeg kom mødte jeg Keiser-Nielsen og Kr. Pedersen, der fortalte, at nu havde de besluttet at gøre Sagen til Kabinetsspørgsmaal. Jeg traf derpaa Brandes og Zahle, der gik ud fra det samme. Det var nødvendigt at tvinge dem til at give efter for at sætte sig i Respekt, sagde de; det hele var en Aktion fra Christensens Side. Jeg sagde, at vi ikke saa hurtig kunde tage saa afgørende Beslutninger, og at jeg fandt Sagen altfor lille til Kabinetsspørgsmaal. De talte om, at det var en god Lejlighed til at gaa. Jeg sagde, at det syntes mig, at det ikke vilde virke meget imponerende at gaa derpaa, naar vi havde gaaet til store Indkaldelser med den Begrundelse, at vor Forbliven var nødvendig af udenrigspolitiske Hensyn.

I Rigsdagen traf vi Rode. Han var helt imod at benytte Sagen som Kabinetsspørgsmaal. Han holdt paa, at vi skulde lade Loven hvile uigennemført, til de gav efter, og lægge Ansvarret paa Landstinget; jeg var mest tilbøjelig til at finde en Mellemløst, da selve Spørgsmaalet syntes af underordnet Betydning. Stemningen var i Dagens Løb ret ophidset i Rigsdagen. Der taltes saa smaat om Ministerkrise. Da Modstanden ved eneste Behandling i Landstinget viste sig saa meget svagere, havde dog ogsaa Brandes og Zahle det Indtryk, at det ikke kunde gøres til et afgørende Spørgsmaal, og efter Mødet fik Zahle gennem nogle korte Forhandlinger om Enkeltheder med Goos og Godskesen den Opfattelse, at en Forstaaelse ret let kunde naas. Det skete jo ogsaa den følgende Formiddag i Fællesudvalget.

Mandag den 24. [August] var der som senere oplyst gennem Slen-gerik forskellige Samtaler i Rigsdagen mellem Hammerich, Piper og I. C. Christensen. Næste Dag var Grev Frijs tilkaldt, men da var Christensen neppe med. Brandes telefonerede den Dag, Tirsdag den 25. [August] til mig, om jeg kunde komme over til ham, da Grev Frijs var hos ham og gerne vilde have Svar paa nogle Spørgsmaal. Jeg gik da derover, og Grev Frijs forklarede nu, at Hammerich og Holger Petersen havde rejst Spørgsmaal om nogle Rydninger og Anvendelse af noget Cement til nogle af Feltværkerne; han vidste ikke rigtig, hvad det var, det drejede sig om. Jeg forklarede da, at Rydnin-

gen var vi netop blevet enige om med Officererne, og at jeg ikke vidste noget om Cementen; ingen havde nævnet den for mig.

Han slog sig til Ro og sagde, at han skulde meddele det. Han fortalte desuden, at I. C. Christensen overfor nogle Højremænd (antagelig Hammerich-Piper) havde sagt, at det store Ministerium (af alle Partier) kunde der jo nu ikke være Tale om; det der kunde tænkes, var et Ministerium af Højre og Venstre, der kunde gennemføre Grundloven og Militærforanstaltninger. Det syntes dog snarest en Bemærkning af halvt tilfældig Art. Grev Frijs tillagde den ikke nogensomhelst Betydning. Efter Slengeriks Meddelelse havde Piper afvist Christensens Bestræbelser. Rydningen ved Fortunen havde vi den Gang forhandlet om en Ugestid. Jeg havde været derude med Kr. Pedersen, Statsskovsdirektøren og en Skovrider. Skovvæsnets Talsmænd viste sig imidlertid uinteresserede med Hensyn til dette Stykke Skov, saa jeg fik ikke dør noget Argument til at gøre Modstand. Det var ret værdiløs Skov sagde de.

Onsdag den 26. [August] havde jeg større Forhandlinger med Officererne i Anledning af Kaptajn Juhls Udtalelser om, at det fortaltes, at 30 000 Danske skulde til Jylland for at gaa ned i Sønderjylland sammen med Englænderne. Jeg sagde, at et Forbud mod at udsprede Rygter nu var nødvendigt; det diskuteredes frem og tilbage, om det skulde udstedes af Ministeriet eller af Overkommandoerne. Kofoed-Hansen var meget ivrig for, at det skulde være disse, for at det ikke skulde fremkalde Forbitrelse mod Ministeriet. Berthelsen var mod dette, Ulrich egentlig ogsaa, medens Gørtz var mere tilbøjelig, vistnok nærmest for at hævde sin Værdighed. Det endte med, at Overkommandoerne skulde udstede Forbudet, medens jeg selv formulerede det. Om Aftenen var Zahle, Rode og jeg hos Brandes. Vi diskuterede mest Christensens Planer, som vi dog antog for ret uskadelige.

Torsdag den 27. [August] var Rode, Zahle og jeg om Aftenen ude hos Heilbuth. Medens vi var dør telefonerede Krieger, at der havde været en Mand paa Sorgenfri for at søge Audiens hos Kongen. Han havde forklaret, at han havde set et Brev fra en Venstremand, der anbefalede et nationalt Ministerium med Forlig om Grundlov og Militærvæsen. Vedkommende (Pastor Nordentoft) var dog ikke kommet ind, og Kongen havde overdraget Krieger at undersøge Sagen. Zahle svarede, at han antog, at dette var en Bevægelse af Christensen, der nu var opgivet som haabløs.

Da jeg kom hjem telefonerede Krieger, om jeg vilde komme til Kongen næste Formiddag. Vi havde talt ude hos Heilbuth om en lille Artikel af Rode i Anledning af Christensens Bevægelse, men da Rode senere paa Aftenen læste den op for mig, enedes vi om at opgive det foreløbig.

Fredag den 28. [August] var jeg hos Kongen. Der var intet af Betydning. Kongen havde de foregaaende Dage været rundt i Fæstnings-terrainet og havde nu et og andet at sige om, hvor han havde fundet noget uheldigt, ogsaa om Anvendelse af Cement til nogle af Anlæggene sagde han noget uden ret at vide, hvad det skulde være til; det hele syntes Ting, tilfældige Officerer havde talt med ham om paa Turene.

Om Formiddagen havde vi et Ministermøde, hvor jeg kortelig nævnedes dette. Derefter samledes imidlertid Brandes, Zahle, Rode og jeg i Finansministeriet. Brandes havde talt med Krieger. Han havde oplyst, at det var Nordentoft, der havde været paa Sorgenfri. Krieger havde ikke tillagt Forsøget stor Betydning, da Kongen ingen Interesse havde i saa Henseende nu. Brandes havde desuden faaet et Brev fra Oberst Lütken, hvori denne udviklede, at det var fornødent at faa et Ministerium I. C. Christensen; Brandes og Rode kunde da indtræde deri. Han fremhævede sit eget Kendskab til Tyskernes Planer og skrev ret affejende om Scavenius. Han forklarede, at han kendte I. C. Christensens Tanker, og at Kongen kunde vindes for Planen. Brandes var stærkt krænket over denne Adfærd. Han havde skrevet Kladder til et skarpt afvisende Svar men tænkte sig tillige den Mulighed at henvende sig til Kongen derom for at stemple Lütken overfor ham. Vi enedes om Svaret; deri sagde Brandes meget bestemt, at der ikke kunde være Tale om et Ministerium Christensen sammensat af de forskellige Partier, og at et Ministerium Christensen af Højre og Moderate ikke vilde have Flertal i Folketinget, ligesom det udadtil vilde være farligt. Derimod aftalte vi, at Brandes foreløbig skulde vente med en Henvendelse til Kongen for at se, om der blev Grund dertil. Til Krieger havde Brandes fortalt om Lütkens Brev.

Lørdag den 29. [August] oplystes det, at Kongen nu havde nægtet at modtage Nordentoft. Denne havde da sendt ham en skriftlig Udvikling af Planerne; Rosendal, der er i Forbindelse med Christensen, havde ogsaa været med i disse Bevægelser.

De følgende to Dage var der intet af Betydning. Lütken svarede

Brandes med nogle almindelige Beklagelser; han skrev nu, at Christensen ikke havde kendt hans Henvendelse.

Tirsdag den 1. September diskuterede vi i Ministeriet et Forslag fra Overkommandoen, hvorefter den skulde have Lov til at anvende Cement til nogle Opholdsrum og nogle Rum til Opstilling af Lyskastere, dels i Dyrehaven, dels andre Steder. Ønsket var fremsat om Lørdagen og lidt nærmere udført om Mandagen, og jeg havde talt med Brandes, Zahle og Rode om det. Vi havde været tilbøjelige dertil, naar det skete paa rimelig Maade, inden for rimelige Grænser. Kr. Pedersen var ret stærkt for, Keiser-Nielsen bekymret, Hassing Jørgensen og Scavenius uvillige. Vi standsede ved, at Zahle skulde tage med ud og se paa de Steder, der var Tale om, samt Anlæg, der noget lignede det.

Onsdag den 2. [September] meddelte jeg det i det sædvanlige Morgenmøde. Jeg spurgte, om de havde andre Ting paa Sinde, der kunde volde Vanskeligheder. Gørtz svarede, at de fra Ingeniørgeneralen havde faaet et Forslag til Lov, der skulde bemyndige til Rydninger paa privat Grund i Københavns Omegn. Jeg svarede straks, at det kunde der aldeles ikke være Tale om. Alle Trærydninger af Betydning var jo sket. Skulde enkelte Ting komme til, maatte det ske ved Aftale med Ejerne og forelægges mig. Rydninger af Huse kunde dog ikke ske, naar der ikke var Krig. Jeg vilde ikke forelægge Forslaget, og selv om jeg vilde, vilde det sikkert blive forkastet. Gørtz svarede ikke noget videre, og Sagen synes derefter opgivet.

Der var i disse Dage af og til Rygter om, at der laa Miner tæt ved Langeland, Skibe afvistes ved den tyske Spærring o. s. v. Dette gav Anledning til, at Scavenius efter Forhandling med Jøhnke og mig stærkt fremhævede overfor Rantzau, at det var af stor Betydning, at der ikke var Miner paa dansk Territorium. Det førte til, at Rantzau afgav en Art Erklæring om, at saadanne ikke fandtes, og at Tyskerne sprængte en Del Miner bort, der antagelig havde været indenfor Grænsen.

Torsdag den 3. [September] var jeg sammen med Zahle, Palle Berthelsen, Direktør Ulrich, General Ulrich og siden General Gørtz ude for at se de Steder, hvor der var Tale om at anvende Cement. Vi saa to Anlæg fra Klaus Berntsens Tid, udført for de 1½ Million, det ene et Maskinanlæg, det andet til Skyts paa Holger Petersens Grund. Ved en Samtale mellem Zahle og Gørtz viste det sig, at Overkommandoen

var rede til i sin Indstilling at udtale, at de paagældende Værker kun var Led i Feltnælæggene og forudsattes fjernede med disse.

Om Aftenen bragte „Berlingske Tidende“ I. C. Christensens Artikel fra „Tiden“ om national Samling med Forlig om Grundlov og Militærvæsen med nyt Ministerium. Zahle telefonerede til mig, at det var aftalt, at vi skulde samles hos Brandes for at diskutere den. Jeg kom til Brandes lidt før de andre og sagde straks, at jeg syntes det rigtige vilde være kort at skrive i „Politiken“, at Christensens Forslag var helt meningsløse, om Grundloven var det naturligvis godt at samles, men Højre vilde øjensynlig ikke, Forsvarssagen kunde umulig sættes paa Dagsordenen til Forlig nu, det vilde volde Strid i Stedet for Samling, og det var nødvendigt at afvente Resultaterne. Brandes sluttede sig straks dertil, og det samme gjaldt Zahle og Rode, da de kom. Rode paatog sig at skrive noget i den Retning. Vi var enige om, at Christensens Artikel og Aktion i Øjeblikket var af ringe Betydning og snarest vilde skade ham selv.

Fredag den 4. [September] om Formiddagen kom Neergaard til Rode for at sige ham, at Partiet aldeles ikke havde Del i Christensens Optræden, han var yderst forbitret over denne; hans Indtryk var øjensynlig, at Christensen efterhaanden ganske mistede Ligevægten; han fremhævede som Grund dels hans Forbavselse over det Slag, der ramte ham ved Albertiaffæren, dels det, at han aldrig talte fortrolig om Politik med nogen, der i mindste Maade kunde virke tilbageholdende paa ham.

Paa Vejen fra Rode traf Neergaard Brandes og fulgte ham ind. De havde en længere Samtale. Brandes nævnte for ham Lützens Henvendelse; han fandt denne yderst forargelig, var øjensynlig ogsaa forbitret over, at Christensen saaledes manøvrerede paa egen Haand. Han sagde, at ikke blot Lütken, men ogsaa Kauffmann stadig var i nøje Forbindelse med I. C. Christensen. Brandes talte med ham om Nødvendigheden af at bryde med Christensen; Neergaard gjorde kun Indvendinger ud fra Tvivl om, hvor mange han kunde faa med; han sagde, at Christensen ogsaa vilde være umulig som Chef for et Venstreministerium. Han oplyste, at Berntsen ved Ministeriets Dannelselse havde opfordret ham til at træde ind; Christensen havde da svaret, at der var jo ingen Opgave, der krævede hans Indgriben; senere, da Grundlovsforslagene forelagdes havde han derimod ønsket at indtræde, men da havde man ikke bekvæmmet sig dertil. Neergaard frygtede

stadig, at Danmark vilde blive inddraget i Krigen om et halvt Aar eller saa; han ventede, at Kampene vilde blive meget langvarige.

Der var samme Dag efter Triers Sammenkaldelse Møde af Parti-formænd af Grundlovsparterne, Klaus Berntsen og Zahle. Zahle talte i Forvejen med Stauning og Borbjerg. Stauning havde Torsdag Aften ringet til Zahle, medens vi var hos Brandes. Han sagde da, at det for-taltes, at der var Forhandlinger mellem Venstre og Højre og spurgte: „De er vel ikke med deri“, hvortil Zahle svarede: „Nej, selvfølgelig, og De er det vel heller ikke?“, hvortil Stauning ogsaa svarede Nej. Fredag Formiddag aftaltes det mellem Zahle og Stauning, at denne i Mødet skulde spørge I. C. Christensen, hvad det var, han tænkte paa ved Forlig om Militærvæsenet. Det gjorde han, og I. C. Chri-stensen svarede, at han naturligvis ikke tænkte paa en ny Forsvars-ordning, men der kunde være forskellige Ting at gøre, der skulde Tæpper til Soldaterne, der skulde vel ogsaa ryddes noget mere; da man spurgte, hvad han tænkte paa i saa Henseende, nævnede han „Sølyst“s Have. Det hele gjorde et ganske forvirret Indtryk.

Med Hensyn til Grundloven udtalte Klaus Berntsen sig skarpt imod Christensens nye Forsøg paa Forholdstalsvalg i Amtskredse. Alle enedes om, at man skulde forhandle Grundlovssagen med Partierne ud fra den Forudsætning, at der fra Udvalget fremkom en Udtalelse, som fastslog Grundlovsparternes Enighed om at fastholde Forslaget fra forrige Samling, hvis der ikke blev Enighed om andet. Baade dette Møde og Neergaards Henvendelse viste, at I. C. Christensens sidste Aktion atter havde forbitret Neergaard og Berntsen og nærmet dem til os, medens der under Forhandlingen om Moratorieloven snarest havde været en Bevægelse i modsat Retning. Nogen Betydning havde det vist, at Neergaard kom ind i Assuranceforhandlingerne.

Lørdag og Søndag [den 5. og 6. September] var der intet af særlig Interesse. Der var i denne Tid af og til Forhandlinger af rent lejlig-hedsvis Karakter om Indførsel eller Udførsel af det ene eller andet til eller fra Tyskland, England, Rusland; vi hævdede meget stærkt, at vi nødvendig maatte handle til begge Sider, og fik i det hele dette anerkendt. Da et Skib var opbragt af Tyskerne og ført til Hamborg, ret tidlig under Krigen, udleveredes det igen, og kort efter afgaves fra tysk Side en Erklæring om, at man vel følte sig berettiget til at tage Skibe med Levnedsmidler til England, men foreløbig ikke vilde tage danske Skibe dertil. Vi advarede ved forskellig Lejlighed Rederne

mod at sejle fra Esbjerg paa Grund af Minefaren og de Farer, som det medførte, at dette Farvand laa paa Grænsen af de to Flaaders Magtomraade. Vi besluttede om Fredagen eller Lørdagen at gaa ind paa Cementanlæggene, og om Mandagen gaves Tilladelsen.

Mandag den 7. September var vi efter Statsraad til Middag paa Sorgenfri. Det viste sig her, at Kongens Stemning nu ganske var paa fransk-engelsk Side; til Brandes sagde han nogle Ord om, at vi paa det rette Tidspunkt burde gaa over til de Allierede, „det skal vi to ordne i Fællesskab.“ Brandes svarede, at deri var han ganske uenig, en Bemærkning, som modtoges med stor Kølighed. I øvrig var der intet paafaldende.

Noget efter at jeg var kommet hjem om Aftenen, telefonerede Scavenius meget ophidset i Anledning af, at nogle taabelige Officerer havde anholdt og tilbageholdt den østrigske Gesandt i et Par Timer. Vi aftalte, at Scavenius næste Morgen skulde komme til et Møde med Palle Berthelsen, Gørtz og Ulrich i den Anledning. Jeg fik fat i Berthelsen, som undskyldte Fejlene saa godt han kunde.

Tirsdag den 8. [September] var Scavenius i Mødet om Morgenens overordenlig voldsom mod Berthelsen, der aabenbart var stærkt fornærmet. Jeg dæmpede det efter Evne. Scavenius foreslog, at Gørtz skulde give Undskyldning, og det aftaltes. Jeg spurgte Berthelsen, om han ikke nærede Betænkelighed ved at have en saa fantastisk anlagt Mand som Kaptajn With i Spidsen for Efterretningsvæsenet, men han roste ham paa det stærkeste.

Vi havde derefter Partimøde. Her gjorde jeg rede for de forskellige militære Forhold. Foruden om Soldaternes Forplejning, Indkvartering, Behandling o. s. v., talte jeg om Cementanlæggene, idet jeg meddelte Henvendelsen og Svaret. Det vakte saa godt som ingen Diskussion. Mads Larsen bemærkede, at det gjaldt om, at det ikke kunde fremstilles, som om vi stoppede Hullet i Nordfronten. Jeg svarede, at jeg antog, at det maatte være tilstrækkelig Garanti derimod, at Værkerne efter selve Indstillingen forudsattes fjernede sammen med de andre feltmæssige Anlæg. Om mulige Hjemsendelser sagde jeg, at naturligvis maatte der være en Styrke inde, da vi havde den store Fæstning, maatte den være forholdsvis stor, det stemmede i og for sig med vor almindelige Opfattelse. Derimod var det en Skønssag, om det skulde være lidt mere eller lidt mindre. Jeg overvejede Indskrænkninger eller Lempelser, men det kom an paa at foretage Ændringerne saaledes,

at de ikke fremkaldte Strid, benyttedes af Christensen, medførte en militærpolitisk og udenrigspolitisk Situation, der kunde volde stor Skade udadtil. Dette Synspunkt anerkendtes af alle, mødte ingen Modsigelse.

Med Hensyn til den meget omtalte „Revision“ sagde jeg, at den laa jo slet ikke for nu; ingen kunde vide, hvilke Erfaringer Krigen vilde bringe; foreløbig var der sket en Ting, som føltes som et Vidnesbyrd om, at vi havde haft Uret; det var selve det, at der var kommet en Stormagtskrig; vi havde ganske vist aldrig nægtet Muligheden deraf, men dog erklæret det for usandsynligt; vi stod for Bevidstheden som dem, der ikke troede paa Krig og i den Henseende havde faaet Uret. Men til Gengæld stemmede den Erfaring, der hidtil var gjort i Krigen med vor Opfattelse, idet det havde vist sig, at Fæstningens Modstandskraft var langt ringere end antaget; dette føltes langt ind i de militære Kredse. For øvrig sagde jeg, at jeg ansaa en Diskussion om de militære Problemer for uheldig; det rimeligste var nok at svare, naar der fremsattes Bemærkninger, men kort, saaledes at der ikke blev større Debat ud af det.

Ude i Rigsdagen meddelte Krieger mig, at Kongen fra Officerer havde faaet Beretning om, at den østrigske Gesandt havde haft hos sig et Kort over Fæstningsanlæggene, der var konfiskeret. Jeg tog ud til Sorgenfri og satte Kongen ind i, hvad der var sket; han opgav da i al Fald tilsyneladende Troen paa Officersfremstillingen, men vilde ikke sige, hvorfra han havde den.

Torsdag den 10. [September] var jeg med Finansudvalget ude at se Armeringsarbejderne. Jeg kørte sammen med Neergaard, Povlsen og Ulrich. Neergaard og Ulrich talte ret aabent om Lützens og Kauffmanns Forbindelse med I. C. Christensen og de dertil knyttede Intriger. Bagefter talte jeg en Del med Neergaard, som udtalte sig meget skarpt baade mod Lütken og mod Christensen.

Lørdag den 12. [September] søgte Castberg mig i Ministeriet. Jeg tog ham med hjem til Frokost, og om Aftenen var han hos os sammen med Brandes, Rode, Zahle, Scavenius. Det var hans Opfattelse, at Stemningen i Norge var helt paa engelsk-fransk Side, og at den i Sverige bevægede sig bort fra Tyskland. Han var ivrig for, at de smaa Stater sammen med Amerika skulde mægle.

Tirsdag den 15. [September] havde vi Hovedbestyrelses- og Redaktørmøde sammen med Rigsdagsmændene. Slengerik og Jens Andersen

holdt urimelige Taler om Grundlovsforhandlingerne. Jeg gav en lignende Fremstilling af de militære Forhold som i Partiet den 8. Stemningen var forholdsvis tilfreds, og Slengeriks Udviklinger faldt til Jorden uden at fremkalde synderlig Diskussion.

Brandes havde haft en Samtale med Grev Frijs, der nu havde talt med Kongen. Han havde tilraadet Kongen at følge Ministeriet uden Forsøg paa andre Ting.

Fredag den 18. [September], da jeg kom til Møde i Folketinget fandt jeg Scavenius og H. Zahle i Ministerværelset stærkt bevægede paa Grund af, at den danske Gesandt i Kristiania, Krag, havde ladet sig interviewe af „Morgenbladet“ og havde sagt, at hele Storebælt ikke var spærret, det var kun paa dansk Søterritorium, der var Miner; han havde tilføjet noget om, at udenfor det havde vi jo ikke Ret til at spærre det. Zahle havde straks sagt til ham, at han maatte forplumre det overfor „Morgenbladet“. Efter Mødet i Salen og et derpaa følgende Partimøde forhandlede vi herom igen, Rode, Zahle, Scavenius, Brandes og jeg. Vi blev enige om en af mig foreslaaet Form for et Dementi, og det meddeltes Krag, at vi havde dementeret hans Udtalelser. Det hele vakte mindre Opmærksomhed, end vi havde ventet.

I de følgende Dage var der intet særligt. Om Tirsdagen den 22. [September] viste det sig i Rigsdagen, at der var stor Uklarhed over Spærringerne i Storebælt. Det aftaltes derfor, at der skulde være Partimøde, naar Mødet var sluttet, hvor Scavenius skulde give nogen Redegørelse. Dette Møde kom til at falde i to Afsnit; det begyndte med, at Eduard Larsen rettede nogle Spørgsmaal med Hensyn til Berettigelsen. Scavenius svarede. Nu tog imidlertid Slengerik fat, rent dialektisk søgte han at vise, at det danske Standpunkt med Hensyn til Minerne var forkert; det var en ualmindelig taabelig Tale, der mundedede ud i, at vi skulde sige, hvad vi vilde gøre, hvis Englænderne angreb Storebæltsspærringen. Scavenius og jeg svarede med positive Meddelelser paa hans Tale, nægtede at sige noget om, hvad vi vilde gøre i et tænkt Tilfælde. Stemningen var øjensynlig helt mod Slengerik.

Om Aftenen var Povlsen sammen med Rode og Zahle hos mig til Forhandling om Finansudvalget i den nye Samling. En Del af Partiet var, sagde Povlsen, mod Genvalg af Poul Christensen, men vi enedes om, at det var det bedste at gøre det; Poul Christensen skulde da blive Sekretær, for at Povlsen ikke skulde have for meget Arbejde.

Torsdag den 24. [September] meddeltes det, at en engelsk Undervandsbaad havde faaet en Fiskekutter, som den mødte udenfor Hirtsholmene, til at sætte en Mand, der havde saaret Fingrene, i Land i Frederikshavn. En anden engelsk Undervandsbaad var set ved Hesselø. I de samme Dage kom Rygter fra Sverige om, at en engelsk Flaade laa ved Anholt, senere forbedret til, at den var sejlet gennem Storebælt. Virkningen af alt dette blev Panik i den tyske Marineledelse. Fredag den 25. om Morgenen meddeltes det, at en tysk Trawler, Bevogtnings-skib ved den søndre Spærring, havde bedt om Tilladelse til at komme igennem vor Storebæltsspærring for at gaa til Lillebælt. Det var foreløbig meddelt den, at den maatte afvente Svar. Jeg talte med Scavenius og Zahle derom; vi var enige om, at den maatte afvises. Da jeg kom til det sædvanlige Møde Kl. 10, viste det sig, at Kofoed-Hansen allerede havde givet Ordre dertil, uden at afvente nogen Aftale. Jeg skulde den Dag til Køge og Næstved; før jeg tog af Sted var det oplyst fra Korsør, at Trawleren efter Afvisningen atter var gaaet mod Syd.

Om Aftenen var Scavenius, Brandes, Rode, Zahle og jeg samlede hos Zahle; de andre var temmelig tilfreds med Forbudet mod „Politiken“s Filmsforestilling; jeg var paa det rene med, at det havde været nødvendigt at gøre noget, men ventede, at det hele vilde blive meget uheldigt for os, da det vilde fæstne Forbitrelsen hos Cavling og føre til en langsom Undergravning i Artikler og Notitser.

Vi talte om at forberede mulige Mæglingsbestræbelser. Min Tanke var, at vi skulde forsøge, om Sverige og Norge vilde være med til, at de tre Lande eller eventuelt flere neutrale Stater henvendte sig til Wilson for at meddele, at de stod til Raadighed, hvis Amerika kunde have Nytte af dem til et Mæglingsforsøg. Scavenius var ikke meget tilbøjelig til at have med Sverige og Norge at gøre men foretrak at forhøre sig hos Amerika, og det blev aftalt, at der skulde skrives til Gesandten i Washington om at føle sig for med Hensyn til Mæglingsmuligheder fra amerikansk Side og mulig Deltagelse fra andre neutrale Stater.

Lørdag den 26. [September] om Aftenen telefonerede Scavenius, at nu meldte Spørgsmaalet om Flintarenden sig. Ved Nitiden kom han ud til mig og fortalte, at Rantzau havde været hos ham med et Telegram fra Hovedkvarteret i Luxemborg, undertegnet v. Jagow. Det spurgte, om alle Adgangene til Østersøen var sikret mod Undervandsbaade, da en Passage jo vilde være stridende mod den baade af Danmark og Sverige proklamerede Neutralitet. Henvendelsen var aaben-

bart Udtryk for den ved Flaaderygterne og Undervandsbaadens Optræden i Kattegat foraarsagede Panik; denne havde ført til, at betydelige tyske Flaadeafdelinger samledes Syd for Langelandsbæltet og Syd for Øresund.

Scavenius havde svaret, at i og for sig var der ikke stor Vanskelighed for Danmark at udlægge Miner i Flinterenden, da det var forudset i Fæstnings Armeringsplan, men det kunde jo kun ske paa dansk Søterritorium; det var betydningsløst, hvis Sverige ikke gjorde det samme, og der var den Vanskelighed, at der var en gammel Uenighed om, hvad der var svensk og hvad dansk Territorium i Øresund. Han tilføjede, at han vidste jo ikke, hvorledes hans Kolleger vilde bedømme Sagen. Rantzau vidste ikke, om et lignende Telegram var sendt til Stockholm, saa lidt som han iøvrig havde Besked om, hvad Mening var med det hele. Scavenius og jeg aftalte, at vi om Søndagen skulde mødes med Rode, Zahle og Brandes for at drøfte Spørgsmaalet.

Om Eftermiddagen havde Friis været hos mig med Forklaringer om Breitscheids og H. P. Hanssens Udtalelser (se Brev fra Friis derom). Om Aftenen ringede Borgbjerg og sagde, at Breitscheid havde været hos ham, og at der var forskelligt, han i den Anledning gerne vilde tale om.

Søndag den 27. [September] Kl. 11½ kom da Borgbjerg. Breitscheids Forklaringer til ham havde været omtrent som til Friis; Borgbjerg havde udtalt sig yderst forsigtig og tilbageholdende overfor alle Antydninger med Hensyn til Nordslesvig; han var en Del optaget af, at Breitscheid havde fremhævet Mægling af de Neutrale som den eneste Udvej og nævnt Danmark som egnet til at tage Initiativ i den Henseende. Han vendte stadig tilbage til Muligheden deraf. Jeg behandlede det naturligvis velvilligt men fremhævede, at der var Grund til at vise stor Forsigtighed ogsaa dermed.

Tidlig om Morgenen havde jeg talt med Jöhnke, navnlig for at være paa det rene med de rent faktiske Forhold vedrørende Flinterenden. Han var kaldt til Kongen, da Kofoed-Hansen var forkølet. Det viste sig siden, at det var om Minerne og Undervandsbaaden, Kongen vilde spørge ham. Kongen havde den Teori, at det var en tysk Undervandsbaad. Kl. 3 mødtes da Scavenius, Zahle, Brandes, Rode og jeg hjemme hos mig. Vi talte Spørgsmaalet om Flinterenden grundig igennem og enedes om, at det vilde være rigtigt at underrette den danske Gesandt i Stockholm om Rantzaus Forespørgsel og Scavenius' Svar. Iøvrig var

vi paa det rene med, at det var rigtigt at holde sig helt passiv til der forelaa noget om Sverige. Scavenius havde sagt Rantzau, at der ikke kunde være Tale om, at Danmark kunde aabne Forhandlinger med Sverige derom; ønskede man noget af Sverige fra tysk Side, maatte man selv henvende sig. Vi diskuterede ogsaa Mæglingstankerne med det Resultat, at Scavenius optog dem stærkere i sin Henvendelse til Gesandten i Washington. Efter at Scavenius var gaaet, talte vi andre 4 endnu en Del om Forholdet til „Politiken“ men uden at komme videre dermed.

Mandag den 28. [September] havde vi atter en Del Forhandlinger om „Politiken“; det løb ud i, at Rode skrev en Artikel dertil; han havde først tænkt at skrive den til „Sorø Amtstidende“, men jeg anbefalede at gaa direkte til „Politiken“. Han fik i den Anledning en længere Samtale med Cavling, der var meget villig til at komme ud over Vanskelighederne.

Tirsdag den 29. [September] meddeltes det, at to tyske Trawlere, uden Orlogsflaget og i al Fald tilsyneladende uden Kanon havde forespurgt om Eftermiddagen, om de kunde komme gennem Spærringen i Storebælt. Viceadmiralen telefonerede til mig; vi var enige om, og Scavenius billigede det, at de maatte afvises ligesom den tidligere Trawler. Vi forstod det saaledes, at de vilde opgive Bevogtningen Nord for Spærringen, hvilket vilde være en ganske uholdbar Stilling. Efter Afvisningen sejlede de mod Syd, og den følgende Dag viste det sig, at de gik gennem Spærringen tæt op ad Land og saaledes slap ud Syd-paa.

Onsdag den 30. [September] aftalte jeg med Jønke, at vi saalænge der ikke var Bevogtning mod Nord maatte advare Skibe, der søgte Lods i Storebælt mod at gaa gennem Langelandsbæltet til Østersøen, da Farvandet var farligt paa Grund af drivende Miner. Om Aftenen var Brandes, Rode, Zahle, Oskar Johansen og jeg samlet hos Brandes. En Artikel i „Ekstrabladet“ om „Forbudsloven“ var Anledningen. Det hele var resultatløst, idet Johansen dels sagde, at han intet kunde gøre overfor den øvrige Bestyrelse, dels var meget misfornøjet selv over Loven og adskillig andet.

[Erindringerne:] Alt som Tiden gik, blev Spørgsmaalet om de Indkaldtes Stilling mere og mere brændende. Det var en udbredt Opfattelse, at man intet kunde opnaa ved at indgive Ansøgninger om Hjemsendelse eller Orlov gennem Afdelingerne. Derfor henvendte man sig

under en eller anden Form til mig personlig. I mange Tilfælde skrev man til Rigsdagsmænd eller Blade, der da bragte Ønskerne videre til mig; eller Koner, Kærester og Forældre skrev direkte til mig. Atter og atter fremhævedes det, at disse Indkaldelser paa ubestemt Tid virkede ødelæggende paa Familiens økonomiske Stilling; det gjaldt baade Menige og værnepligtige Befalingsmænd af Reserven, der var indkaldt i betydeligt Tal. Tit sagde vedkommende, at blev der Krig, forstod man, at alle Hensyn maatte vige, men naar det kun drejede sig om Gravearbejde eller Øvelser, forstod man ikke, at det var nødvendigt at ødelægge Familiens Velfærd. Antallet af indkaldte Aargange var ikke helt ens ved de forskellige Vaaben; det gav Anledning til mange Klager over, at man følte sig forurettet i Sammenligning med andre; særlig klagede de Jyder, der efter Hærordningen hørte til sjællandske Afdelinger, og som derfor var til Tjeneste langt borte fra deres Hjem.

Meget talrige var ogsaa Klagerne over de Vilkaar, hvorunder man levede; det var jo knapt med Kvarterer til de mange indkaldte; i Kaserner og Lejre og hos Kvarterværter var der flere, end der kunde anbringes paa tilfredsstillende Maade; der klagedes over Maden. Da Efteraaret satte ind, klagede mange over, at de frøs; de havde ikke Tæpper nok; der var ikke tilstrækkeligt Forraad til at udlevere flere Sæt Uniformer til hver Mand, saa var de ude i Regnvej, havde de ikke noget at skifte med ved Hjemkomsten. Talrige Klager kom ogsaa fra Menige, der fandt, at de var Genstand for hensynsløs Behandling af Officererne: overdrevne Øvelser, urimelige Straffe o.s.v.; de sendtes sædvanlig til socialdemokratiske eller radikale Blade, der da, naar de havde samlet en passende Pakke af saadanne Klager, sendte den til mig. Den hele Samling af Ansøgninger og Klager giver et levende Tidsbillede.

Jeg gjorde selvsagt, hvad jeg kunde, for at mildne Vilkaarene. Men dette var beskedent nok, saalænge Stillingen var en saadan, at jeg ikke kunde gennemføre betydelige Hjemsendelser. Den 1. September bestemtes det, at Afdelingerne kunde give 1 til 4 Dages Orlov, saaledes at indtil 10% af Mandskabet kunde have Orlov. Soldater med Orlov fik fri Rejse til deres Hjem og tilbage. Det var af megen Værdi ikke mindst for Folk med selvstændig Bedrift, som de da kunde komme hjem og se til. For Landmænd betød det ikke sjældent, at de kunde træffe Aftaler med Naboer om Hjælp i Bedriften, naar Konen ikke i Forvejen havde kunnet faa dette ordnet. Men denne Orlov medførte

forøvrig en ny Strøm af Henvendelser; den kunde ikke ordnes helt ens; hvis alle fik 4 Dages Orlov, vilde det tage længere Tid at komme Rækken rundt, og tit nøjedes man da med en eller to Dages Orlov for dem, hvis Hjem var nærmest, og saa klagede de over, at andre fik længere Orlov end de selv.

Derpaa fastsattes den 30. September en Ombytning af Mandskab. I Hovedsagen betød det, at Mandskab af 7. og 8. Aargang fra Landsdelene Øst for Storebælt hjemsendtes og erstattedes af noget yngre Aargange fra Vest for Storebælt, der hidtil ikke havde været indkaldt; desuden hjemsendtes Arbejdssoldaterne saa nær som de to yngste Aargange. Overkommandoen viste ikke særlig Uvillie mod disse Ombytninger; den var interesseret i at have saa mange som mulig fra Landsdelene Vest for Storebælt inde, og det samlede Antal af Indkaldte gik kun lidt ned. Da Reguleringen var til Ende, opgjordes Antallet til godt 53.000 mod godt 54.000 den 7. August, og Nedgangen fremkom ved Hjemsendelsen af Arbejdssoldaterne.

Ved Lov gennemført af Indenrigsministeriet var Hjælpekasserne bemyndiget til at yde Hjælp til dem, der trængte til det paa Grund af Forsørgernes Indkaldelse. For Befalingsmændenes Vedkommende bødedes der paa de Tab, Forholdene kunde bringe dem, ved at der betaltes Kantonnementstillæg til dem alle; det betød 25% Tillæg til de sædvanlige Lønninger; ved Mobilisering vilde de have faaet 50%, men vi mente ikke at kunne benytte denne Bestemmelse, der var beregnet paa Krig og paa en kort Periode lige før Udbrudet af Krig.

For at give Stødet til Forbedring af Indkvarteringsforhold og Forplejning tog jeg meget rundt til Kaserner, Lejre og lignende, og ikke sjældent fik jeg Breve om, at saadanne Besøg havde virket til Forbedring. Jeg sørgede for, at Penge stilledes til Raadighed til Anskaffelse af Tæpper og til de Forbedringer af Kvartererne, der kunde gennemføres. Efter de gældende Regler regnedes en Soldats Kostforplejning til 65 Øre om Dagen; det viste sig imidlertid, at det kom til at koste 80 Øre; det ordnedes da saaledes, at der ogsaa betaltes 80 Øre til dem, der var paa Selvforplejning, ligesom Kvarterværterne fik 80 Øre pr. Mand om Dagen; desuden fik de efter Reglerne 12 Øre daglig for selve Kvarteret, men nogen straalende Betaling kunde de 92 Øre jo ikke siges at være, og det varede ikke længe, før Kvarterværterne begyndte at klage sig.

I de Tilfælde, hvor der fremkom nogenlunde begrundet Klage over

hensynsløs Adfærd fra Officerernes Side, lod jeg foranstalte Undersøgelser. Det vakte megen Uvillie fra Overkommandoens Side og vel i det hele i Officerskredse; man ansaa det for skadeligt for Disciplinen; og der kom ikke meget ud af Undersøgelserne.

Alt i alt var det mit Indtryk, at Misfornøjelsen blandt de Indkaldte og ude i Befolkningen mildnedes ikke lidet, fordi man havde det Indtryk, at der fra Regeringens Side blev gjort, hvad gørligt var, for at bøde paa Forholdene. Jeg havde ogsaa den Fordel, at der, trods den bekymrede Stemning i vort Parti, ikke rejstes nogen Kritik imod Ledelsen af Militærvæsenet.

[Optegnelser:] Torsdag den 1. [Oktober] viste det sig tydelig gennem Henvendelser fra Jøhnke, at der var opstaaet en stærk Spænding mellem ham og Viceadmiralen. Det drejede sig om Forholdet mellem Overkommando og Ministerium, idet Jøhnke navnlig klagede over, at han ikke fra Overkommandoen fik Meddelelser om, hvad der foregik, saaledes ikke Rapport om Trawlerne og lgn.

Fredag den 2. [Oktober] klagede Jøhnke sig atter. Jeg telefonerede til Admiralen for at bede ham sende Rapport om Trawlerne, da jeg gerne selv vilde se den og vise Udenrigsministeren den. Han lovede at sende den til „Marineministeriet“, men sendte den til „Forsvarsministeren“. Samtidig talte han om Instruks om at advare Skibe mod at gaa Syd for Albuen; jeg sagde, at der allerede var givet Besked derom fra Ministeriet.

Om Eftermiddagen var der Statsraad. Her viste det sig, at Kongen var meget krænket over, at der var foregaaet Ombytninger ved Styrken, uden at det var forelagt ham; Styrken var indkaldt ved Statsraadsbeslutning, den burde ikke numerisk forringes; han spurgte Konsejlspræsidenten og det øvrige Ministerium, om de ikke vilde støtte ham deri. Jeg forklarede Ordningen, erkendte, at det kunde være rimeligt nok at forklare ham det forinden, men at det maatte opfattes som en Regulering svarende til andre Reguleringer, der stadig foretoges, blot lidt større. Zahle svarede ham, at Ministeriet ansaa en Formindskelse for nødvendig, det, der var sket var det mindst mulige, der maatte ogsaa tages Hensyn til Folkestemningen. Kongen gled derpaa bort fra det hele.

Bemærkningen om Statsraadsbeslutning var ugrundet, idet Aftalen, der blev truffet i Mødet d. 5. August – ikke i Statsraadet – kun gik ud

paa at indkalde Mandskab svarende til Linjen, medens der her kun hjemsendtes en beskeden Del af det overskydende Mandskab, der var fordelt i Reservebataillonerne. Der var i Ministeriet ret stor Forbitrelse over Kongens Optræden. Jeg interesserede mig mindre derfor, da jeg opfattede det som et af de sædvanlige halvt tilfældige Udbrud. Jeg svarede meget fredeligt; Brandes og Zahle var tilfredse dermed, Rode og Scavenius mente, at det havde været rigtigt at svare skarpere.

Om Lørdagen fortalte General Ulrich mig, at Kauffmann havde henvendt sig til ham for at faa Oplysning om Hjemsendelserne; han havde spurgt, om Ministeren havde Ret til saaledes at sende hjem, hvormange Ministeren kunde sende hjem uden Forhandling med Kongen o.s.v. Ulrich havde hævdet Berettigelsen af det, der var foregaaet. Jønke var meget bevæget ved, at der af Admiralen var givet en Ordre om, at der skulde „nægtes“ Skibe, der vilde gennem Langelandsbæltet, Passage ved Storebæltsspærringen. Han fik kun underhaanden Besked fra Kaptajn Wenck; jeg sendte Bud til Kaptajn Wenck og fik Telegrammet; det var aabenbart sendt i Tilknytning til min Samtale med Admiralen den foregaaende Dag, men havde forandret Karakter ved Vendingen „nægte“. Jeg forhandlede ved Et-Tiden med Scavenius, Brandes, Rode, Zahle ovre i Finansministeriet, dels derom, dels om Forholdet mellem Jønke og Admiralen.

Lidt over To kom Krieger for hos Brandes at faa Besked om Sammenstødet i Statsraadet. Jeg blev tilbage hos Brandes, medens de andre gik. Krieger mente, at Kauffmanns Bearbejdelse ikke var saa systematisk, som man tænkte sig; han havde dog Forbindelse med Lütken. Kongens Optræden mente han, ligesom jeg, at man ikke skulde lægge for megen Vægt paa; han var jo saa skiftende i Stemninger, at det kun betød lidet, hvad han sagde, naar han var i Bevægelse.

K. 3 tog jeg til Kofoed-Hansen, hvem jeg sagde, at jeg forstod, at der var Uenighed mellem ham og Jønke; han forklarede, at under almindelige Forhold var den kommanderende Admiral uden Myndighed, nu maatte han have en vis Bevægelsesfrihed; det kunde ikke alt sammen afgøres af Ministeriet, men han vilde ikke være stejl; jeg sagde saa noget om, at det var jo af afgørende Betydning, at der var Fortroighed mellem ham og Jønke, saa vi alle tre kunde arbejde sammen uden Brydninger. Han sagde, at han skulde ikke danne nogen Hindring; han kunde sende Rapporter og lgn. til „Forsvarsministeren“; jeg sagde, at det var bedre, at de gik til „Marineministeriet“, jeg var

der jo ikke altid. Det endte med, at jeg foreslog, at vi skulde tage en Samtale alle tre. Vi talte iøvrig noget om Rigsdag o.s.v.; han udtalte som sædvanlig sin Uvilje mod I. C. Christensen, der i sin Tid havde været med i „Tyskerkursen“, gennem Lütken, nu søgte at give andre Skær deraf o.s.v. Jöhnke var meget trøstet, da jeg meddelte ham Resultatet. Han gik nu straks ind i den Opfattelse, at nu kunde det hele med største Lethed ordnes. Jeg aftalte med Kofoed-Hansen i denne Samtale, at Telegrammet til Chefen for Storebæltsskadren skulde ændres, saaledes at der i Stedet for „nægtes“ kom „alvorlig advare“ og „søge at afholde fra“.

Søndag den 4. [Oktober] foregik intet særligt; Jöhnke telefonerede om Morgenens nærmest for at sige, at han troede, at det gik lettest, naar han og Admiralen talte sammen alene, og vi aftalte, at jeg skulde meddele Admiralen dette.

Mandagen den 5. [Oktober] havde Jöhnke og Admiralen nu en Samtale, i hvilken de kom overens.

Noter

M. h. t. dr. Munchs erindringer og principperne for deres udgivelse henvises til forordet i P. Munch: *Erindringer 1870–1909* (1959), i det følgende betegnet som *Erindringer I*. I nærværende bind er erindringernes tekst på steder, hvor det er fundet hensigtsmæssigt, erstattet med dr. Munchs *optegnelser*, som cand. polit. Ebbe Munch velvilligt har stillet til rådighed for udgaven. De er bevaret fra og med ministerkrisen 1913, og de udgør en væsentlig del af kildegrundlaget for erindringerne. Optegnelserne er ikke „samtidige“ i streng forstand, men dog at dømme efter datoangivelser i manuskriptets rand (her meddelt i noterne) nedskrevet få, som regel 2–6 uger efter begivenhederne, formentlig tildels med støtte i nu ukendte ældre notater; de udtrykker jævnlige dr. Munchs opfattelse mere levende og uforbeholdent end den senere bearbejdelse i erindringerne. Optegnelserne er her gengivet ordret, blot med normalisering af datoer og personnavne og en let tillem্পning af stavemåde og tegnsætning; udgiverens tilføjelser er sat i skarp parentes. I teksten er fra optegnelsernes begyndelse angivet, hvor de og erindringerne afløser hinanden.

I noterne nedenfor er – bortset fra henvisninger til dr. Munchs artikler – som regel kun meddelt det nødvendige til forståelse af teksten. For den almindelige politiske histories vedkommende og specielt m. h. t. forholdene inden for Det radikale Venstre kan bl. a. henvises til Schultz Danmarkshistorie V-VI (1942–43), Den danske Rigsdag 1849–1949 II-III (1950–51) og Erik Rasmussen og Roar Skovmand: *Det radikale Venstre 1905–1955* (1955), for de omtalte personers vedkommende tillige til personregistret i dette bind.

Udgiverne takker Lorenz Rerup for værdifulde kritiske bemærkninger til tekst og noter.

- s. 5 Ministeriet Holstein demissionerede 25/10 1909 efter at folketinget 22/10 med 49 stemmer (socialdemokrater, radikale og 8 højremænd) mod 44 havde vedtaget en af Zahle foreslået dagsorden, der udtrykte mistillid til ministeriet. Se herom P. Munchs *Erindringer I* s. 305 f.
- s. 5 Om det radikale partimøde 23/10 1909 jfr. Erik Rasmussen og Roar Skovmand: *Det radikale Venstre 1905–1955* (1955) s. 106 f.
- s. 6 I Det radikale Venstre forenedes den radikale bevægelse i befolkningen og rigsdagspartiet Folketingets Venstre, der sluttede sig til det Odense-program, som repræsentanter for den radikale bevægelse vedtog i maj 1905. Sml. P. M.s *Erindringer I*.
- s. 6 Den ved ministeriet Neergaards demission 31/7 1909 fremkaldte ministerkrise løstes først med dannelsen af ministeriet Holstein 16/8. Sml. P. M.s *Erindringer I* s. 293–298.
- s. 6 Under stærk modstand fra de radikale og socialdemokraterne havde venstregrupperne og Højres flertal i september 1909 sluttet et forlig om forsvaret, der indebar en betydelig forøgelse af militærudgifterne. Sml. P. M.s *Erindringer I* s. 299–303.

- s. 7 Folketingets Venstre dannedes 26/1 1905 af en gruppe folketingsmænd, der havde brudt med Venstrereformpartiet, og som i maj gik ind i Det radikale Venstre. Sml. P. M.s Erindringer I s. 181-185.
- s. 8 Om Klaus Berntsens forhandlinger med Frederik VIII under ministerkrisen i oktober 1909 se Kl. B.s erindringer III (1925) s. 155 f.
- s. 8 11 mand af Klaus Berntsens „Det forhandlende Venstres Valggruppe“, 11 andre venstremænd, der havde støttet ministeriet Neergaards forsvarsforslag 1909, samt 27 venstrereformmænd, som med J. C. Christensen i spidsen havde stemt mod Neergaards forsvarslove, dannede 5/11 1909 en „delegation på 9 medlemmer til forberedelse af samvirken i det politiske arbejde“. Delegationens formand blev Anders Nielsen. Se Tillæg til Rigsdagsårbog 1908-09 s. 29 ff. og Rigsdagsårbog 1909-10 s. 40.
- s. 8 J. H. Deuntzer var i 1909 bl. a. medlem af Ø.K.s bestyrelse og Dansk Arbejderbanks bankraad.
- s. 9 Højre i folketinget splittedes under forhandlingerne om forsvarslovene 1909. Medens partiets flertal tilsluttede sig ministeriet Holsteins forslag, stemte 6 højremænd ved den endelige afstemning 25/9 mod nedlæggelsen af Københavns befæstning i 1922 og 2 undlod at stemme. Efter den ordinære rigsdagssamlings begyndelse 4/10 1909 dannede de 6, der havde stemt imod, en særlig gruppe (den lille højregruppe). Flertallet (14) konstituerede sig som Folketingets Højre (den store højregruppe). Under debatten om ministeriet Holsteins parlamentariske grundlag 20/10-22/10 foreslog L. V. Birck på den lille gruppes vegne et af Folketingets Højre stillet dagsordensforslag ændret således, at det ikke blot udtrykte mistillid til grev Holstein, men til hele ministeriets „Evne til at lede Landets Udvikling“. Efter at den store højregruppe havde afvist denne formulering, trak Birck på Zahles opfordring ændringsforslaget tilbage. Den lille højregruppe og endnu 2 højremænd stemte derefter for den radikale dagsorden, der udtrykte mistillid til hele ministeriet.
- s. 9 J. C. Christensen var indtrådt i ministeriet Holstein som forsvarsminister, men var demissioneret 18/10 1909, kort efter at forsvarslovene var gennemført.
- s. 10 P. M.s artikel „Det første radikale Venstreministerium“ i „Det ny Aarhundrede“ VI, 1908-09 s. 887 f.
- s. 10 Socialdemokraterne stillede under debatten 20/10-22/10 1909 forslag til en dagsorden, der udtrykte mistillid til ministeriet Holstein for gennemførelsen af militærlovene, og som krævede en retfærdig valgkredsordning vedtaget snarest.
- s. 11 Venstrereformpartiets 27 folketingsmænd udsendte 25/9 1909 et program, der, når bortses fra det militærpolitiske spørgsmål, havde megen lighed med Det radikale Venstres Odenseprogram fra 1905. Sml. P. M.s Erindringer I s. 303 f.
- s. 12 Om Det radikale Venstres grundlovsforslag, som fremsattes 5/10 1909, sml. P. M.s Erindringer I s. 304 f.
- s. 14 Den moderate venstremand Chr. Ravn stemte for tiltale mod Sigurd Berg, men ikke mod J. C. Christensen.

- s. 17 Om den økonomiske krise 1907–08 se Einar Cohn: Privatbanken gennem 100 Aar 2. halvbind (1958) s. 383–444.
- s. 20 9/1 1910 bragte „Nationaltidende“ et referat fra et møde i Randers, hvori trafikminister Jensen, Onsted, hævdedes at have antydnet, at hærens officerer ikke havde modsat sig udsættelsen af de militære bevillinger på finansloven 1909–10, fordi de havde fået lønforhøjelse. 25/1 offentliggjorde hærchefen general Gørtz i „Nationaltidende“ en brevveksling, han havde haft med trafikministeren om sagen. Det fremgik heraf, at generalen havde anmodet ministeren om offentligt at fralægge sig den citerede udtalelse. J., O., havde hævdet, at referatet var urigtigt og misvisende; han havde tilbudt generalen en privat samtale om sagen, men havde både under denne og senere skriftligt nægtet at udsende et offentligt dementi. 28/9 udsendte J., O., dog gennem Ritzaus bureau en erklæring, hvori han dels nægtede at have fremsat den i „Nationaltidende“ citerede udtalelse, dels beklagede, at hans ord, som havde taget sigte på „Officerernes forbavsende Omslag, da de ved Militærforliget opgav Gjennemførelsen af Kjøbenhavns Landbefæstning nu . . .“, havde virket krænkende på officererne. 2/2 udtrådte Jensen, Onsted, af ministeriet.
- s. 22 A. Kriegers vidneforklaring for rigsretten om hans advarsler ang. Alberti til daværende indenrigsminister Sigurd Berg findes aftrykt i Rigsretstidende 4. sag (1910) s. 295–306.
- s. 24 P. M.s artikler om voldgiftsspørgsmålet, se „Politiken“s kronik 21/8 1908 og „Det ny Aarhundrede“ V, 1907–08 s. 905 ff.
- s. 27 Hjelpekasserne (indført ved lov af 4/5 1907 i stedet for „De frie Fattiggasser“) havde til opgave at yde hjælp til „værdige trængende i deres Bestræbelser for at ernære sig uden Hjælp fra Fattigvæsnet“. Modtagelse af hjelpekassehjælp medførte i modsætning til egentlig fattighjælp ikke fortabelse af valgret og andre borgerlige rettigheder. Kasserens midler tilvejebragtes dels ved frivillige bidrag, dels ved at visse bøder og afgifter samt, indtil menighedsrådsloven af 1903, også bidrag til kirkebøsserne indgik heri.
- s. 29 Ifølge kommunalvalgloven af 1908 krævedes der som betingelse for valgret uafbrudt ophold i kommunen i det skatteår, hvori valget afholdtes, samt i hele det foregående år. – Ved amtsrådsvalgene deltog foruden 2 valgmand, udpegede af hvert sogneråd i amtet, ligeså mange af amtets største ejendomsbesiddere (de „privilegerede“ vælgere). – Amtmanden var født formand for amtsrådet.
- s. 31 Om de franske funktionærestrejker jfr. „Politiken“s kronik 3/4 1909, hvor P. M. på baggrund af de parisiske post- og telegraffunktionærers strejke i marts 1909, der havde givet anledning til optøjer, hævdede, at det var urealistisk fra statens side stejlt at fastholde, at statsfunktionærerne ikke havde strejkeret.
- s. 32 De københavnske sporvejsfunktionærers krav om højere løn og kortere arbejdstid førte i januar 1907 til en kortere strejke. I efteråret 1909 var der atter opræk til konflikt, men strejken afværgedes ved et forlig.

- s. 35 Ifølge grundloven af 1866 skulle antallet af folketingsmandater „omtrent være efter forholdet“ et mandat for hver 16 000 indbyggere. Trods en udvidelse af valgkredstallet 1894 var der stadig en række områder, navnlig i byerne, der var underrepræsenteret i forhold til flertallet af landkredsene. Se iverigt Den danske Rigsdag 1849–1949 III (1950) s. 18 ff.
- s. 35 De kongevalgte landstingsmænd var ifølge grundloven udnævnt på livstid, hvilket af Højre og de frikonservative fortolkedes således, at de ikke berørtes af den opløsning af landstinget, som krævedes, for at en grundlovsændring kunne gennemføres. Da Højres og de frikonservatives landstingsflertal ville gå tabt, såfremt nye kongevalgte medlemmer skulle udpeges under en ikke-konservativ regering, var regeringens holdning i dette spørgsmål afgørende for landstingsflertallets stilling til en grundlovsændring, selv om den kun omfattede folketinget.
- s. 36 Om „Ellevmandsgrupperne“ se s. 8 noten.
- s. 39 Ved afstemningen 15/4 1910 om de radikales grundlovsforslag undlod venstrereformmanden N. K. Moestrup at stemme. Den lille højregruppe undlod at stemme for delegationens forslag, fordi det ikke indførte forholdstalsvalg til folketinget, men kun åbnede mulighed herfor.
- s. 39 Om Hammerichs og socialdemokraternes forslag i udvalget se Rigsdagsårbogen 1909–10 s. 64.
- s. 40 Om Frederik VIIIs forhandlinger med Klaus Berntsen i april 1910 se Kl. B.s erindringer III (1925) s. 159 f; jfr. Schultz Danmarkshistorie V s. 449.
- s. 46 Om Frederik VIIIs forhandlinger med Klaus Berntsen i maj og juli 1910 og forhandlingerne i Venstre i juli jfr. Kl. B.s erindringer III (1925) s. 161–67.
- s. 46 Det officielle referat af rigsretssagen 1910 findes i „Rigsretstidende“, 4. sag (1910). Fyldige skildringer af sagens forløb findes i den københavnske dagspresse 26/5–18/6 1910.
- s. 48 I Klaus Berntsens ministerium 1910 var han selv forsvarsminister, grev W. Ahlefeldt-Laurvig udenrigsminister, N. Neergaard finansminister, J. Jensen-Sønderup indenrigsminister, Anders Nielsen landbrugsminister, Jacob Appel kultusminister, Thomas Larsen trafikminister og Oscar B. Muus handelsminister. Om Fr. Bülow's udnævnelse til justitsminister jfr. Kl. B.s erindringer III (1925) s. 181 f.
- s. 49 Om Chr. Krabbes udnævnelse til kammerherre og hans forhold til krigsministeriets embedsmænd jfr. Kl. B.s erindringer III (1925) s. 168 f.
- s. 49 Redaktøren af „Kalundborg Dagblad“, J. P. Jørgensen, nægtede først at lade sig opstille ved suppleringsvalget 1910, men fik ved urafstemningen om kandidatopstillingen blandt de radikale i Kalundborgkredsens sjællandske del ca. $\frac{1}{3}$ af stemmerne. På Samsø samledes man næsten enstemmigt om Ove Rode. Jfr. i øvrigt om valget i Kalundborg 1910 Erik Rasmussen og Roar Skovmand: Det radikale Venstre 1905–1955 (1955) s. 119 ff.
- s. 51 Referatet af P. M.s foredragsrække „Dansk Politik siden Systemskiftet“ tryktes i det radikale ugeblad „Det frie Ord“ 7/10–16/12 1910.

- s. 54 Om forfatningsstriden i England se s. 65 ff.
- s. 57 Professor Knud Berlins og Bernhard Hanssens foredrag på det interparlamentariske møde 1912 findes sammen med de øvrige ved mødet holdte foredrag og de i tilknytning dertil fremsatte udtalelser trykt i „Beretning fra det 4. nordiske interparlamentariske Delegeretmøde“ (1912). Sml. Knud Berlin: Spredte erindringer fra et langt liv (1952) s. 34 ff. P. M.s kronik „Det nordiske Mødes Forhandlinger“ stod i Politiken 17/9 1912.
- s. 58 Det interparlamentariske råd er den interparlamentariske unions øverste permanente organ.
- s. 58 Om diskussionen ang. permanent neutralitet i de nordiske lande se Fr. Bajer: Ideen til Nordens særlig Danmarks vedvarende Neutralitet . . . (1900).
- s. 61 I Haagkonventionen af 1907 om neutrale staters rettigheder og pligter under krig til lands fastsloges det, at en neutral stat ikke måtte finde sig i, at dens neutralitet krænkedes, og at en tilbagevisning „endog ved magt“ af neutralitetskrænkelsen ikke kunne betragtes som en fjendtlig handling. Konventionen findes aftrykt i original med oversættelse i „General-Rapport fra den danske Delegation ved . . . 2. internationale Fredskonference“ (1908) s. 128–139.
- s. 63 Om Léon Bourgeois' politiske programskrift: „La Solidarité“ (1897) se P. M.s Erindringer I s. 118 ff.
- s. 63 Adskillelsen af kirke og stat i Frankrig gennemførtes i 1905.
- s. 63 P. M.s kronikker om den politiske udvikling i Frankrig efter 1905 findes i „Politiken“ 27/7 1906, 10/1, 11/1, 17/3, 3/4, 24/4, 21/7 1909, 8/6, 30/6, 8/7, 15/10, 2/11 1910, 10/3, 15/5, 6/7 1911, 26/1, 6/6 1912, 29/3 1913.
- s. 63 P. M.s karakteristik af det radikale partis udvikling i Frankrig er fra „Politiken“s kronik „Før Præsidentvalget“ 15/1 1913. I øvrigt findes artikler af P. M. fra det franske præsidentvalg 1913 i „Politiken“s kronik 17/1 og 21/1 1913.
- s. 65 P. M.s kronikker om valget i England i december 1910 findes i „Politiken“ 7/12, 9/12 („Winston Churchill, i Politiretten, til Vælgermøde og i National Liberal Club“), 13/12, 16/12 („Lloyd George, Den ny Liberalisme, Vælgermøde i Wales“), 22/12 („Engelsk Valgagitation“), 3/2 1911 („Englands ny Folketing“).
- s. 68 P. M.s kronikker om den politiske udvikling i England 1911–12 i „Politiken“ 22/3, 8/8, 18/11, 6/12 1911, 17/2, 11/4, 19/4, 28/6, 14/12 1912.
- s. 68 Om modsætningen inden for det tyske socialdemokrati og brydningerne på partikongressen 1911 se P. M.s artikler i „Politiken“ 22/10 1910 og 29/9 1911.
- s. 69 P. M.s kronikker om valget i Tyskland i januar 1912 findes i „Politiken“ 4/1, 10/1, 12/1 („Tysk Valgkamp i Provinsen“), 17/1, 14/2 („Tysklands nye Rigsdag“).
- s. 70 P. M.s anmeldelse af Marcus Rubins bog om Tyskland findes i „Tilskueren“ 1913 s. 162–70.

- s. 71 P. M.s kronikker om den politiske udvikling i Sverige 1910–13 står i „Politiken“ 7/9, 19/9, 12/10, 26/12 1911; om Norge se sst. 10/8, 30/10 1912, 15/3 1913.
- s. 72 Om forsvarsrøret i vinteren 1912–13 se s. 119 f. og noten hertil.
- s. 72 Om udenrigsminister Sir Edward Greys underhustale 1911 se P. M.s kronik „Englands Fredspolitik“ i „Politiken“ 22/3 1911.
- s. 73 Af de anførte citater fra kronikker i „Politiken“ er det første fra 2/12 1912 („Germaner og Slaver“), det andet fra 19/2 1913 („Den engelsk-tyske Forstaaelse og Krigsfaren“).
- s. 74 Citatet af Treitschke er fra hans afhandling „Das constitutionelle Königthum in Deutschland“ (i optrykket i hans Hist. u. Polit. Aufsätze findes det i 4. udg. III (1871) s. 535).
- s. 74 Karl Larsens anmeldelse af general v. Bernhardis bog findes i „Politiken“ s kronik 25/7 1912, P. M.s artikel „Tysk Krigsfilosofi“ i „Tilskueren“ 1912 II s. 229–242.
- s. 81 Om den københavnske indkomstskattelov 1910 se s. 24 ff.
- s. 85 P. M.s kronik „Statsforsikring. Udlandets Erfaringer. – Hr. Jensen-Sønderups Planer“ stod i „Politiken“ 3/6 1911.
- s. 85 Om det indenrigsministerielle cirkulære 1909 om hjælpe-kasserne se s. 27. Om hjælpe-kassernes virksomhed se noten.
- s. 89 Blandt de af Danmark afsluttede voldgiftstraktater indeholdt traktaterne med Holland, Portugal og Italien bestemmelser om obligatorisk voldgift i alle stridsspørgsmål. Derimod var voldgift ifølge traktaterne med Sverige og Norge ikke i alle tilfælde obligatorisk.
- s. 89 Om omstændighederne ved tilblivelsen af Marcus Rubins artikel jfr. H. P. Hanssen: Et Tilbageblik III (1932) s. 321 f. og bd. III af den forestående udgave af Marcus Rubins brevveksling.
- s. 95 Som følge af hærloven 1909 skulle nogle garnisoner flyttes. Om de heraf opståede vanskeligheder samt om striden om Fredericia garnison jfr. Klaus Berntsens erindringer III (1925) s. 174–80. Om problemerne vedr. „tonen i hæren“ se sst. s. 171 ff.
- s. 100 Den radikale folketingsmand Holger Rørdam, der siden 1896 havde haft forskellige lægestillinger i hær og flåde, var 1902 blevet ridder og blev 1911 dannebrogsmænd.
- s. 102 Om Det radikale Venstres stilling til grundskyldspørgsmålet jfr. Erik Rasmussen: Georgeismen som element i det social-radikale idékompleks indtil o. 1922. (Jyske Samlinger, ny r. IV (1957–58) s. 249–293).
- s. 105 Om Frijsenborg-forhandlingerne 1912 se s. 119 og noten hertil.
- s. 105 Et udførligt referat af mødet i Randers 7/9 1912 findes i „Randers Dagblad“ 9/9 og 10/9.
- s. 107 De kongevalgte konservative landstingsmænd er Fritz Scheel (død 3/3 1912) og H. C. Steffensen (død 4/9 1912); de blev efterfulgt af Anders Thomsen og Peter Bojsen.
- s. 107 Klaus Berntsens fremstilling af grundlovsspørgsmålets behandling i ministeriet 1912 se hans erindringer III (1925) s. 204 ff.
- s. 110 De tre venstremænd, der undlod at stemme om grundlovsforslaget

- 12/12 1912, var Chr. Ravn, P. Bjerre og N. Ingvard Jensen, der ikke ønskede, at landstinget skulle vælges af kommunalrådene.
- s. 110 Højres grundlovsforslag 1912 gik ud på forholdstalsvalg til folketinget; til landstinget: indirekte valg, valget for mænd over 40 år, der betalte indtægts- eller formueskat, samt en særlig erhvervsrepræsentation og kongevalgte repræsentanter for forskellige administrationsgrene, hæren, kirken, skolen etc. Jfr. Alfred Bindselev: *Konservatismens Historie i Danmark 1848–1936 II* (1938) s. 225 ff.
- s. 116 Foruden L. Broberg meldte også Niels Hansen sig ud af Venstre 27/4 1913 i protest mod de 10 venstremænds holdning overfor ministeriets grundlovsforslag. Ved den overordentlige rigsdagssamlings begyndelse 12/7 dannede de sammen med Jørgen Berthelsen en gruppe i valgforbund med Venstre.
- s. 118 De „omstridte“ kredse i København var 1. kreds, hvor højremanden J. Wulff, der i 1910 havde sejret over W. H. O. Weimann (1613 stemmer mod 1605), beholdt kredsen i 1913; 2. kreds, som Ivar Berendsen i 1909 havde erobret fra højremanden H. L. Møller (1910: 1499 stemmer mod 1409) og som han beholdt; 3. kreds, hvor Alfred Christensen i 1913 ligesom i 1910 slog oberst N. P. Jensen (1910: 1213 stemmer mod 1197), og 4. kreds, som højremanden Jul. Schovelin beholdt (1910: 1166 stemmer mod 967). Højre sejrede knebent over socialdemokraterne i 7. kreds.
- s. 119 Om valgaftalerne mellem socialdemokraterne og de radikale 1909 sml. P. M.s Erindringer I s. 277 ff.
- s. 119 Frijsenborg-forhandlingerne inddrog i valgkampen, da højremanden N. T. Hvidberg ved et møde på Frederiksberg 14/4 hævdede, at grev Frijs med rette var „forbavset og forarget“ over regeringens grundlovsforslag, da der på Frijsenborg var sluttet „aftale“ med Klaus Berntsen om, at landstinget ikke skulle ændres. Dette gav „Socialdemokraten“ anledning til at rette forespørgslen til Klaus Berntsen, hvis erklæring bladet bragte 15/4. Grev Frijs udsendte da 17/4 sin redegørelse i „Berlingske Tidende“. 19/4 offentliggjordes sammesteds Kl. B.s kommentar til F.s redegørelse, hvori konsejlspræsidenten karakteriserede forhandlingerne som „en i alt Fald fra min Side tilfældig Samtale . . . under et selskabeligt Samvær“. Heroverfor hævdede Frijs i „Berlingske Tidende“ 24/4, at Klaus Berntsen havde „forhandlet med mig som Partifører om et betydningsfuldt . . . politisk Spørgsmål“. Sml. Klaus Berntsens erindringer III (1925) s. 206.
- s. 119 Om forsvarsrøret og indsamlingerne 1912–13 jfr. Klaus Berntsens erindringer III (1925) s. 224–230.
- s. 123 Om P. M.s optegnelser se bemærkningerne ved indledningen til noterne.
- s. 124 Kong Gustav V af Sverige aflagde 1/6–3/6 1913 officielt besøg i København. Galataffet holdtes på Amalienborg 1/6.
- s. 125 Den juridiske professor Carl Torp havde 1894–1900 været medlem af Københavns borgerrepræsentation. Ved folketingsvalget i 1906 stillede han sig som radikal, men blev ikke valgt. Fr. Weis var siden 1905

- professor i plantefysiologi på Landbohøjskolen. Han var ledende i „Studentersamfundet“ og deltog ofte i den offentlige politiske debat som yderliggående radikal.
- s. 126 Om drøftelsen af forsvarsministerspørgsmålet 2/6 1913 hedder det i P. M.s udkast til erindringer bl. a.: „Baade han (Rode) og Brandes mente, at jeg burde tage Forsvarsministeriet. Jeg forstod, at Rode og Zahle havde udfundet det Dagen før. Jeg sagde straks, at det vilde virke meget udfordrende . . . De hævdede begge, at det var særdeles svært at finde en Forsvarsminister, som Partiet kunde have Tillid til. Jeg sagde, at saa maatte da Zahle kunne tage det eller Rode, der havde taget lige saa meget Del i de militære Diskussioner som jeg. Han [Rode] havde jo skrevet mangfoldige Artikler derom i „Politiken“, holdt talrige Taler . . . alligevel var Vreden maaske ikke samlet saa stærkt mod ham som mod mig . . . Mit egentlige Ønske var jo nu som i 1909 at faa Herman Trier som Forsvarsminister; men jeg vidste jo, at Brandes ikke paa nogen Maade vilde gaa ind paa det“.
- s. 126 Ove Rode og P. M. talte ved grundlovsfesten i Lindeskoven på Langeland 1913.
- s. 127 „Formands[skabet]“. Originalen har „Formandsk.“ Se om denne sag tillæg til Rigsdagsårbogen 1913 s. 13 f.
- s. 129 „Lassen og Ussing“ er højesteretsjustitiarius N. Lassen og den faste voldgiftsrets formand, overretsjustitiarius Carl Ussing. Om den sidstes deltagelse i striden om de kongevalgte juni 1914 se s. 169–181.
- s. 132 Sml. om aftalen med kongen Rigsdagsårbogen 1913–14 s. 102.
- s. 132 Søren Svarre, tidligere redaktør af „Østsjællands Folkeblad“, afslog (iflg. Det radikale Venstre 1905–1955 s. 143) trafikministerposten med den begrundelse, at han følte sig for gammel til at gå ind i en helt ny virksomhed; han var 61 år.
- s. 133 Thomas Madsen-Mygdal, den senere venstre-statsminister, var på dette tidspunkt forstander for Dalum Landbrugsskole. Hans fader var den ovenfor omtalte landstingsmand N. P. Madsen-Mygdal, som for nylig havde sluttet sig til Det radikale Venstre. – Om Erik Scavenius' telegram sml. hans Dansk Udenrigspolitik under den første Verdenskrig (1959) s. 12.
- s. 138 Den norske gæst ved mødet på Hohøj ved Mariager 6/7 1913 var en sekretær Hammer fra Kristiania. Mødet refereres 7/7 i „Politiken“.
- s. 140 1866-grundlovens § 3: Den evangelisk-lutherske Kirke er den danske Folkekirke og understøttes som saadan af Staten.
- s. 143 Om P. M.s deltagelse i det interparlamentariske delegeretmøde i Haag 1913 se s. 198.
- s. 143 Ud for linien „Den 20. September nedsattes Udvalget . . .“ findes optegnelsernes første datering i marginen: 19/1 14.
- s. 144 Udtalelserne fra ifjor 3: formentlig ved forelæggelsen af ministeriet Berntsens grundlovsforslag. Forhandlingen endte, da Borgbjerg opgav modstanden mod J. C. Christensen, med, at udvalget foreslog grundlovsforslagets uforandrede vedtagelse.

- s. 144 27/9 1913 vedtog folketinget med 101 stemmer mod 6 grundlovsforslaget i uændret skikkelse. Ved første behandling i landstinget 6/10 var Venstres ordfører Enevold Sørensen meget forbeholden; Mogens Frijs udtalte, at han ønskede forståelse med J. C. Christensen, men var dette umuligt, måtte man forhandle med regeringen på den almindelige valgrets grund.
- s. 144 Fællesudvalget nedsattes 5/12 1913; samtalen mellem Zahle og Neergaard fandt iflg. P. M.s udkast til erindringerne sted kort forinden.
- s. 146 Folketingsmændene J. Jensen-Sønderup og N. Jensen-Flø stod begge på den Neergaard-Berntsenske fløj.
- s. 147 Iflg. P. M.s udkast til erindringer foreslog Klaus Berntsen på partimødet 4/2 1914, at man skulle svare, at det formentlig ville lette grundlovsforslagets gennemførelse i landstinget, hvis man gik over til 35 års valgret (til landstinget). J. C. Christensen fik tilføjet sætningen: „Forslag i saa Henseende vil blive tilstillet Underudvalget af Medlemmer af vort Parti“. – Om underudvalgets møde 3/2 og forhandlingerne mellem Venstre og ministeriet se Rigsdagsårbogen 1913–14 s. 37 ff.
- s. 147 Iflg. P. M.s udkast til erindringer fik ved Venstres møde 6/2 Jørgen Pedersen og J. C. Christensen med 17 stemmer mod 16 tilladelse til at foreslå både aldersgrænsen og landstingets uopløselighed.
- s. 149 En dansk-islandsk forfatningskommission var i 1908 enedes om et kompromis, hvorefter Island opnåede større men ikke fuld selvstændighed; imidlertid havde Altinget forkastet dette forslag. Neergaard var ledende i disse forhandlinger, medens J. C. Christensen gerne så forfatningen af 1903 bevaret. Se iøvrigt om forholdet til Island P. M.s Erindringer III.
- s. 151 Dato i marginen ud for „Onsdag den 4. Marts . . .“: 25/4 1914. – Om Hammerichs og Rottbølls ændringsforslag se Rigsdagsårbogen 1913–14 s. 41 ff.
- s. 153 Om overenskomsten af 12/3 se Rigsdagsårbogen 1913–14 s. 45 ff.
- s. 155 1866-grundlovens § 22 indeholder reglerne for tingenes opløselighed. Bestemmelsen om rigsdagens hjemsendelse (§ 19) lød i 1866-grundloven: „Kongen sammenkalder en ordentlig Rigsdag hvert Aar. Uden Kongens Samtykke kan den ikke forblive længere sammen end 2 Maaneder“. Bestemmelsen var en af provisoriernes formelle forudsætninger.
- s. 156 Hammerichs skrivelse 2/4 (Rigsdagsårbogen 1913–14 s. 50 f.) gentog kravene om grundlovsfæstet forholdstalsvalg, erhvervsrepræsentation i landstinget, stemmepligt, folkeafstemning samt 2/3's majoritet ved visse ekspropriationslove.
- s. 156 Dato i marginen ud for „Henimod 10 kom Borgbjerg . . .“: 30/4 1914.
- s. 157 Overenskomsten af 4/4 resumeres i Rigsdagsårbogen 1913–14 s. 51 f.
- s. 158 Om udvalgmødet i Paris april 1914 se s. 198.
- s. 158 På halvtredsårsdagen for slaget ved Dybbøl 18/4 1864 holdtes en stor fest i København. Programmets hovedpunkter var et veteranog til Amalienborg, fest i Det kgl. Teater med tale af Harald Høffding og fællesspisning i Odd Fellow-palæet og „Vinterpaladset“.

- s. 159 Kong Christian X og dronning Alexandrine aflagde i maj 1914 officielt besøg i England, Frankrig, Belgien og Nederlandene. Kongen var borte fra København 7/5–27/5.
- s. 159 I Sverige var en heftig debat om nødvendigheden af en udbygning af forsvaret kulmineret i 30 000 bønders demonstrationstog til Stockholms Slot, hvor kong Gustav V havde erklæret sin tilslutning til deres krav. Den liberale statsminister Staaff gik efter en meningsudveksling med kongen af i protest og afløstes af den forsvarsvenlige landshøvding Hjalmar Hammarskjöld; udenrigsminister blev bankdirektør K. A. Wallenberg. Ministeriet Hammarskjöld sad fra febr. 1914 til marts 1917.
- s. 160 J. C. Christensens artikel stod i „Tiden“ 24/4 1914.
- s. 162 Dato i marginen ud for „Tirsdag den 5. ...“: 15/5 1914.
- s. 162 Til valglovens 2. behandling i folketinget 5/5 havde M. N. Slesbager stillet forslag om, at 7 af de 20 tillægsmandater skulle fordeles efter stemmetallene i København-Frederiksberg og 13 efter tallene i det øvrige land. Ved forhandlingens slutning meddelte Borgbjerg som udvalgets ordfører, at man ville overveje Slesbagers forslag, og ved 3. behandling – efter udvalgsrådet – var valglovsforslaget ændret således, at også Østifterne og Jylland fik hver sin opgørelse med henholdsvis 5 og 8 tillægsmandater. I denne form vedtoges valgloven 6/5 1914.
- s. 162 Dato i marginen ud for „De følgende Dage ...“: 1/7 1914.
- s. 164 Dato i marginen ud for „De følgende Dage skete ...“: 4/7 1914.
- s. 167 Om aftalerne ved ministeriets dannelse se s. 132. Om „indstillingen“ sml. Rigsdagsårbogen 1913–14 s. 76 f., 101 f.
- s. 168 Om P. M.s konflikt med kongen i anledning af afstemningen blandt officererne se s. 189–194.
- s. 169 Dato i marginen ud for „Onsdag den 10. Juni ...“: 7/7 1914. – Marcus Rubin og tidligere overretsjustitiarius C. Ussing var begge nationalbankdirektører, henholdsvis fra oktober 1913 og januar 1914.
- s. 169 I Edv. Brandes' arkiv i Det kgl. Bibliotek findes 2 breve fra grev Frijs fra marts 1914, hvori han under henvisning til en foregående samtale nævner, at kongen kunne nægte at underskrive grundloven.
- s. 171 Dato i marginen ud for „Zahle talte da ved Nitiden ...“: 21/7 1914.
- s. 171 I en artikel i „Fyns Tidende“ 11/6 1914 advarede Jørgen Pedersen mod at gennemføre grundloven ved hjælp af stemmer, „om hvis grundlovsrådene Berettigelse Meningerne er saa delte“. J. P. tilføjede, at Venstre ikke ville danne regering, så følgen af Zahles afgang ville blive et forretningsministerium, som opløste folketinget, men ikke landstinget.
- s. 172 I P. M.s udkast til erindringer gengives papirlappens 4 punkter således: der skulde være 1) Forretningsministerium, som 2) opløste Landstinget, det skulde være valgt om to Maaneder. 3) Spørgsmaalet om de Kongevalgtes Opløselighed var en Samvittighedssag for [Kongen]. 4) Forhandling med Partiførerne. Det sidste punkt, som ikke nævnes i optegnelserne, har P. M. vel tilføjet efter hukommelsen.
- s. 172 På Klaus Berntsens 70-årsdag 12/6 1914 holdtes en fest i Odense, hvori især de tidligere moderate politikere deltog.

- s. 173 Dato i marginen ud for „Om Morgenen Fredag den 12. ...“: 22/7 1914.
- s. 173 Den 16. internationale pressekongres afholdtes i København 11/6–16/6 1914.
- s. 174 Jfr. om samtalen på jernbanestationen Klaus Berntsens erindringer III (1925) s. 234 f., hvor P. M. er blevet til Zahle. Klaus Berntsen opfordrede ministrene til helt at slette spørgsmålet om de kongevalgte af dagsordenen og beklager i sine erindringer, at de i stedet tog det usædvanlige skridt at offentliggøre forhandlingerne med kongen.
- s. 174 Dato i marginen ud for „Ved Ettiden kom Rode ...“: 23/7 1914.
- s. 175 Dato i marginen ud for „Da jeg kom tilbage fra Partimødet ...“: 9/8 1914.
- s. 176 Jens Andersens navn er i manuskriptet tilføjet over linien; „de tre“ er da formodentlig de tre førstnævnte.
- s. 177 Om udtalelserne i statsrådet sml. Rigsdagsårbogen 1913–14 s. 103 f.
- s. 181 Dato i marginen ud for „I Tiden mellem Opløsningen ...“: 10/8 1914.
- s. 181 Ved landstingsvalget 10/7 1914 besatte grundlovspartierne tilsammen 29 af de 54 pladser; med 9 kongevalgte havde de således 38 mod Højres og De frikonservatives 28 landstingsmænd, og Højre beholdt sine 3 kongevalgte uden genudnævnelse.
- s. 181 Indstillingen om landstingets indkaldelse er trykt i Tillæg til Rigsdagsårbogen 1913–14, sommeren 1914 s. 13 f.
- s. 184 Dato i marginen ud for „20. Juli traadte Rigsdagen sammen ...“: 12/8 1914.
- s. 184 „De offentliggjorte ændringsforslag“ er formentlig Højres, der bl. a. krævede $\frac{2}{3}$ flertal i begge ting for vedtagelse af love om forhøjelse af skat på fast ejendom, personlige skatter og skat på almene livsforbrødenheder, samt for vedtagelse af visse ekspropriationslove. Venstre, de radikale og socialdemokraterne foreslog, at når de nævnte ekspropriationslove og love om forhøjelse af statskat på fast ejendom var vedtaget af begge ting, uden at $\frac{2}{3}$ af hvert tings medlemmer havde stemt for dem, kunne $\frac{1}{3}$ af folketingets medlemmer kræve, at de ikke blev stadfæstet, før de påny var vedtaget af rigsdagen efter et almindeligt folketingsvalg.
- s. 187 Flådens stabschef var til 5/8 1914 kommandør V. Garde; under samme dato udnævntes kaptajn Henri Wenck til stabschef ved flådens overkommando under sikringsstyrkens formering. – Om Kofoed-Hansens udenrigspolitiske opfattelse sml. Troels Fink: Spillet om dansk neutralitet 1905–1909 (1959) s. 47 ff.
- s. 188 Om veteranfesten 18/4 1914 se note til s. 158.
- s. 189 Det her gengivne afsnit af P. M.s optegnelser (s. 189–193) findes i manuskriptet foran afsnittet, som begynder med ordene „Om Onsdagen d. 21. havde Brandes ...“ (s. 145).
- s. 190 Efter J. B. S. Estrups død 24/12 1913 havde kongen mellem de af Zahle foreslåede valgt den tidligere konseilspræsident J. H. Deuntzer til livsvarigt medlem af landstinget. I udnævnelsesbrevet af 5/1 1914

stod der imidlertid „kongevalgt“ i stedet for „livsvarig“; P. M. oplyser i sit udkast til erindringer, at det var aftalt, at Zahle ikke skulle ændre den sædvanlige ordlyd, og at det hele måtte skyldes en misforståelse. – Efter Deuntzers udnævnelse havde grundlovsparterierne 33 af landstingets 66 pladser; jfr. s. 164.

- s. 193 Det her gengivne afsnit af P. M.s optegnelser (s. 193–194) findes i manuskriptet foran afsnittet, som begynder med ordene „Torsdag den 26. [Februar] havde Brandes . . .“ (s. 150).
- s. 194 Om statsminister Staaffs afgang se note til s. 159.
- s. 195 Kaptajn V. A. C. Klein havde udgivet pjecer om forsvarssagen, bl. a. „„Den offentlige Mening“ og Fæstningen“ (1908).
- s. 199 Hagerups og Munchs foredrag er trykt i „Det sjette nordiske interparlamentariske delegeretmøde, Kristiania 1914“ (1914).
- s. 201 L. V. Bircks artikel „Ministerielle Profiler“ står i „Nationaltidende“ 21/6 1913.
- s. 204 28/6 1914 myrdedes Østrig-Ungarns tronfølger ærkehertug Franz Ferdinand i Serajevo i Bosnien. Dobbeltmonarkiets regering anklagede Serbien for at stå bag ved attentatet. 5/7 gav Tyskland hemmeligt Østrig tilsagn om støtte i en eventuel krig med Rusland, som støttede Serbien, men udadtil bevarede roen; kejser Wilhelm II holdt ferie i de norske farvande, og præsident Poincaré aflagde officielt besøg i S. Petersborg. 23/7 krævede Østrig-Ungarn i et ultimatum, at Serbien skulle medvirke til de sydslaviske nationalistgruppers opløsning, og Serbien gik i en note 25/7 ind på de fleste krav, men afslog at lade østrigere deltage i undersøgelserne. Østrig-Ungarn svarede samme dag med delvis mobilisering; Rusland erklærede, at det ville støtte Serbien i tilfælde af krig, og forberedte mobilisering.
- s. 204 Sætningen, „hvor min Familie opholdt sig,“ er tilføjet fra erindringerne. 25/7 var P. M.s fødselsdag.
- s. 204 Kongen lå på dette tidspunkt med kongeskibet „Dannebrog“ ud for Kalundborg.
- s. 205 Dato i marginen ud for „Mandag Morgen var Brandes . . .“: 13/8 1914. Ordene „om Torsdagen den 30.“ er tilføjet over linien og angiver det tidspunkt, da P. M. begyndte regelmæssigt hver morgen at mødes med de militære myndigheder i marineministeriet; i begyndelsen af august deltog også Scavenius og Herluf Zahle i disse møder. De „mindre“ foranstaltninger er derimod blevet aftalt 27/7 og 28/7.
- s. 205 Præsident Poincaré, som var på hjemvejen fra S. Petersborg, skulle efter planen have aflagt officielt besøg i København 27/7, men i sidste øjeblik meddeltes det, at han sejlede direkte hjem. Samtidig afbrød kejser Wilhelm II sin ferie.
- s. 206 Statsrådet holdtes fredag 31/7. Historikeren Erik Arup var 1914–1916 departementschef i konseilspræsidiets og statsrådssekretær.
- s. 207 Dato i marginen ud for „Om Lørdagen den 1. August . . .“: 17/8 1914.
- s. 207 Østrig-Ungarn havde 28/7 erklæret Serbien krig, og efter at have sikret

- sig Frankrigs støtte i en krig mod Tyskland begyndte Rusland 30/7 almindelig mobilisering. 31/7 erklæredes Tyskland i krigsfaretilstand, og der krævedes en ultimatum russisk demobilisering og fransk tilsagn om neutralitet; 1/8 mobiliserede Frankrig og Tyskland.
- s. 208 Indkaldelsen 1/8 omfattede sikringsstyrken for øerne og fredsstyrkens forøgelse I for Jylland, ialt 21 000 mand.
- s. 208 Ved aftenmøderne 1/8 vedtog begge ting enstemmigt regeringens forslag om straf for overtrædelse af påbudene i neutralitetsanordningen af 20/12 1912 og for spionage, om udvisning af udenlandske spioner, om bemyndigelse til at påbyde lodstvang og om sikring af pengemidler for staten på forskellige måder.
- s. 208 Dato i marginen ud for „Om Søndagen [den 2. August] havde jeg . . .“: 23/8 1914.
- s. 209 Til de følgende dages begivenheder sml. bl. a. Beretning fra Kommissionen til Undersøgelse og Overvejelse af Hærens og Flaadens fremtidige Ordning (1922) og Erik Scavenius: Dansk Udenrigspolitik under den første Verdenskrig (1959).
- s. 209 Iflg. erindringerne deltog også Hassing Jørgensen, Ulrich og Jøhnke i mødet med pressen.
- s. 210 „En af Deltagerne“ er iflg. erindringerne „Hovedstadens“ redaktør pastor Johs. Nordentoft. Om hans aktivitet i august 1914 se videre s. 213 og 229–230. Sml. også Johs. Nordentoft: I Tjeneste, talt og skrevet (1928) s. 91 ff.
- s. 212 Dato i marginen ud for „Tirsdagen [den 4. August] gik forholdsvis rolig.“: 24/8 1914.
- s. 213 Iflg. P. M.s udkast til erindringer var det ved morgenmødet i marine-ministeriet 5/8 inden departementschef Zahles telefonopringning vedtaget at gennemføre fredsstyrkens forøgelse II for Jylland, en forøgelse på 6 000 mand.
- s. 215 De „tilkaldte Partiformænd“ var Emil Piper (formand for Højre i landstinget), Holger Hammerich (formand for folketingets Højre), Jørgen Pedersen (formand for landstingets Venstre), C. C. Andersen (formand for landstingets socialdemokrater) og Sigvald Olsen (i bestyrelsen for socialdemokratiet i folketinget), samt Herman Trier (formand for landstingets radikale).
- s. 215 Dato i marginen ud for „I. C. Christensen kom . . .“: 25/8 1914.
- s. 216 Dato i marginen ud for „Jørgen Pedersen og Hammerich . . .“: 30/8 1914.
- s. 217 Under optrinet med J. C. Christensen var Zahle iflg. erindringerne kaldt til telefonen til en samtale med kongen, og mødet sluttede ved hans tilbagekomst.
- s. 219 Dato i marginen ud for „Jeg foreslog nu . . .“: 1/9 1914.
- s. 220 Dato i marginen ud for „Under Samtalen hos Kongen . . .“: 2/9 1914.
- s. 222 Lovforslaget om bemyndigelse til indenrigsministeren til at foretage prisreguleringer kom i udvalg, men vedtoges og stadfæstedes næste dag som den berømte „7. august-lov“.

- s. 222 Om grundlovssagens udvikling i sommeren 1914 se s. 184 og note hertil.
- s. 223 29/7 1914 samledes medlemmerne af Det internationale socialistiske Bureau til et hastemøde i Bruxelles, hvor bl. a. den forestående kongres i Wien aflystes. Stauning og Borgbjerg, som deltog i dette møde, synes at være nået hjem 5. eller 6. august og kunne således ikke deltage i forhandlingerne om mineudlægningen.
- s. 223 Dato i marginen ud for „Fredag [den 7. August] talte vi en Del . . .“: 4/9 1914.
- s. 226 „Ekstrabladet“ havde i de pågældende dage en række ledende artikler, der skarpt angreb militæret. Her sigtes til en leder i bladet 13/8, hvori hærens officerer i anledning af et overgreb mod mandskabet kaldes „Dukketøj“, „Tomho'der“, „store Kreaturer“, „militære Tampe“ etc., og hvor der spørges: „Er en Hær andet end Skam og Skændsel for et Folk?“ Lederen konkluderer i, at „vi hader Hæren og den fortjener at hades“.
- s. 227–228 14/8 1914 forelagde Zahle i folketinget lovforslag om henstand til 1/10 for gæld til udlandet, som var stiftet før 1/8, samt om adgang til henstand ved domstolsafgørelse for indenlandsk gæld inden for samme terminer. Venstre og enkelte konservative krævede imidlertid denne henstandsret indskrænket til kun at gælde vanskeligheder, som skyldtes moratorieforanstaltninger i udlandet. 19/8 stillede $\frac{2}{3}$ af landstingsudvalget sig på dette standpunkt, men ved afstemningen i landstinget fik oppositionen kun to stemmers flertal. Fællesudvalget vedtog nogle mindre ændringer, og ved den endelige vedtagelse undlod Venstre i begge ting at stemme.
- s. 230 Dato i marginen ud for „Da jeg kom hjem . . .“: 17/9 1914.
- s. 230 Iflg. Lützens brev af 27/8 1914 (Edv. Brandes' arkiv, Kgl. Bibliotek) skulle også et par højremænd optages i det påtænkte ministerium, Højre skulle vise imødekommenhed i grundlovssagen og de radikale m. h. t. militærudgifterne. Det hedder i brevet, at J. C. Christensens og kongens tilslutning „kan skaffes“, men at det vil blive „noget vanskeliggere“ med Højre. L. omtaler sig som den, der kender den tyske krigsledelses meninger bedre end nogen anden, „unge Scavenius indbefattet“.
- s. 231 Dato i marginen ud for „Der var i disse Dage . . .“: 18/9 1914.
- s. 232 Dato i marginen ud for „Om Aftenen bragte . . .“: 19/9 1914.
- s. 232 J. C. Christensens artikel stod i „Berlingske Tidende“s aftenudgave 3/9 og i ugebladet „Tiden“, som udkom den følgende dag. Som grundlag for grundlovsforliget anbefalede forholdstalsvalg i amtskredse; de radikale partier måtte bøje sig i forsvarssagen, men ministeriet måtte selv afgøre, om det burde gå af.
- s. 232 Oberst Axel Kauffmann var chef for kongens adjudantstab.
- s. 233 5/8 havde formanden for landstingets grundlovsudvalg Jørgen Pedersen foreslået at udsætte forhandlingerne, da der ikke nu kunne holdes bekræftelsesvalg. Det radikale Venstre og Socialdemokratiet gennemførte imidlertid, at udvalgmøderne fortsattes; men da Højre 18/8 næg-

- tede at forhandle på det foreliggende grundlag, nedlagde J. Pedersen sit formandshverv, og Herman Trier valgtes i stedet. Sml. tillæg til Rigsdagsårsbogen, sommeren 1914, s. 25 ff.
- s. 233 29/8 1914 nedsatte handelsministeriet en kommission, som på få dage udarbejdede et lovforslag om offentlig krigsskadeforsikring for danske skibe. N. Neergaard var kommissionens formand og ordfører for folketingsudvalget. Loven blev stadfæstet 10/9 og fulgtes 24/9 af en tilsvarende lov for skibsladninger.
- s. 234 4/9 anmodede overkommandoen P. M. om at måtte lade cementanlæg til sikring af opholdsrum og lyskastere opføre for penge, der stilledes til rådighed fra privat side. (Jfr. s. 230–232).
- s. 234 Østrig-Ungarns gesandt i Danmark var på dette tidspunkt greve Dénis Széchényi v. Sárvár-Felső-Vidék.
- s. 234 Iflg. erindringerne bad både Scavenius og officererne efter oprinet 8/9 P. M. om at slippe for møder med den anden part i fremtiden.
- s. 235 Dato i marginen ud for „Ude i Rigsdagen ...“: 3/10 1914.
- s. 235 Om den norske politiker Johan Castberg se s. 71 f.
- s. 236 Henvendelsen til gesandten var affødt af en artikel i „Écho de Paris“, citeret af „Politiken“ 16/9, hvori det fastsloges, at de allieredes flåder nu måtte trænge ind i Østersøen.
- s. 237 Dato i marginen ud for „Torsdag den 24. ...“: 6/10 1914.
- s. 237 Midt i september 1914 skred censuren ind mod teksterne til de krigsbilleder, der vistest i københavnske biografteatre. „Politiken“ indbød 25/9 til en forevisning af de pågældende films, men justitsministeriet forbød forestillingen.
- s. 238 Om den tyske politiker dr. Breitscheid se s. 69. Sml. om tyske udtalelser om Nordslesvigs tilbagegivelse H. P. Hanssen: Fra Krigstiden I (1924) s. 68. Aage Friis' brev til P. M. af 3/10 1914 findes i Friis' privatarkiv (i Rigsarkivet), som dennes arvinger har tilladt udgiverne at benytte. A. F. giver oplysninger om sine samtaler i København med Breitscheid, der har ønsket, at Danmark skulde tage initiativet til en fredsmægling af de tre nordiske stater. B. har videre meddelt, at „der i Regeringskredse i Berlin for Alvor drøftes, hvilke Foranstaltninger man maa træffe for efter Krigen at [hidføre] en Forandring i det nordslesvigiske Spørgsmaal, saaledes at baade Befolkningen selv og Danmark „væsentlig tilfredsstilles““. Centrumspolitikerer dr. Erzberger er virksom ved forhandlingerne herom. „Det positive er, at Erzberger vil benytte Leiligheden til Fordel for Nordslesvig og ønsker, at der derfor under en eller anden Form bør ske noget fra dansk Side, der kan sætte Sagen i Bevægelse, f. Eks. at den danske Regering (vel bedst ad indirekte Vei, gennem [tidl. tysk landbrugsattaché i København] Hollmann) lader forstaa, at et eller andet politisk Skridt fra tysk Side, saa bindende som muligt, sigtende til en Afskaffelse af Tvangskurs og Indførelse af fuldkommen Ligeberettigelse vil øve en betydelig Virkning paa den danske Folkestemning og underbygge Danmarks formelle Neutralitetserklæ-

ring. Det fremhæves nemlig stærkt af Breitscheid (og Hollmann), at der vel i Berlin er ubetinget Tillid til den danske Regering og saavidt ogsaa til den danske Neutralitet, men at der samtidig hersker Forestillinger om en meget vidtgaaende tyskfyndtlig Stemning i Danmark. Man frygter, at denne Stemning og de dertil knyttede Forhaabninger til England i det afgørende Øjeblik skal vise sig stærkere end den danske Regerings Neutralitetsvilje. Erzberger har udtalt baade til Hollmann og til Hanssen, at Indberetningerne fra København taler meget herom“. Erzberger har ogsaa drøftet en „Grænseregulering“ med B. og ladet ham forstå, at dette spørgsmål var under debat i regeringskredse. – Erzberger har beklaget, at H. P. Hanssen er så tilbageholdende, ogsaa i spørgsmålet om grænseregulering, og ikke stiller større fordringer til den tyske regering end de praktiske til lettelse af nordslesvigernes øjeblikkelige stilling. Hanssen har til Friis skrevet, at hans bestræbelser i Berlin især går i to retninger, at afstive Danmarks neutralitet og at skaffe Nordslesvig bedst mulige kår. – Om Hanssens politik jfr. ogsaa en optegnelse af Aage Friis, dateret Berlin 21.–27. oktober 1914 (blandt breve fra H. P. Hanssen i A. F.s privatarkiv); heri ogsaa om, at Hanssen ikke tror på en genforening undtagen efter et tysk nederlag.

- s. 239 „Politiken“ og „Ekstrabladet“ angreb Zahle ret stærkt i anledning af den forbudte filmsforevisning (jfr. note til s. 237), og de støttedes bl. a. af „Sorø Amtstidende“. 29/9 meddeltes det, at censuren havde frigivet teksterne, og samtidig indeholdt „Politiken“ Ove Rodes redegørelse for censurens opgaver under verdenskrigen.
- s. 239 En artikel i „Ekstrabladet“ 30/9, underskrevet „En Jurist“, angreb det straffelovstillæg for overtrædelse af forbud i anledning af neutralitetsforanstaltningerne, som Zahle havde gennemført 9/9. Artiklen var øjensynlig affødt af røret om filmscensuren, men udtrykket „Forbudsloven“ forekommer ikke i artiklen.
- s. 243 Dato i marginen ud for „Om Lørdagen fortalte ...“: 10/10 1914.
- s. 244 Om Lütken sml. P. M.s Erindringer I s. 241 ff.

Tidstavle over begivenheder omtalt i bind II

Danmark		Udlandet	
1909	28. okt. 1. ministerium Zahle P. M. indenrigsminister	1909	Overhuset forkaster engelsk finanslov
1910	20. maj Folketingsvalg	1910	Engelsk underhusvalg
	17. juni Rigsretsdøm		
	5. juli Ministeriet Berntsen		
1911	Rubins artikel. Dr. Muus afskediges	1911	Engelsk vetolov. Min. Staaff i Sverige
		1911-12	Italiensk-tyrkisk krig
1912	14. maj Frederik VIII dør	1912	Rigsdagsvalg i Tyskland
	23. okt. Klaus Berntsens grund- lovsforslag	1912-13	Balkankrigene
1912-14	Grundlovsforhandlinger		
1913	20. maj Folketingsvalg	1913	Præsidentvalg i Frankrig. Min. Knudsen i Norge
	21. juni 2. ministerium Zahle. P. M. forsvarsminister		
1914	10. juli Landstingsvalg	1914	28. juni Franz Ferdinand myrdes
			23. juli Østrig-ungarsk ultimatum til Serbien
			25. juli Rusland forbereder mobi- lisering
			28. juli Østrig-Ungarn erklærer Serbien krig
	1. aug. Sikringsstyrken indkaldes		1. aug. Tyskland erklærer Rusland krig
	2. aug. Henvendelse fra Brock- dorff-Rantzau		3. aug. Tyskland erklærer Frank- rig krig
			4. aug. England erklærer Tyskland krig
	5. aug. Forhandlinger om mine- udlægning		

Personregister til bind I-II

Registeret omfatter kun teksten, ikke noterne. Stillingsangivelser gælder normalt kun tiden indtil 1914. Ved partibetegnelserne er der ikke skelnet mellem venstregrupperne. Biografiske oplysninger må bl. a. søges i Dansk biografisk Leksikon, Kraks Blaa Bog og V. Elberling: Rigsdagens Medlemmer gennem 100 Aar (1949).

- Agerholm, Sophus, direktør. I 35, 42.
Ahlefeldt-Laurvig, William, gesandt i Wien 1897–1908, udenrigsminister 1908–09 og 1910–13. I 262, 280. II 19, 88 ff, 133, 150.
Alberti, P. A., folketingsmand (venstre), justitsminister 1901–08. I 57, 93, 146, 158 ff, 163, 166 ff, 170 f, 174–77, 181, 213 ff, 217, 230, 238, 251–64, 272, 277, 289, 293, 298, 304. II 7 f, 11, 21 f, 45, 47, 232.
Alexander II, russisk czar 1855–81. I 20.
Alexander III, russisk czar 1881–94. I 8.
Alexandra, dansk prinsesse, engelsk dronning. I 257.
Allemane, Jean, fransk politiker. I 115.
Allen, C. F., historiker. I 30, 77 f.
Ambt, G. C. C., generaldirektør for statsbanerne. II 32.
Andersen, Anders, gårdejer (Bakkegården). I 219 f.
Andersen, H. N., direktør i Ø. K. I 296. II 170.
Andersen, Jens, folketingsmand (rad.). I 174, 202. II 102, 114, 133, 152, 154 f, 164, 176, 235.
Andersen, Niels, folketingsmand (højre). I 255.
Andersen, Rasmus, folketingsmand (venstre). I 182.
Andersen, Vilhelm, professor i litteraturhistorie. I 178. II 138.
Andreasen, H. J., boelsmand. I 222, 228.
Andreassen, Niels, folketingsmand (soc.). II 150.
Andræ, C. G., politiker. I 144.
Angelo, Sophus, redaktør af Viborg Stiftstidende. I 18 f.
Appel, Jacob, højskoleforstander, kulturminister 1910–13. I 133 f, 170. II 126.
Arctander, C., forfatter. I 35.
Arup, Erik, historiker, departementschef og statsrådssekretær 1914–16. II 206.
Asmussen, P. C. V., oversergent. II 188, 194.
Asquith, H. H., engelsk politiker. II 65 f, 73.
Aubeck, Fr., redaktør af Assens Avis 1911–13, derefter af Venstrebladet, Kolding. II 153.
Aulard, A., fransk historiker. I 103, 111.
d'Avenel, Georges, fransk historiker. I 60, 64, 74, 96.
Bahnsen, Jesper, officer, krigsminister 1884–94. I 20, 44, 86, 96, 268.
Bajer, Fredrik, forfatter, forkæmper for fredssagen. I 265, 271, 277. II 54, 56 f, 62.
Bang, Gustav, historiker, folketingsmand (soc.). I 31, 74, 88.
Bang, J. P., skolemand. I 13.
Bang, Niels, skoledirektør. I 142, 284 f.
Bang, Nina, f. Ellinger, historiker. I 31, 74.
Bang, P. G., jurist, politiker. I 60.
Barrès, Maurice, fransk forfatter. I 123.
Barth, Theodor, tysk politiker. I 285. II 69.
Bauer, Christine, f. Andersen, g. m. apoteker B. I 281.
Bebel, F. A., tysk politiker. II 68.
Beck, Vilhelm, præst. I 33, 86.
Begtrup, Holger, højskoleforstander. II 7, 15.
Behrens, Carl, forfatter. I 45.

- Bentzon, Viggo, juridisk professor. I 285. II 57, 81.
- Berendsen, Ivar, folketingsmand (rad.). I 85, 88, 150, 157, 176, 187, 285. II 31 f, 44, 56, 60, 95, 175, 204.
- Berg, Christen, politiker. I 14, 18, 40, 57, 169, 172, 205 f.
- Berg, Hother, postekspedient. II 121.
- Berg, Sigurd, folketingsmand (venstre), indenrigsminister 1905–08. I 149, 164, 175, 180, 183 f, 216, 220 f, 236, 257, 262, 292, 294. II 14, 22–25, 30, 44, 47, 105, 121.
- Bergsøe, A. F., statistiker. I 31.
- Berlin, Knud, juridisk professor. II 57.
- v. Bernhardi, Fr., tysk militærforfatter. II 74.
- Bernhoft, H. A., gesandt i Wien 1908–10, departementschef i udenrigsministeriet 1910–13, gesandt i Paris 1913–32. II 88.
- Bernild, Holger, redaktør af Nordsjællands Venstreblad. II 153.
- Berntsen, Klaus, folketingsmand (venstre), indenrigsminister 1908–09, konseilspræsident og forsvarsminister 1910–13. I 218, 226, 262, 296. II 8, 16, 25, 28, 30, 36, 38, 40, 45 f, 48 f, 72, 87, 93, 95, 104–09, 111, 113–16, 118 ff, 122 ff, 127–31, 143 f, 146–49, 156, 161, 163, 165, 172, 174, 181, 185 f, 188 f, 194, 196, 231 ff.
- Bert, Paul, fransk politiker. I 105.
- Berthelsen, J., landstingsmand (venstre). II 116.
- Berthelsen, Palle, generalstabschef. II 186, 193, 205 f, 211, 213, 225, 229, 231, 234.
- Berthelsen, S., socialpolitiker, forfatter. I 176, 210, 223. II 81 f, 222.
- Bidstrup, C. G. H., stabssergent. II 188, 194.
- Bille, C. St. A., redaktør, politiker. I 43.
- Birch, August, folketingsmand (venstre). II 84.
- Birck, L. V., professor i statsvidenskab, folketingsmand (højre). I 34 f, 37, 254 ff, 303, 306. II 9, 12 f, 19, 38, 201.
- v. Bismarck, Otto, tysk rigskansler. I 73, 136.
- Bjerre, P., folketingsmand (venstre). II 110.
- Bjørnson, Bjørnstjerne, norsk digter. I 15, 27, 97 f, 124, 153.
- Black, Clara, arbejdsløshedsinspektør. I 284 f.
- Bluhme, E., folketingsmand (venstre). I 172, 213, 276.
- Boesgaard, proprietær. I 222.
- Bojesen, Ernst, forlagsboghandler. I 63, 140, 151, 154, 286.
- Bojsen, Frede, folketingsmand (venstre). I 216, 218.
- Bojsen, Peter, landstingsmand (venstre). II 107.
- Bonde, Carl Carlsson, svensk politiker. II 59 f, 197.
- Borgbjerg, F. J., folketingsmand (soc.). I 40, 44, 88, 155, 164 f, 214, 224 f, 228, 252 f, 255, 277, 279, 292. II 10, 37 f, 62, 111, 118, 130 f, 143 f, 148 ff, 155 ff, 160 ff, 164, 175, 188, 223, 233, 238.
- Borup, L. C., borgmester. I 155.
- Boulanger, Charles, fransk politiker. I 20 f.
- Bourgeois, Léon, fransk politiker. I 112, 114, 116–20. II 63 f, 66, 80.
- Bourget, Paul, fransk forfatter. I 26.
- Bramsen, Ludvig, folketingsmand, landstingsmand (højre), indenrigsminister 1899–1901. I 44, 88, 254 f. II 24.
- Brandes, Edvard, folketingsmand (venstre), landstingsmand (rad.), finansminister 1909–10 og 1913–20. I 33, 42, 54, 56, 85, 92, 97 f, 143, 147, 150, 157, 178 f, 208, 228, 231 ff, 236, 238, 254 f, 260 f, 276 f, 281, 283, 291 f, 294 ff. II 5–8, 17–20, 23, 27, 32, 41, 47, 60, 81, 92, 103, 111, 117, 123–33, 135 f, 140 ff, 144–47, 150 f, 158 ff, 164, 167–71, 173 ff, 178, 181 f, 204 f, 210–19, 224, 226–39, 243.
- Brandes, Elise f. Rustad, g. m. Edvard Brandes. II 136.
- Brandes, Georg, forfatter. I 13 ff, 23–28, 33, 39 f, 43 f, 54, 64, 86–91, 93, 103, 127 f, 132 ff, 143, 145, 148, 152 f, 240 f, 283.
- Bransager, N., folketingsmand (rad.). I 35, 85, 87, 159, 161, 166 ff, 176, 178 f,

- 196, 202 f, 207 f, 211, 218, 230 ff, 238, 262 ff, 276, 282, 289, 300. II 7, 10, 40, 44, 101 f.
- Branting, Hjalmar, svensk politiker. II 58.
- Bredsdorff, Thomas, højskoleforstander. II 7 f, 15.
- Breitscheid, Rudolf, tysk politiker. II 69, 238.
- Briand, Aristide, fransk politiker. I 115. II 63 f.
- Bro, J. P. C., redaktør af Langelands Avis. I 173, 220 ff.
- Broberg, L. P., landstingsmand (venstre). II 114, 116, 155.
- v. Brockdorff-Rantzau, Ulrich, tysk gesandt i København. II 188, 207 f, 211 ff, 215, 220, 222 ff, 227, 231, 237 ff.
- Broda, R., østrigsk-fransk forfatter. I 285.
- Brosen, S., folketingsmand (venstre). I 276.
- Brorson, Chr., overretssagfører. I 35, 80 f.
- Bruhn, Fr. Chr., herredsfoged. I 13.
- Brun, C., gesandt i Washington 1895–1908 og 1912–30, i London 1908–12. I 247. II 237, 239.
- Brun, Charles, stiftamtmand, finansminister 1908–09. I 262.
- Bruun, Carl, forfatter, topograf. I 72, 105, 151.
- Brücker, V., valgmenighedspræst, højskoleforstander. I 152.
- Buchwald, H. J., direktør for statsskovvæsenet. II 229.
- Buckle, H. Th., engelsk historiker. I 31.
- Buisson, F., fransk politiker. II 60, 64.
- Burckhardt, Jacob, schweizisk historiker. I 31.
- Busk, Jens, folketingsmand (venstre). I 177.
- v. Bülow, Bernhard, tysk rigskansler. I 242 f.
- Bülow, Frits, højesteretssagfører, justitsminister 1910–13. II 47 f, 91–94.
- Bøving, Adam, zoolog. I 131.
- Carl, prins af Danmark, se Haakon VII.
- Carlsson Bonde, se Bonde.
- Carlyle, Thomas, engelsk historiker. I 31.
- Carstensen, Carl, redaktør af Nationaltidende. I 88.
- Caspersen, N. C., dyrlæge. I 220–24. II 42.
- Castberg, Johan, norsk politiker. II 71 f, 235.
- Castenskiold, H. Grevenkop, gesandt i London 1912–21. II 224.
- Cavling, Henrik, redaktør af Politiken. I 178 f, 208, 283 ff. II 60, 237, 239.
- Cavling, Viggo, journalist. I 285.
- Chamberlain, Joseph, engelsk politiker. I 122 f. II 74.
- Chenon, E., fransk jurist. I 109.
- Christensen, Alfred, folketingsmand (rad.). I 85, 175, 182, 207, 282, 303. II 44, 95.
- Christensen, Axel Anthon. I 35.
- Christensen, Balthazar, folketingsmand (venstre). I 60.
- Christensen, Carl, skolemand. I 202, 209.
- Christensen, J. C., folketingsmand (venstre), kultusminister 1901–05, konseilspræsident og forsvarsminister 1905–08. I 56, 86, 94, 97, 141 f, 146 f, 159, 163 f, 166–70, 172, 175–78, 181–86, 198, 203, 209, 213, 216 f, 226–29, 234, 236, 241–44, 250–64, 269, 272–77, 279 f, 282, 291–301, 303 ff. II 9 f, 13–16, 22, 28, 35, 37 ff, 47 f, 50, 56, 58, 77, 79, 90, 94 f, 108, 114 ff, 118, 122–30, 132, 138 ff, 143–51, 155, 157–60, 165 f, 170, 172, 185, 196, 215 f, 220, 222 ff, 226–33, 235, 244.
- Christensen, Marie, fagforeningsleder. I 211.
- Christensen, Poul, folketingsmand (rad.), landbrugsminister 1909–10. I 182, 185. II 7, 14, 21, 125, 133, 152, 171, 175 f, 184, 236.
- Christensen, Villads, historiker, rådstuearkivar. I 284. II 55.
- Christian, se Kristian.
- Christiansen, Rasmus, redaktør af Underofficersbladet. II 188.
- Christiansen, C. S., landstingsmand (soc.). II 99.
- Christiansen, Viggo, læge. I 34 f, 37. II 195.
- Churchill, Winston, engelsk politiker. II 54, 65 f, 73.

- Clausen, C. C., forfatter, journalist. I 34.
 Clausen, H. V., historiker. II 120.
 Clausen, Julius, litteraturhistoriker. I 144.
 Clemenceau, Georges, fransk politiker. I 116. II 63 f.
 Coppée, François, fransk forfatter. I 123.
 la Cour, Poul, højskolelærer. I 170.
- Dagmar (Maria Feodorovna), dansk prinsesse, russisk kejserinde. I 8, 257.
 Dalsgaard, J. P., landstingsmand (venstre). II 151, 162 f, 184.
 Darwin, Charles, engelsk zoolog. I 23, 25, 29 f.
 Daugaard-Jensen, J., inspektør i Nordgrønland. II 23.
 Deherme, Georges, fransk folkeuniversitetsagitator. I 106, 108.
 Deuntzer, J. H., folketingsmand, landstingsmand (rad.), konseilspræsident og udenrigsminister 1901–05. I 163, 168, 170, 175 ff, 181 f, 185, 207, 231, 247, 268 f, 275 f, 292, 294. II 6 ff, 78, 89, 126, 161.
 Dinesen, Lars, folketingsmand (højre). I 143. II 93, 118.
 Dissescu, C., rumænsk politiker. II 59.
 Doose, H. A., folketingsmand (venstre). I 182, 185.
 Dostojevski, Fjodor, russisk forfatter. I 27.
 Drachmann, A. B., professor i klassisk filologi. I 31.
 Drachmann, Holger, digter. I 23 f. II 117.
 Dreyfus, Alfred, fransk officer. I 99, 102 f, 105, 115 ff, 120, 123, 166.
 Duncker, Max Wolfg., tysk historiker. I 31.
 Duruy, Victor, fransk historiker. I 31.
- Edward VII, engelsk konge 1901–10. II 46.
 Egan, Fr., amerikansk gesandt i København. I 285.
 Ellinger, H. O. G., folketingsmand (højre). I 42, 88, 125, 156. II 38, 93, 198.
 Ellinger, Nina, se Bang, Nina.
 Elmholt, P. V., redaktør af Fyns Venstreblad. I 162. II 42, 153.
- Elmquist, P., historiker, seminarieforstander. I 31, 80, 84 f.
 Erichsen, C. A., grosserer. I 101.
 Erslev, Kr., professor i historie. I 24, 28 f, 31, 37, 39, 41, 43, 46, 60, 61, 67, 71, 74 f, 78, 80, 82, 84 f, 89, 91, 93, 103 f, 124 f, 131, 138, 145, 150, 232, 284, 288. II 7.
 Esmann, G. Th., prokurator. I 19.
 d'Estournelles de Constant, Paul-Henri, fransk politiker. II 58, 62, 64.
 Estrup, J. B. S., landstingsmand (højre), konseilspræsident 1875–94. I 14, 18, 54, 301. II 111, 139.
- Faber, C. G., herredsfoged. I 18.
 Fabricius, Knud, historiker. I 279, 281.
 Falbe-Hansen, V., landstingsmand (venstre). I 31. II 77, 85, 112, 116, 154 f, 161.
 Feddersen, Arthur, skolemand, sekretær i Dansk Fiskeriforening. I 10.
 Fels, Joseph, amerikansk-engelsk georgeist. II 55.
 Fenger, H. M., Holmens provst. II 119.
 Ferdinand-Dreyfus, Camille, fransk politiker. II 59, 64.
 Ferry, Jules, fransk politiker. I 110, 116.
 Fichte, J. G., tysk filosof. I 13.
 Flathe, Heinrich, tysk historiker. I 31.
 Fog-Petersen, Gunnar, redaktør, folketingsmand (rad.). I 226. II 102, 152.
 Fog-Petersen, Johs., folketingsmand (rad.). II 140, 142 f, 152.
 Fogtmann, K. L., folketingsmand (rad.). I 158, 175, 179, 182, 191, 207, 209, 219, 237, 265, 275.
 Foss, Alexander, ingeniør. II 170, 177 ff.
 Fraenkel, Arnold, folketingsmand (højre). I 40, 44.
 France, Anatole, fransk forfatter. I 106 f, 121, 134 f.
 Frandsen, Julius, landstingsmand (venstre). II 150.
 Frank, Ludwig, tysk politiker. II 69.
 Frederik III, dansk konge 1648–70. I 62.
 Frederik IV, dansk konge 1699–1730. I 62.
 Frederik VII, dansk konge 1848–63. I 20, 230. II 172.
 Frederik VIII, dansk konge 1906–12.

- I 234, 243 f, 257 f, 294–98, 304, 306.
II 5 f, 8, 11, 39 f, 45 f, 48 f, 185.
- Frederiksen, N. C., professor i statsvidenskab. I 101.
- Frederiksen, Niels, folketingsmand (rad.). II 152, 155, 223.
- Fridericia, J. A., professor i historie. I 30, 60, 63 f, 74, 85, 120, 124 f, 150. II 53.
- Friis, Aage, professor i historie. I 13 ff, 18, 22 ff, 28, 30 f, 35 f, 42, 49, 55, 56, 80, 100, 124 ff, 128, 150 f, 157 f, 246 f, 284, 286. II 6, 51, 53, 238.
- Frijs, Mogens Krag-Juel-Vind-, lensgreve, landstingsmand (frikons.). I 233, 236, 254 f, 294 ff. II 19, 46, 104 f, 108, 111, 113, 119, 128 f, 135, 144 f, 147, 159, 164, 169 f, 204 f, 213, 215–17, 220, 223, 228 f, 236.
- Fustel de Coulanges, N. D., fransk historiker. I 31, 60, 65, 74, 76, 103, 138.
- Gambetta, Léon, fransk politiker. I 116.
- Garde, V., søofficer. II 205, 211, 244.
- Gardiner, Samuel, engelsk historiker. I 31.
- Gasberg, M. J., sagfører. I 221 ff, 238. II 10.
- Geijer, Erik Gustaf, svensk historiker og digter. I 31.
- Geismar, Oscar, præst, redaktør af Langelands Folkeblad 1906–07, af Kolding Venstreblad 1908–09. I 35, 221, 238.
- Georg V, engelsk konge 1910–36. II 218, 220 f, 223.
- Georg, prins af Grækenland og Danmark. I 258.
- George, Henry, amerikansk nationaløkonom. I 173, 205 f, 210. II 80.
- v. Gerlach, Hellmut, tysk politiker. II 60.
- Gertz, M. Cl., professor i klassisk filologi, formand for undervisningsinspektionen for de lærde skoler. I 31, 141, 286.
- Gervinus, G. G., tysk historiker. I 31.
- Giørtz, H. C. N., generalauditor. II 191 f.
- Gjellerup, Karl, forfatter. I 24.
- Gladstone, William, engelsk politiker. I 73, 122.
- Gobat, Albert, schweizisk politiker. II 60.
- Godskesen, M., landstingsmand (højre). II 228.
- Goll, Aug., byfoged, juridisk forfatter. I 161.
- Goos, C., landstingsmand (højre), justitsminister 1900–01. I 160, 251. II 228.
- Green, H., redaktør af Børsen. I 35, 45.
- Grey, Sir Edward, engelsk politiker. II 72, 224.
- Grundtvig, L. A., juridisk professor. I 80 f.
- Grundtvig, N. F. S., præst, digter. I 8 f, 75, 133, 152, 164.
- Grut Hansen, Charles, gårdejer. I 304.
- Grønberg, A. T., folketingsmand (rad.). II 129, 132 f, 162, 169.
- Guesde, Jules, fransk politiker. I 107, 115.
- Guldbrandsen, N., redaktør af Statstidende, folketingsmand (venstre). I 173, 220, 222 ff, 227, 229 f, 280 f. II 43.
- Gundel, S., skolemand. I 81, 89.
- Gustav II Adolf, svensk konge 1611–32. I 12.
- Gustav V, svensk konge 1907–50. II 124, 194.
- Gørtz, J. V., kommanderende general. II 20, 186, 188, 192 f, 205 ff, 209–15, 219 f, 223, 225, 229, 231, 234.
- Hage, Christopher, folketingsmand (venstre), finansminister 1901–05, trafikminister 1902–05. I 54, 94, 156, 170, 183, 222 f, 231, 298. II 31.
- Hage, Johannes, folketingsmand (højre). I 44.
- Hagerup, Fr., norsk jurist. II 199.
- Hald, Jørgen, formand for Det rad. Venstres landsforbund. I 174, 195, 202. II 153.
- Hall, C. C., nationalliberal politiker. I 88, 143 f.
- Halsted, Martin, folketingsmand (højre). I 305 f.
- Hammar skjöld, Hjalmar, svensk politiker. II 159.
- Hammer, Simon (?), norsk redaktionssekretær. II 138.
- Hammerich, H. A., folketingsmand (højre). II 38 f, 56, 151, 154–57, 197 f, 206, 216, 228 f.

- Hanotaux, A. A. G., fransk politiker. I 60, 64.
- Hansen, A. M., lærer. I 215.
- Hansen(-Ankerstræde), Carl, husmands-politiker. I 132, 202, 211, 220, 224, 232.
- Hansen(-Vinde), Carl, folketingsmand (løsgænger). I 250, 276. II 139.
- Hansen, H. O., stabssergent. II 194.
- Hansen, H. P., skolemand. I 38 ff.
- Hansen, J. A., politiker (venstre). I 60, 230.
- Hansen, Johan, skibsreder, handelsminister 1908-09. I 262.
- Hansen, Markus, lærer. I 174.
- Hansen, Meta, formand for Københavns Kvindevalgretsforening. I 284.
- Hansen, Niels, landstingsmand (venstre). II 116.
- Hansen, Octavius, landstingsmand (venstre). I 161.
- Hansen, Ole, folketingsmand (venstre), landbrugsminister 1901-08. I 170, 177, 181, 257.
- Hansen, Rasmus, folketingsmand (venstre). I 276. II 133, 176.
- Hanssen, Bernhard, norsk politiker. II 57 f, 61.
- Hanssen(-Nørremølle), H. P., sønderjysk politiker. I 68, 246 f. II 56, 89, 197, 238.
- Hartmann, J. P. E., komponist. I 44.
- Hartvig-Møller, Hans, skolemand. I 35.
- Hassing Jørgensen, J., bankdirektør, trafikminister 1913-20, handelsminister 1913-16. I 285. II 102 f, 125, 132 f, 136, 140, 165, 173, 204, 210, 217, 231.
- Hauge, C. N., folketingsmand (soc.). II 150.
- Hedegaard, Anders, gårdejer. I 174. II 44.
- Hedegaard, K., lærer. I 202.
- Hedemann, P. H. I., præst. I 82 f.
- Heegaard, Poul, professor i matematik. I 35.
- Hegel, G. W. F., tysk filosof. I 13, 25.
- Hegelund Lange, Henrik, læge. I 238.
- Hegermann-Lindencrone, Johan, gesandt i Paris 1897-1902, i Berlin 1902-12. I 101, 241, 244. II 6.
- Heiberg, J. L., professor i klassisk filologi. I 142.
- Heilbuth, H., grosserer. I 161, 176, 194, 202, 208 f, 263, 289. II 6, 50, 126, 132, 136, 139 f, 143, 147, 227, 229 f.
- Heilesen, C. C., jurist, afholdsagitor. II 102.
- Heine, Laurits, overretssagfører. I 81, 89.
- Heise, A., historiker. I 10.
- Helms, Holger, ingeniør. I 81.
- Henningsen, Agnes f. Andersen, forfatterinde. I 281.
- Henrichsen, Erik, overretssagfører, politisk skribent. I 39, 41, 166.
- Henriques, A., overretssagfører. I 35, 80, 84, 145.
- Hertzberg, G. F., tysk historiker. I 31.
- Hey, Frederik, landstingsmand (frikons.). I 250. II 144 ff.
- Hinge, Julius, oversergent. II 188, 194.
- Hoff, Bartholomæus, skolemand. I 141.
- Hoff, Emil, læge. II 93 f.
- Holm, Christian, grosserer. I 299, 304.
- Holm, Edvard, professor i historie. I 29, 60.
- Holstein(-Holsteinborg), C. C., lensgreve, landstingsmand (højre). II 105.
- Holstein(-Ledreborg), Louis, lensgreve, folketingsmand (venstre), konseilspræsident 1909. I 54, 143, 146, 269, 295-302, 304 ff. II 5, 8 ff.
- Horst, Hans Jakob, norsk politiker. II 59, 61.
- Hostrup, Helge, højskoleforstander, redaktør af Jydsk Morgenblad. I 152, 195, 203, 207, 209.
- Hostrup, J. C., præst, forfatter. I 37 f.
- van Houten, Samuel, hollandsk politiker. II 198.
- Houzeau de Lehaie, A., belgisk politiker. II 59.
- Hvass, Anders, overretssagfører, kommunalpolitiker. I 285.
- Høffding, Hans, historiker. I 35.
- Høffding, Harald, professor i filosofi. I 24 ff, 28, 37, 50, 55, 69, 97 f. II 120.
- Høgsbro, Svend, folketingsmand (venstre), trafikminister 1905-08, justitsminister 1908-09. I 37, 183, 213, 257 f.
- Hørup, Viggo, folketingsmand (venstre), trafikminister 1901-02. I 44, 46 f, 55-

- 58, 64, 72 f, 81, 85–88, 92 ff, 96 ff, 126 f, 132, 143, 146 f, 150, 159 f, 162 f, 172, 178, 205 f, 260, 269, 275.
- Haakon VII, norsk konge 1905–57. I 239.
- Haarløv, Viggo, jurist, embedsmand. I 59. II 22.
- Ibsen, Henrik, norsk digter. I 15 ff, 24, 27, 76, 108.
- Ifversen, Jul., præst. I 163, 167.
- Ingeborg, prinsesse. I 148.
- Ingemann, B. S., digter. I 7 f, 12.
- Ingerslev, H. P., landstingsmand (højre), indenrigsminister 1885–96. I 56.
- Ipsen, Alfred, forfatter. I 152.
- Jacob, B., fransk professor. I 112.
- Jacobsen, J. P. (1847–85), forfatter. I 15, 17.
- Jacobsen, J. P. (1869–1918), historiker. I 13 ff, 17, 20, 22–26, 28, 30 ff, 35, 47, 49–58, 65, 88 f, 100 f, 105, 120 f, 124, 126 ff, 131, 135, 140, 147, 149 ff, 258.
- v. Jagow, Gottlieb, tysk udenrigsminister. II 208, 224, 237.
- Janson, Paul, belgisk politiker. II 60.
- Jaurès, Jean, fransk politiker. I 107, 115–18, 121.
- Jensen, Anton, folketingsmand (venstre). I 185, 219, 224.
- Jensen, Hans, ejer af Møens Folkeblad. I 210.
- Jensen, Hans, redaktør af Sorø Amtstidende. I 296.
- Jensen, Harald, landstingsmand (soc.). I 225, 279. II 149 f.
- Jensen, Henning, præst, politiker, redaktør af København 1897–1919. II 209.
- Jensen, Ingward, folketingsmand (venstre). I 235. II 110.
- Jensen, J. A., redaktør af Nykøbing F. Dagblad. I 209.
- Jensen, Jens, De samvirkende Fagforbunds formand, borgmester. I 43, 155. II 176.
- Jensen(-Onsted), J. J., folketingsmand (rad.), trafikminister 1909–10. I 182, 185. II 7 ff, 14, 20.
- Jensen, N. P. (1830–1918), oberst, folketingsmand (højre). I 44, 303. II 14, 38.
- Jensen, N. P. (1867–1938), amtsforvalter, folketingsmand (venstre). II 27, 56.
- Jensen, P. G. C., landstingsmand (højre). I 160.
- Jensen-Flø, N., folketingsmand (venstre). II 146, 162.
- Jensen-Sønderup, J., folketingsmand (venstre), trafikminister 1908–09, indenrigsminister 1910–13. I 218, 257. II 83–87, 146.
- Jeppesen, Peder, gårdejer (Ramsøllille). I 202.
- Jerichau-Christensen, se Jerichow.
- Jerichow, P. A. (navnef. fra Christensen), departementschef i finansministeriet, folketingsmand (venstre). II 23.
- Johannsen, Gustav, sønderjysk politiker. I 55, 68.
- Johansen, Jens, landbrugslærer. I 195, 202.
- Johansen, Kr., student. I 13.
- Johansen, Niels, landstingsmand (venstre). II 162.
- Johansen, Oskar, overretssagfører, formand for A/S Politiken. I 33, 150, 154, 161, 172, 178 f, 187–92, 194 ff, 202, 207 f, 232, 283 f. II 7, 45, 61, 103, 125, 226 f, 239.
- Juhl, H. C., officer. II 229.
- Jungersen, Chr., folketingsmand (venstre). I 213, 276. II 44.
- Jungersen, Fr., valgmenighedspræst. I 37.
- Jürgensen, Dethlef, grosserer. I 299, 304.
- Jöhnke, Ferdinand, admiral, marineminister 1901–05. I 158, 177, 181, 241. II 187.
- Jöhnke, Wilhelm, kommandør, direktør for marineministeriet. II 187, 205, 209, 211, 213 f, 220, 222, 226, 231, 238 f, 242 ff.
- Jørgensen, A. D., historiker, rigsarkivar. I 30, 43, 55, 60 f, 66–71, 143.
- Jørgensen, J. C., gårdejer. I 202.
- Jørgensen, J. P., redaktør af Kalundborg Dagblad. II 49.
- Jørgensen, Oskar, journalist ved Social-Demokraten. I 215.
- Kalckar, J. F., grosserer. I 158.
- Kall, J. C., bibliotekar. I 35.

- Kant, Immanuel, tysk filosof. I 13, 112.
- Karstensen, Asger, konservativ politiker, journalist. I 215.
- v. Kauffmann, Axel, oberst, chef for kongens adjutantstab. II 232, 235, 243.
- Keilgaard, A., gårdbestyrer. I 173, 220 ff, 238.
- Keiser-Nielsen, S., præst, folketingsmand (rad.), kultusminister 1913-16, undervisningsminister 1916-20. I 202, 207, 209, 282. II 14, 132 ff, 136, 140 ff, 228, 231.
- Kessler, Charles, fransk general. II 74.
- Kierkegaard, N., højskolemand. I 152.
- Kierkegaard, Søren, filosof. I 8, 12, 15 f, 24, 50, 52, 88.
- Kierulff Jensen, A., maskinarbejder. I 161 f.
- Kipling, Rudyard, engelsk digter. I 123. II 74.
- Kjørboe, V. O., generaldirektør for postvæsenet. II 22 f, 32.
- Klausen, K. M., folketingsmand (soc.). I 186, 279, 291 f. II 12, 41, 99, 150.
- Klein, C. S., folketingsmand. I 18 f.
- Klein, V. A. C., officer. II 195.
- Klingemann, John, forstander, ledende senior i Studenterforeningen 1887-92. I 34, 36.
- Knudsen, Gunnar, norsk politiker. II 72.
- Knudsen, Jakob, forfatter, højskolemand. I 152 f, 270, 284.
- Knudsen, Johan, folketingsmand (højre). I 49 f, 256. II 38.
- Knudsen, Johannes, historiker. I 31.
- Knudsen, P., folketingsmand (soc.). I 44, 279, 292 f. II 99.
- Kofoed, K. H., folketingsmand (rad.). II 152.
- Kofoed-Hansen, Otto J. M., direktør for marineministeriet 1905-08, chef for flådens overkommando 1914-18. II 187, 205, 209-12, 214 f, 217, 219 f, 222, 226, 229, 237 ff, 242 ff.
- Kongstad, Kr., tegner og bogtrykker. I 209.
- Korsgaard, P., ingeniør. I 227, 230.
- Krabbe, Christopher, herredsfoged, folketingsmand (venstre, senere rad.), forsvarsminister 1909-10. I 64, 93 f, 128, 143, 160 f, 175, 182, 184, 207, 210. II 7 f, 17 ff, 48 ff.
- Krag, Otto, gesandt i Kristiania 1910-19. II 236.
- Krarup, Alfred, historiker. I 31.
- Krarup, J. J., redaktør af Struer Dagblad. II 42 f.
- Krieger, A., departementchef i indenrigsministeriet 1898-1910, kabinetssekretær 1910-36. I 257 f. II 22 f, 47, 124 f, 127, 129-33, 135, 141, 150, 158 f, 167, 169 f, 173-78, 180 ff, 190, 192, 218, 229 f, 235, 243.
- Kristensen, Marius, højskolelærer, filolog. I 133.
- Kristensen-Randers, J. P., højskoleforstander. I 152.
- Kristian IV, dansk konge 1588-1648. I 62.
- Kristian V, dansk konge 1670-99. I 62.
- Kristian VIII, dansk konge 1839-48. I 43, 69 ff.
- Kristian IX, dansk konge 1863-1906. I 20, 171, 182, 239, 242, 286.
- Kristian X, dansk konge 1912-47. I 32, 297. II 52, 108 f, 119, 122-35, 141 f, 150 f, 158-61, 165, 167-83, 185, 189-95, 204-08, 211-14, 217-21, 223-26, 229 f, 234 ff, 238, 242 f.
- Kristiansen, Holger, folketingsmand (rad.), 1906-08 redaktør af Venstrebladet for det sydlige Jylland, fra 1908 af Langelands Folkeblad. I 238, 280. II 10, 42, 102, 152.
- Kristiansen(-Beder), K., folketingsmand (rad.). I 158, 167, 182, 265, 275.
- Kroman, Kristian, professor i filosofi. I 24 f, 112.
- Kruuse, P. A., cand. pharm. I 176, 195, 202.
- Krüger, P., præsident i Transvaal. I 122.
- Kühnel, Arnold, officer, chef for generalstaben 1903-05. I 242, 244, 246.
- Køedt, A. Peschcke, folketingsmand (venstre). I 240.
- v. Köller, E. M., overpræsident for provinserne Slesvig-Holsten. I 123.
- Lange, Chr. L., norsk historiker, generalsekretær i den interparlamentariske union. II 55, 59, 61, 197 f.

- Lange, H. O., biblioteksmand. I 270.
- Lange, Jakob E., lærer, botaniker, georgist. I 278, 285. II 82, 102 f, 117, 145.
- Langlois, Ch. V., fransk historiker. I 103.
- Larsen, A. C., bibliotekar, ledende senior i Studenterforeningen 1883. I 34, 36 ff, 40, 89 ff.
- Larsen, Anders, købmand. I 161, 176, 179, 202, 208 f, 219, 233, 237. II 44.
- Larsen, Axel, se Liljefalk.
- Larsen, Eduard, folketingsmand (rad.). I 41, 85, 157, 191, 266, 271, 284. II 44, 152, 175, 236.
- Larsen, Karl, forfatter. II 74.
- Larsen, Mads, folketingsmand (rad.). II 44, 133, 152 f, 155, 161, 176, 234.
- Larsen, Thomas, folketingsmand (venstre). II 131.
- Larsen-Ledet, L., journalist, afholdsagittator. II 30.
- Lassen, Marie, bladudgiver, g. m. Vilhelm Lassen. I 183, 301.
- Lassen, N., højesteretsjustitiarius. II 129.
- Lassen, Vilhelm, ejer af Aalborg Amtstidende, folketingsmand (venstre), finansminister 1905-08. I 143, 149, 164, 168, 171, 173 ff, 177, 180, 183 f, 186, 215 f, 221, 228, 235 f, 250, 256 f.
- Lauridsen, J. K., folketingsmand (venstre). I 168.
- Lavisse, Ernest, fransk historiker. I 103, 111 f, 114.
- Ledet, Chr., gårdejer. I 174.
- Leerbeck, A., fabrikant. I 202 f.
- Lefolii, H. H., skolemand. I 8-13, 15, 19 f, 22-25, 27 f, 49 f, 53-56, 138, 142.
- Lehmann, Carl, borgmester i København. II 99 f.
- Lehmann, Orla, nationalliberal politiker. I 30, 144.
- Lehmann, Oscar, overretssagfører. I 36, 38, 43, 80, 83, 84, 89, 91.
- Lembcke, J., officer. I 159.
- Levin, Poul, forfatter, redaktør af Tilskueren. I 153 f, 178, 283 f.
- Levison, Ferdinand, læge. I 203.
- Lie, Jonas, norsk forfatter. I 101.
- Liljefalk, Axel, opr. Larsen, officer. I 44, 69, 281.
- Limburg, J., hollandsk politiker. II 60.
- Lindbæk, Johannes, historiker. I 31, 35.
- v. Liszt, Franz, tysk politiker. II 60.
- Lloyd-George, David, engelsk politiker. II 54, 66 ff, 85.
- Lorand, belgisk politiker. II 60.
- Louise, prinsesse. I 148.
- Lowther, Henry, engelsk gesandt i København. II 223.
- Ludvig XIV, fransk konge 1643-1715. I 103, 112.
- Lund, A. H., landstingsmand (venstre). II 155.
- Lund, H. C. A., historiker, ledende senior i Studenterforeningen 1875-78, 1882-83. I 34.
- Lund, Jens, højskoleforstander. I 170.
- Lund, Th. Adler, skolemand. I 162.
- Lundbye, Christian L., jurist, embedsmand. I 59.
- Lütken, André, forfatter. I 65.
- Lütken, L. C. F., officer. I 241-45. II 196, 230, 232, 235, 243 f.
- Lützhøft, Holten, forstander. I 35.
- Løvland, J., norsk politiker. II 58.
- Macaulay, Thomas, engelsk historiker. I 31.
- Mackeprang, Edv. Ph., nationaløkonom. I 284 f.
- Mackeprang, M., historiker, museumsmand. I 31, 61 f, 286.
- Madsen, maler. I 223 f.
- Madsen, Carl, redaktør af Langelands Socialdemokrat. II 42.
- Madsen, Johannes, redaktør af Husmanden 1903-05, af Holbæk Amts Venstreblad 1905-10. I 161, 173, 211. II 153.
- Madsen, P. Aage. I 101.
- Madsen, W. H. O., officer, folketingsmand (venstre), krigsminister 1901-05. I 158 ff, 163, 167-71, 174, 177, 183, 241. II 39.
- Madsen-Mygdal, N. P., landstingsmand (venstre, senere rad.). I 172, 292. II 7, 77, 132 f.
- Madsen-Mygdal, Th., landbrugsskoleforstander. II 133.
- Madvig, J. N., professor i klassisk filologi, politiker. I 9.
- Madvig, J. N. A., formand for sø- og handelsretten. I 41, 69, 84.

- Madvig, P. A., læge, nordslesvigsk politiker. I 89.
- Margrethe, dansk dronning 1376–1412. I 78, 103.
- Markussen, mægler. I 19.
- Marott, Emil, folketingsmand (soc.). II 118, 150.
- Martensen-Larsen, Fr., embedsmand. I 83 f. II 22.
- Masaryk, T. G., tjekkisk politiker. II 60.
- Marx, Karl, tysk socialfilosof. I 119.
- Matzen, Henning, juridisk professor, landstingsmand (højre). I 45, 247, 264.
- Métin, Albert, fransk historiker. I 104, 112.
- Meyer, A. C., journalist, folketingsmand (soc.). I 40.
- Meyer, Carl A., overretssagfører. I 37, 42, 45 f, 84.
- Meyer, Emil, bankmand. I 285.
- Meyer, Raphael, biblioteksmand. I 35.
- Milioukow, P., russisk politiker. II 60.
- Mill, John Stuart, engelsk filosof. I 24, 112.
- Millerand, Alexandre, fransk politiker. I 115.
- Moestrup, N. K., folketingsmand (venstre). II 39.
- Molbech, O. C., forfatter. I 152.
- Mollerup, W., historiker, museumsmand. I 64.
- Moltesen, L., historiker, folketingsmand (venstre). I 37, 89, 133, 180. II 56, 62, 92, 128, 140.
- Moltke, Carl, greve, gesandt i Berlin 1912–24. II 126, 132 f, 203, 205, 207 f, 212, 224, 227.
- v. Moltke, Helmuth, tysk generalstabschef. I 241–44, 246.
- Mommsen, Theodor, tysk historiker. I 31.
- Monod, Gabriel, fransk historiker. I 102 f, 105, 111, 138.
- Monrad, D. G., biskop, politiker. I 30, 46, 54, 60, 88, 101.
- Montesquieu, Charles de Secondat, fransk socialfilosof. I 74.
- Mowinckel, J. L., norsk politiker. II 60.
- Munch, Chresten, proprietær, P. M.s fader. I 7, 10.
- Munch, Elna, f. Sarauw (1871–1945), cand. mag., politiker, g. m. P. M. I 154, 165, 174, 212, 278, 286, 289 f. II 58.
- Munch, Johanne, f. Jacobsen, P. M.s moder. I 7, 10, 131.
- Munch-Petersen, H., juridisk professor. I 140, 284 f.
- Muus, Niels, læge. II 91–94.
- Müller, Fr. Max, tysk filolog og religionshistoriker. I 71.
- Møller, H. L., skolemand, folketingsmand (højre). I 43, 247. II 90.
- Møller, P. F., generalinspektør for fodfolket. II 189.
- Nansen, Betty, skuespillerinde. II 127.
- Nansen, Fridtjof, norsk polarforsker. I 239.
- Nansen, Peter, forfatter, forlagsdirektør. I 150 f, 153.
- Napoleon III, fransk kejser 1852–70. I 136.
- Naumann, Fr., tysk politiker. II 69.
- Neergaard, Niels, historiker, folketingsmand (venstre), finansminister juli-okt. 1908, aug.–okt. 1909, 1910–13, konsejlspræsident og forsvarsminister okt. 1908–aug. 1909. I 29, 37, 42, 44, 56 f, 61, 66 f, 88, 92, 167 f, 186, 218, 226, 235, 237, 247, 250, 257, 259, 262, 266, 273–76, 279 f, 282, 290, 292–98, 300 f. II 12, 18 f, 36, 38 f, 48, 56, 58, 77–82, 104, 107, 114, 116, 123–27, 129, 140, 143–52, 155 ff, 161 f, 165, 171–75, 181, 206, 213–17, 222, 227, 232 f, 235.
- Neisig, H. P., skolemand. I 163.
- Nellemann, J., jurist, landstingsmand (højre), justitsminister 1875–96. I 56.
- Nielsen, Anders, folketingsmand, formand f. Venstrereformpartiet 1902–08, landbrugsminister 1908–09, 1910–13. I 169, 174 f, 177, 182, 184 ff, 212, 215, 218, 226–30, 252 f, 255, 257, 276, 290, 290. II 14, 21, 38, 46, 48, 50, 114.
- Nielsen, Chr., forretningsfører. II 33.
- Nielsen, Frederik, kirkehistoriker, professor. I 40.
- Nielsen, Hans, folketingsmand (Skive) (i valggruppe med rad., senere rad.). II 139, 176.

- Nielsen, Jørgen, husmandsfører. I 211.
- Nielsen, M. C. B., præst, folketingsmand (rad.), kultusminister 1909–10. II 8, 15 f.
- Nielsen, P. Th., folketingsmand (venstre). II 12, 36, 140.
- Nielsen, Thomas, folketings-, senere landstingsmand (venstre). I 14.
- Nielsen-Svinning, H. C., højskoleforstander. I 176, 192, 196, 202, 207, 209, 220.
- Nietzsche, Friedrich, tysk filosof. I 25 ff.
- Nikolaj II, russisk czar 1894–1917. I 239.
- Nissen, Nis, sønderjysk politiker. II 56, 198.
- Nitzsch, K. W., tysk historiker. I 31.
- Nordahl-Petersen, A., redaktør. I 225.
- Nordentoft, Johs., præst, redaktør af Hovedstaden 1913–17. II 210, 213, 229 f.
- Norstrand, Franz, direktør. I 59.
- Nyrop, Kristoffer, professor i fransk. I 31.
- Nørgaard, Fred., højskolemand. II 49.
- Nørregaard, Jens, højskolemand. I 170, 270.
- Olrik, Hans, historiker, skolemand, forstander f. Statens Lærerhøjskole. I 139. II 51.
- Olsen, Frejlif, redaktør af Ekstrabladet. II 226 f.
- Olsen, J. E., skolemand. I 10 f.
- Olsen, Ole, folketingsmand (venstre). I 213.
- Olsen, Sigvald, folketingsmand (soc.). I 44. II 216, 223.
- Oppermann, A., forstmand, professor. I 284.
- Oscar II, svensk konge 1872–1907. I 239.
- Osman Pasha, tyrkisk general. I 8.
- Ostenfeld, Harald, biskop. II 164.
- Ottosen, K. Ingemann, filolog, skolemand. I 35.
- Ottosen, Johan, skolemand, historiker, folketingsmand (venstre). I 41, 58, 66, 69, 86, 105, 120, 125, 142, 156, 164, 179, 286.
- Palmstierna, Erik, svensk politiker. II 58 f, 61, 197.
- Paludan, Julius, litteraturhistoriker, professor. I 28.
- Parkov, Hans, officer, folketingsmand (højre). I 305 f.
- Pedersen, Chr., gårdejer. I 221 (?).
- Pedersen, Henrik, agrarhistoriker, statistiker. I 284 f.
- Pedersen, Jørgen, landstingsmand (venstre), redaktør af Fyns Tidende 1873–1902. I 279. II 147–50, 156 f, 161, 163 f, 166, 171, 184, 216.
- Pedersen(-Rodskov), K., gårdejer. II 139.
- Pedersen, Kristjan, folketingsmand (rad.), landbrugsminister 1913–20. I 182, 209, 218, 221. II 102, 125, 132 f, 136, 210, 228 f, 231.
- Pedersen (-Annis), L., folketingsmand (rad.). I 182, 215. II 44, 149, 152.
- Pedersen, P. V., se Elmholt.
- Pedersen-Nyskov, N., folketingsmand (venstre), formand for folketinget 1913–22. II 215.
- Perikles, atheniensisk politiker. II 202.
- Pelleton, Camille, fransk politiker. II 60.
- Peschke Køedt, se Køedt.
- Petersen, Carl V., kunstkritiker. I 35.
- Petersen, Fr., skolemand. I 10 f.
- Petersen, Holger, fabrikant, landstingsmand (højre). II 208, 228, 231.
- Petersen, Niels, gårdejer. I 202.
- Petersen, Niels, overretssagfører, folketingsmand (rad.), formand for Dansk Fredsforening 1910–29. I 160, 266, 271, 285. II 61.
- Philipsen, Gustav, forlægger, folketingsmand (venstre). I 44, 157, 260, 284 f. II 146.
- Picquart, M. G., fransk officer. I 108.
- Pingel, V., skolemand, folketingsmand (venstre). I 33, 54, 239 f.
- Pinstrup, P. P., folketingsmand (venstre). I 174. II 48, 172.
- Piper, Emil, formand for Højre i landstinget. II 111, 216, 228 f.
- Ploug, Carl, forfatter, nationalliberal politiker. I 88.
- Poincaré, Raymond, fransk politiker, præsident 1913–20. II 64.
- Pontoppidan, Henrik, forfatter. I 270.

- Pontoppidan, Morten, præst, højskolemand. I 207, 277.
- Poulsen, A. S., biskop. II 140 f.
- Povlsen, Alfred, højskolemand. I 170.
- Povlsen, Thorvald, præst, folketingsmand, formand for den radikale rigsdagsgruppe 1913–16. II 44, 132 ff, 140, 142, 144, 150 f, 153–57, 172, 184, 222, 235 f.
- Quidde, Ludwig, tysk politiker. II 60.
- Raben-Levetzau, Frederik, lensgreve, udenrigsminister 1905–08. I 183, 242, 244, 247, 258, 262.
- Rambaud, A. N., fransk historiker. I 31.
- Rambusch, Edvard, officer, landstingsmand (højre). II 194.
- Ramsgaard, Chr., skolemand. I 10.
- v. Ranke, Leopold, tysk historiker. I 31.
- Rantzau, se Brockdorff-Rantzau.
- Rasmussen, Chr., folketingsmand (soc.). I 224. II 194.
- Rasmussen, Jens. II 124.
- Rasmussen, Julius, typograf. I 18.
- Rasmussen, M. II 124.
- Rasmussen, N. P. Arboe, præst. II 135, 140 ff, 198.
- Rasmussen, Ole, proprietær. I 202.
- Rasmussen, Vilhelm, skolemand, politiker. I 215.
- Ravn, Chr., folketingsmand (venstre). II 14, 83, 110.
- Ravn, Niels F., søofficer, folketingsmand (højre), marineminister 1873–75, 1879–1900. I 97.
- Rée, G. M., højesteretssagfører. II 47.
- Régis, Max, fransk politiker. I 115.
- Reinach, Joseph, fransk politiker. I 105.
- Rembrandt Harmensz van Rijn, hollandsk maler. I 26.
- Renan, J. E., fransk religionshistoriker. I 60, 138.
- Reventlow, Chr., redaktør af Lolland-Falsters Stiftstidende, folketingsmand (løsgænger, senere venstre). II 91.
- Reventlow, Ludvig, greve, folketingsmand (højre, senere venstre). I 233.
- Ricard, Fr., overretssagfører. I 84.
- de Richelieu, A., admiral, forretningsmand. I 295 ff.
- de Richelieu, Armand du Plessis, fransk statsmand. I 64.
- Riis-Hansen, K., nationaløkonom. I 285.
- Robertson, John M., engelsk politiker. II 60.
- Rode, Ove, redaktør af København 1889–92, politisk redaktør ved Politiken 1905–13, folketingsmand (rad.), indenrigsminister 1913–20. I 41, 49 f, 85 f, 120, 145 ff, 150, 153 f, 157, 160 f, 165, 170, 173, 178 f, 187–92, 194 f, 202 f, 207 f, 212, 219–22, 225, 231 f, 234, 237, 257 ff, 266, 271 f, 276 f, 282 f, 285 f, 289, 291 f, 294, 296 f, 300 f, 304. II 5–8, 14, 21, 38, 41, 44, 49 f, 57, 60, 78, 81, 86, 91 f, 99 ff, 103, 105 f, 114, 116, 123–29, 131, 133, 136 f, 140, 142–47, 149–69, 171, 173–77, 179, 181 f, 198, 204–07, 209–17, 219 ff, 226–32, 235–39, 243.
- Rosendal, Hans, højskoleforstander. I 170. II 230 (?).
- Rosenstand, F. V. F., kabinetssekretær. II 5.
- Rosenørn-Lehn, Otto, lensbaron, landstingsmand (højre), udenrigsminister 1870–75, 1875–92. I 56.
- Rothe, Carl, redaktør af Berlingske Tidende 1895–99. I 64 f, 67 f.
- Rothe, W. C., hofmarskal. II 218.
- Rottbøll, Chr., landstingsmand (frikons.). II 105, 111, 144 ff, 151.
- Rovsing, M., kaptajn, militær forfatter. I 160.
- Rubin, Marcus, statistiker, historiker, embedsmand, senere nationalbankdirektør. I 30 f, 61, 66, 70, 73, 74, 150, 165 f, 235, 258. II 32, 70, 82, 89 f, 124, 127, 129 f, 169, 181.
- Ryberg, C., direktør. II 23.
- Rørdam, Holger, læge, folketingsmand (venstre, senere rad.). I 182, 185, 209, 294. II 56, 60, 93, 100 f, 171.
- Sabroe, Peter, folketingsmand (soc.). II 41, 87.
- Salomonsen, L., jurist. I 35.
- Sars, J. E., norsk historiker. I 31.
- v. Sárvár-Felsö-Vidék, Dénis Széchényi, østrig-ungarsk gesandt i København. II 234 f.

- Saxild, Georg, arkivmand. I 97, 176, 202, 282.
- Scavenius, Erik, diplomat, udenrigsminister 1909–10, 1913–20. II 6, 8, 61, 126, 133, 136, 173, 187 f, 204 f, 207–13, 215, 218, 220–23, 225 ff, 230 f, 234–39, 242 f.
- Scavenius, Jacob, folketingsmand (højre), kultusminister 1880–91. I 9, 37, 42, 56, 86, 92.
- Scavenius, O. C., gesandt i St. Petersburg 1909–12, i Stockholm 1912–19. II 238.
- Scheel, Fr., kongevalgt landstingsmand 1895–1912 (højre). II 107.
- Scheller, Christian F., søofficer. I 247.
- Scherr, Johannes, tysk kulturhistoriker. I 60.
- Schiøtt, Julius, forfatter, direktør. I 85, 179 f.
- Schleiermacher, Friedrich, tysk filosof. I 13.
- Schmidt, Ch., fransk historiker. I 104, 113.
- Schmidt, Ludvig, skolemand. I 286.
- Schou (senere Skov), Peter, diplomat. II 66 f.
- Schoustrup, E., overretssagfører. II 121.
- Schrøder, Frits, departementschef i justitsministeriet. II 226.
- Schrøder, Ludvig, højskoleforstander. I 133, 170.
- Schütte, Gudmund, filolog. I 35.
- Secher, William, redaktør af Dannebrog 1892–1907. I 157.
- Seignobos, Charles, fransk historiker. I 103 f, 111, 114, 126. II 64.
- Severinsen, Peder, præst. I 13 f, 35.
- Shakespeare, William, engelsk digter. I 40.
- Siesbye, O., docent i klassisk filologi. I 31.
- Simon, J., engelsk politiker. II 66.
- Skau, P., sønderjysk politiker. I 68.
- Skjoldborg, Johan, forfatter. I 203, 211.
- Skov, se Schou.
- Skram, Erik, forfatter. I 41.
- Slebsager, M. N., folketingsmand (venstre). II 91 f, 104, 114, 165.
- Slengerik, Carl, folketingsmand (rad.). I 156, 158, 167, 182, 207, 212, 215, 220, 231, 234, 265 f, 271 f, 275, 291 f, 300. II 95, 140 ff, 146, 152 f, 163 f, 168 f, 176, 189, 194, 229, 235 f.
- Sorel, Albert, fransk historiker. I 60.
- Sorterup, Aage, bibliotekar. I 55.
- Spencer, Herbert, engelsk filosof. I 112.
- Staafl, Karl, svensk politiker. II 60, 71, 194.
- Stang, Fr., norsk politiker. II 57 f.
- Starcke, C. N., filosof, skolemand. I 35, 37, 39 ff, 46, 80, 101.
- Stauning, Th., folketingsmand (soc.), formand for Socialdemokratiet fra 1910. I 219 f, 232, 279. II 10, 29, 50, 57, 90, 114, 118, 123 ff, 127 ff, 131, 135, 149 f, 156, 223, 233.
- Steeg, Th., fransk politiker. II 60.
- Steenstrup, Johannes, professor i historie. I 29 f, 62 ff, 102.
- Steffensen, H. C., kongevalgt landstingsmand (frikons.) 1888–1912. II 107.
- Stein, H., redaktør af Børsen. I 35, 45.
- Steincke, K. K., embedsmand, socialdemokratisk politiker. II 99.
- Steinthal, F. W., præst. I 40.
- Steinthal, Harald, overretssagfører. I 35, 80, 91.
- Stensgård, Erling, biblioteksmand. I 80.
- Strindberg, August, svensk digter. I 19.
- Stub, Jens, folketingsmand (venstre). I 215.
- Sundbo, J. P., redaktør af Vestjyllands Social-Demokrat, politiker. II 100.
- Sundby, Thor, professor i fransk. I 31.
- Svarre, Søren, redaktør af Østsjællands Folkeblad. I 209, 216, 220. II 100, 132 f.
- Sveistrup, Poul, folketingsmand (venstre). I 227 f.
- Sverbeev, S. T., russisk ambassadør i Berlin. II 211.
- v. Sybel, Heinrich, tysk historiker. I 31, 60, 76.
- Söderblom, Nathan, svensk teolog. I 109.
- Sørensen, Enevold, folketingsmand, fra 1910 kongevalgt landstingsmand (venstre), indenrigsminister 1901–05, kultusminister 1905–09. I 170, 177, 181. II 116, 144, 162, 164.
- Sørensen, S., læge. I 238.
- Sørensen Saksager, Jens, landstingsmand (venstre). II 155.

- Taine, Hippolyte, fransk litteraturhistoriker. I 31, 74, 96, 103.
- Tange, C. C., mejeribestyrer. I 221, 224, 238.
- Tange, Mads, folketingsmand (venstre). II 44.
- Thalbitzer, Carl, nationaløkonom. I 284 f.
- Theilmann, Jens, landstingsmand (frikons.). II 194.
- Thomsen, Anders, folketingsmand, 1912 18 kongevalgt landstingsmand (venstre). I 234. II 107.
- Thomsen, Anton, professor i filosofi. I 35, 80 ff.
- Thomsen, Chr., gårdejer. I 173.
- Thorup, L. J., fabriksbestyrer. I 158.
- Thulstrup, William, læge, redaktør af Illustreret Tidende, ledende senior i Studenterforeningen 1895–97. I 46 f, 80 f.
- Thøgersen, Knud, husmand, lærer. I 202.
- Tietgen, Laura Charlotte, f. Jørgensen, g. m. C. F. Tietgen. I 152.
- Tillge, H., boghandler? I 35, 46 f, 80, 89.
- de Tocqueville, Alexis, fransk historiker. I 31, 74.
- Tolstoj, Leo, russisk forfatter. I 27.
- Tomasson, Thordur, præst, forfatter. I 35, 55.
- Torp, Carl, juridisk professor. II 7 f, 125, 132.
- Tovborg Jensen, Kristen, gårdejer. II 185.
- v. Treitschke, H. G., tysk historiker. I 31, 60, 138. II 74.
- Trier, C. A., historiker, skolemand. I 31.
- Trier, Herman, folketingsmand (venstre, sen. rad.). I 39, 41, 54, 85, 158, 181 f, 185, 207, 217, 231, 234, 252 f, 255, 260, 265, 276, 282, 285, 292, 294. II 6, 87, 151, 155 f, 216, 233.
- Tscherning, A. F., officer, politiker. I 30, 60, 144, 160, 269, 271. II 95.
- Tscherning, E. A., kirurg, professor. I 203.
- Tscherning, M., øjenlæge. I 101.
- Turgenjev, Ivan, russisk forfatter. I 27.
- Tybjerg, Jens, redaktør af Middelfart Venstreblad til 1907, derefter af Syd-sjællands Venstreblad. II 153.
- Ulrich, Hjalmar, officer, chef for ingeniørkorpset. II 231.
- Ulrich, N. B., officer, direktør for krigsministeriet. II 186 ff, 191 ff, 205, 211, 220, 225, 229, 231, 234 f, 243.
- Ussing, Carl, overretsjuristarius, senere nationalbankdirektør. II 23, 129, 169 f, 177–81.
- Ussing, J. L., professor i klassisk filologi og arkæologi. I 31.
- Waldeck-Rousseau, P. M., fransk politiker, ministerpræsident 1899–1902. I 115–18, 134. II 63.
- Valdemar, prins. II 177, 214, 220, 226.
- Vandman, R. J., husmandsfører. I 211.
- Washington, Booker T., amerikansk negerfører. I 285.
- Weardale, Ph., lord, engelsk politiker. II 62.
- Vedel, A., departementschef i udenrigsministeriet, senere amtmænd. I 247 f.
- Vedel, Henrik, departementschef i indenrigsministeriet. II 22.
- Vedel, P., direktør for udenrigsministeriet. I 180.
- Vedel, Valdemar, litteraturhistoriker. I 40, 96, 151, 165 f.
- Wegener, C. F., biskop. II 140 f.
- Weibull, Martin, svensk professor i historie. I 69.
- Weimann, Wilhelm, generalkonsul, handelsminister 1909–10, trafikminister 1910. II 9, 32, 41, 126, 132.
- Weis, Fr., professor i plantefysiologi. II 125.
- Wenck, H. L. E., søofficer. II 187, 243.
- Verrier, Paul, fransk sprogforsker. I 101 f.
- Wesenberg, Marcus, embedsmand. I 32.
- West, J. A., skolemand. I 145.
- Westenholz, Mary, forfatterinde. I 298.
- Westenholz, Aage, ingeniør. I 304.
- Westergaard, Carl, fagforeningsmand. I 211.
- Weth, Claudi, ingeniør. I 176, 202.
- Victoria, engelsk dronning 1837–1901. I 65.
- Wiemer, O., tysk politiker. II 60.
- Wildenrath-Krabbe, Margrete f. Krabbe, journalist. I 128.

- Wilhelm II, tysk kejser 1888–1918. I 20, 239, 242. II 69, 74.
- Wilson, Woodrow, U.S.A.s præsident 1913–21. II 237.
- Winsløw, Chr., cand. polit. I 145.
- With, Erik, officer, chef for generalstabens efterretningssektion. II 204, 234.
- Witzansky, H., redaktør af København 1902–22. I 157. II 209.
- Voltaire, François, fransk forfatter. I 107.
- Wreschner, Jul., redaktør af Roskilde Tidende. I 296.
- Waage, Erik, forfatter. I 35.
- Zahle, C. Th., foketingsmand, borgmester i Stege 1911–13, formand for den radikale folketingsgruppe 1905–09, 1910–13, konseilspræsident (fra 1918 statsminister) og justitsminister 1909–10 og 1913–20. I 42, 146 f, 157, 167, 177, 182, 185 f, 202 f, 207, 211 f, 222, 225, 231, 234, 253 f, 271, 275, 285, 289, 291 f, 294, 297, 300, 303, 305 f. II 5–12, 16, 20 f, 30, 35–38, 40 f, 45 f, 48 ff, 56, 60, 77, 92 f, 100 f, 103, 113 f, 123–33, 135 f, 138 ff, 142, 144–47, 149, 151–62, 164 f, 167–79, 181 f, 192, 194, 204 f, 209–13, 215, 217–23, 226–33, 235–39, 242 f.
- Zahle, Herluf, diplomat, departementschef i udenrigsministeriet. I 247. II 88, 209, 213, 215, 222, 236.
- Zeuthen, Fr., præst. I 11.
- Zola, Emile, fransk forfatter. I 104, 108.
- Zorn, Philipp, tysk juridisk professor. II 58.
- Oehlenschläger, Adam, digter. I 281.
- Ørsted, A. S., jurist, embedsmand, politiker. I 30, 60 f, 281.
- Ørsted, H. C., fysiker. I 281.
- Østergaard, Vilh., forfatter. I 71.
- Aagaard, Carl, møllejejer. I 195, 202.
- Aakjær, Jeppe, forfatter. I 85, 155.
- Aars, Kr. B.-R., norsk filosof. I 109.

Rettelser til bind I

- S. 7 linie 8: Thuringhus, læs Thissinghus
- S. 211 linie 11 f. n.: Chr. Westergaard, læs Carl Westergaard
- S. 219 linie 6 f. n.: Bækkegaarden, læs Bakkegaarden
- S. 281 linie 9 og 21: Barner, læs Bauer

Indhold

Ministeriet Zahles Dannelse 1909	5–13
Zahle hos Kongen S. 5. – Overvejelser om Ministeriets Sammensætning S. 6. – Risikoen ved at danne Ministerium S. 9. – Ministeriets Program S. 11.	
Rigretsanklagen, Menighedsraadene, Militærlovene. Angrebene paa Jensen, Onsted, og Poul Christensen	14–21
Rigsretsanklagen S. 14. – Menighedsraadene S. 15. – Militærlovene S. 17. – Jensen, Onsted, og Poul Christensen S. 20.	
Indenrigsminister 1909–10	23–24
Indenrigsministeriets Embedsmænd S. 22. – Lov om Voldgift og Forligsmænd S. 23. – Københavns Indkomstskat S. 24. – Ejendomsskylden S. 26. – Forslag om Ændring af Sociallovgivningen m. m. S. 27. – Statstjenestemændenes Forhandlingsret S. 31.	
Grundlovssagen. Valget 1910 og Ministeriet Zahles Demission. 35–50	
Valglovsspørgsmaalet og de kongevalgte Landstingsmænd S. 35. – Ministeriets Grundlovsforslag S. 37. – Valgkampen og Samarbejdet med Socialdemokraterne S. 40. – Valgets Udfald S. 43. – Rigsretsdømmen S. 46. – Ministeriets Afgang S. 48. – Krabbes Kammerherretitel S. 48. – Ove Rode i Kalundborgkredsen S. 49.	
Lærer- og Forfattervirksomhed. Det interparlamentariske Arbejde 1910–13	51–62
Undervisningsarbejde S. 51. – Historisk Forfatterskab S. 51. – Fredericias Efterfølger S. 53. – International Law Association's Kongres i London 1910 S. 53. – Interparlamentariske Konferencer og Forslag om nye Neutralitetsregler. Internationalt Samarbejde mellem de radikale og venstre-liberale Partier S. 55.	
Den politiske Udvikling i Frankrig, England og Tyskland 1910–13. Krig eller Fred?	63–75
I Paris 1913 S. 63. – I England 1910. Churchill og Lloyd George S. 65. – I Tyskland 1912. „Det nye Tyskland“ S. 69. – Bevægelsen	

mod venstre i Sverige og Norge S. 71. – Rustningskapløbet og Muligheden for et Sammenstød mellem Stormagterne. Tysk Krigsfilosofi S. 72.

Rigsdagsarbejde 1910–1912 76–97

Partiernes indbyrdes Forhold S. 76. – Skattespørgsmaal S. 77. – Den sociale Lovgivning S. 83. – Udenrigspolitik. Marcus Rubins Artikel i „Preussische Jahrbücher“ S. 88. – Dr. Muus' Afskedigelse S. 91. – Tilmærmelsen mellem Venstre og Højre S. 96.

Det radikale Venstre 1910–1912 99–103

Forholdet til Socialdemokratiet S. 99. – Tilmærmelse til Venstre? S. 100. – Partiets Organisationer og Presse. „Aalborg Venstreblad“ S. 101. – Jordspørgsmaalet og Grundlovssagen S. 102.

Klaus Berntsens Grundlovsforslag 104–112

Klaus Berntsen paa Frijsenborg S. 104. – Valgmandsvalg paa Fyn S. 106. – Neergaard og J. C. Christensen S. 107. – Klaus Berntsens Forslag og Forhandlingerne i Rigsdagen S. 109.

Folketingsvalget 1913 113–121

Forhandlinger mellem Grundlovspartierne S. 113. – J. C. Christensens Taktik S. 115. – Radikalt Landsmøde S. 116. – Valget S. 118.

Ministerkrisen 1913 122–134

Ministeriet Berntsens Afgang S. 122. – Forhandlinger om det ny Ministerium og dets Sammensætning S. 123. *)

Det andet Ministerium Zahle og dets Stilling til Grundlovs-
spørgsmaalet. Arboe Rasmussen-Sagen 135–142

Ministeriets Stilling til Kongen og Forholdet mellem Ministrene S. 135. – Ministeriet og Partiet S. 137. – Grundlovssagen S. 137. – Planer om Ændring af Ministeriet S. 139. – Arboe Rasmussen-Sagen S. 140.

Grundlovsforhandlingerne 143–166

J. C. Christensens Grundlovsforslag S. 143. – Forhandlinger med Neergaard, Grev Frijs m. fl. S. 144. – Ministeriets Henvendelse til Venstre S. 146. – Uro i det radikale Parti. Forhandlinger med Berntsen, Neergaard og Socialdemokraterne S. 149. – Overenskomsten af 12. Marts S. 153. – Højres Stilling S. 154. – Overenskomsten af 4. April S. 157. – Kongen S. 158. – Højres Udvandring S. 164.

*) Her begynder Dr. Munchs samtidige Optegnelser.

Kongen og Grundlovssagen. Striden om de Kongevalgte ...	167–184
Indstillingen om Landstingets Opløsning S. 167. – Ussing og Alexander Foss hos Kongen S. 169. – Zahles og Brandes' Samtaler med Kongen. Neergaards Plan om et Topartiministerium S. 171. – Statsraadet 13. Juni S. 176. – Ussings Redegørelse S. 178. – Den endelige Formulering af Indstillingen S. 181. – Kongen og Striden om de Kongevalgte S. 183.	
Forsvarsminister i Fredstid	185–196
Forholdet til Officererne S. 185. – Ministeriets Embedsmænd og Hærens og Flaadens Chefer S. 186. – Forbedring af Underofficerernes Stilling S. 188.	
Interparlamentarisk Arbejde. Politisk Statusopgørelse 1914.	197–203
Møde i Stockholm S. 197. – I Haag, Paris og Kristiania S. 198. – Tilbageblik S. 200. – Krigen som Vendepunkt S. 202.	
Krigsudbrud og Mineudlægning	204–224
Telegram om russisk Mobilisering. Samlingsministerium? S. 204. – Sikringsforanstaltninger S. 205. – Pressen S. 209. – Grev Brockdorff-Rantzaus Henvendelse til Scavenius 2. August S. 210. – Forhandlinger om Mineudlægning S. 213.	
Indre og ydre Vanskeligheder August–Oktober 1914. Forholdene i Sikringsstyrken	225–244
Kongen S. 225. – Vanskeligheder med „Ekstrabladet“ S. 226. – Moratorieloven S. 227. – Stemninger mod Ministeriet. Lütken og J. C. Christensen S. 228. – Dansk Fredsmægling? S. 237. – Flinterenden S. 237. – De Indkaldtes Stilling S. 239. – Spænding mellem Jöhnke og Kofoed-Hansen S. 242	
Noter	245–260
Tidstavle	261
Personregister til Bind I–II	262–276
Rettelser til Bind I	276

